

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

Година LXXXVI

Бр. 1-2/2013.

ЗАПИСИ
ЧАСОПИС ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ
(1927-1933. године)
Уредник Душан Вуксан

ЗАПИСИ
ГЛАСНИК ЦЕТИЊСКОГ ИСТОРИЈСКОГ ДРУШТВА
(1935-1941. године)
Уредник Душан Вуксан, Одговорни уредник Ристо Драгићевић

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ
ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА РЕПУБЛИКЕ
ЦРНЕ ГОРЕ И ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ
(од 1948. године)

Одговорни уредници:

Јагош Јовановић 1948-1956, др Андрија Лаиновић 1957-1958,
др Мирчета Ђуровић 1959-1962, др Ђоко Пејовић 1963-1966,
др Радоман Јовановић 1967-1974, др Јован Р. Бојовић 1975-1979,
др Ђуро Вујовић 1979-1983, др Јован Р. Бојовић 1983-1993,
др Зоран Лакић 1994-1998, др Радослав Распоповић 1998-2001,
др Божидар Шекуларац 2002-2006, др Ђорђе Борозан 2006-2008,
др Радослав Распоповић од 2009. године

YU ISSN 0021-2652

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА
И
ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ

Година LXXXVI

1-2

ПОДГОРИЦА
2013

Р е д а к ц и ј а:

Карл Касер (Аустрија), Бернард Лори (Француска), Масимо Букарели (Италија), Костантин Никифоров (Русија), Габријела Шуберт (Њемачка), Стјепан Матковић (Хрватска), Љубинка Трговчевић (Србија), Мирослав Перишић (Србија), Драгана Кујовић, Момчило Д. Пејовић, Звездан Фолић, Сенка Распоповић, Вукајло Глушчевић и Радослав Распоповић

Главни и одговорни уредник
Радослав Распоповић

Секретар редакције
Иван Лаковић

“Историјски записи” излазе четири пута годишње. Власник и издавач: Историјски институт Црне Горе у Подгорици. Рукописе треба слати Редакцији “Историјских записа”, Историјски институт Црне Горе, 81000 Подгорица, Булевар револуције 5, пошт. фах 96, e-mail: istorijskizapisi@gmail.com, тел. 241-336. Рукописи се не враћају. Годишња претплата износи за Црну Гору 15 €, а за иностранство 30 €. Цијена по једном броју у продаји за Црну Гору је 4 €, а двоброја 8 €.

Претплата се шаље на адресу: Историјски институт Црне Горе - Подгорица, на рачун 510-8148-40 код Црногорске комерцијалне банке.

За истакнути допринос изучавању историје, “Историјски записи” су, поводом педесете годишњице излажења, 1977. године одликовани Орденом заслуга за народ са златном звијездом.

YU ISSN 0021-2652

INSTITUT HISTORIQUE DU MONTÉNÉGRO

ISTORIJSKI ZAPISI

ORGANE DE L'INSTITUT HISTORIQUE
et de la
SOCIETE DES HISTORIENS DU MONTENEGRO

LXXXVI

1-2

PODGORICA
2013

R e d a c t i o n:

Karl Kaser (Austria), Bernard Lori (France), Massimo Bucarelli (Italy),
Kostantin Nikiforov (Russia), Gabriella Schubert (Germany), Stjepan Matković
(Croatia), Ljubinka Trgovčević (Serbia), Miroslav Perišić (Serbia),
Dragana Kujović, Momčilo D. Pejović, Zvezdan Folić, Senka Raspopović,
Vukajlo Gluščević and Radoslav Raspopović

Rédacteur responsable
Radoslav Raspopović

Sekréttaire de la rédaction
Ivan Laković

Les Ecrits historiques paraissent quatre fois par an. Propriétaire et éditeur:
Institut Historique du Monténégro à Podgorica. Les manuscripts doivent être ad-
ressés à: Istorijski zapisi, Institut Historique du Monténégro, 81000 Podgorica Mon-
ténégro, Bulevar revolucije 5, boîte postale 96, e-mail: istorijskizapisi@gmail.com,
téléphone N° 241-336. On ne renvoie pas les manuscripts. L'abonnement d'un an est
de 15 € pour la Montenegro et de 30 € pour l'étranger. Le prix de numéro vendu
en Monténégro est de 4 € et le prix de double numéro est de 8 €. Le règlement de
l'abonnement doit être effectué au compte de l'Institut Hutorique du Monténégro;
Podgorica, N° 510-8148-40 chez de la Banque Comerciole Montenegro à Pod-
gorica.

ЧЛАНЦИ

Nevenka BOGOJEVIĆ-GLUŠČEVIĆ*

PROVISIONS OF THE MEDIEVAL CATTARO STATUTE ON TESTAMENT AND THEIR APPLICATION IN NOTARY PRACTICE

ABSTRACT: *Analyzing archive materials, mostly written in Latin alphabet, legal historians and romanists have come to a conclusion that the hereditary legal institutes treated, as well as other institutes of the private law of the southern Adriatic communes, had a feature undertaken mainly from the classical Roman Law, or received *ius communa*. Some deviations were present to a less or greater extent, and reflected direct and indirect influences of Slavic and Byzantine law that were coming from the Balkan Peninsula's inland to coastal centres.*

Further investigations on detailed sources of many issues are needed to make a mosaic of the dominant influences on the formation of Medieval private law in Adriatic coastal towns. This paper is a continuation of my research on the institute of testament in Medieval Cattaro, and it is related to the analysis of the statutory provisions on testing freedom and obliged testaments forms, as well as the application of these forms in order to determine a real influence and significance of the classical Roman law and similar ones, developed later on its normative arrangement and real legal life.

KEY WORDS: *Statute of Cattaro, Justinian's Law, Law of Medieval coastal Adriatic towns, testament forms, testing freedom, limitation in testing, widow's right.*

The Hereditary law of the towns in the South seashore has not been elaborated completely. It has only been partially studied in some monographies and special supplements of the experts in the Roman Law in the region

* The author is professor at the Faculty of Law, University of Montenegro.

of Medieval Budva and Cattaro¹. It was Romnists to mainly analyze statutory and notary materials of these towns related to the basic calling for inheritance, and basic principles it originated from, whereas some other significant issues were not treated at all, or they were only designated. Here, it is very important to mention some issues related to the legal nature, i.e. type of solutions given to the legal inheritance institutions by the legislator.

Analyzing archive materials, mostly written in Latin alphabet, legal historians and Romanists have come to a conclusion that the hereditary legal institutes treated, as well as other institutes of the private law of the southern Adriatic communes, had a feature undertaken mainly from the classical Roman Law, or received *ius communae*. Some deviations were present to a less or greater extent, and reflected direct and indirect influences of Slavic and Byzantine law that were coming from the Balkan Peninsula's inland to coastal centres.

Further investigations on detailed sources of many issues are needed to make a mosaic of the dominant influences on the formation of Medieval private law in Adriatic coastal towns. This paper is a continuation of my research on the institute of testament in Medieval Cattaro, and it is related to the analysis of the statutory provisions on testing freedom and obliged testaments forms, as well as the application of these form in order to determine a real influence and significance of the classical Roman law and similar ones, developed later on its normative arrangement and real legal life.

Statutory provisions on testing freedom

A testing freedom regulated by the provision 182 of the Cattaro Statute, *De ordinatione viri cum venerit ad mortem*. The provision prescribed the following:

*„It is determined that a dying married man, having alive wife, can to his will dispose of one fourth of his both movable and immovable property; the rest of his property belongs to his successors, and if there is no one, he can dispose of all his property, but such a testators order is realized only after his wife's death“.*²

¹ Ž. Bujuklić, Pravno uređenje budvanske komune, *Nikšić 1988, str. 139-159*; N. Bogojević, Zakonsko nasljeđivanje po kotorskom Statutu, *Zbornik Pravnog fakulteta u Titogradu, br.1/1977, str. 137-157*; N. Bogojević, Forme testamenta u srednjovjekovnom kotorskom pravu, *Zbornik Pravnog fakulteta u Titogradu, br. 8/9, str. 179-195*.

² *Statuta et leges civitatis Cathari, Venetiis 1616 (in further text signed as Stat. Cath.), cap. 182*; „*Cupientes per praesens Statutum, non solum viuentibus, verum eadam morientibus subuenire. Statuimus, ut si aliquis homo uxoratus venerit ad mortem, superuiuentem uxore, et suae voluerit animae prouidere, possit dimittere prò anima sua de bonis suis quantum sibi placuerit, usque ad quartam partem, tam de mobili, quam de stabili, et super quartam partem, quantum iurauerit habuisse de malo ablato, et residium sit heredum suorum, et si heredes non habuerit, post obitum uxoris, vadat totum factum suum, secundum quod ipse ordinauerit*”.

The father's testing freedom is directly regulated by the provisions 185 of the Statute, *Quod pater de suo potestatem omnimodam habeat dispendendi*" from 1359.

"Father has all the power for his life and in case of death to dispose of, determines and does whatever he wants with his goods, as better as he can, having in mind that one son can not be given more than the other".³

The same prohibition is repeated in the Article 139 of the Statute, *De patre volente diuidere bona sua inter filios prima et ultima uxoris*.⁴

The text from the Article 185 of the Statute shows that it was the father in Medieval Cattaro family to exercise the right of distributing the property among his children during his life (i.e. to his sons as prescribed by the Statute), in a way that each of his sons got an equal portion. The father had a right to distribute and divide even 3/4 of his property belonging to his successors after his death, i.e. to his sons, at which the validity of such a disposition was determined in accordance with the respect of the statutory provisions on the right of all sons to an equal portion of inheritance.

There were reasons listed for such a father's right to divide his property during the life and in the case of death in the motivation of this provision⁵. It is the father to divide his property *"if his son does not respect his duty, if he is selfish and careless toward him, and if he behaves indecently"*. It was not precized what improper behaviour was meant, whether it implied only such a treatment of a son toward his father or more persons were included, or relation itself, i.e. how the son behaved in the environment he was living and working in (behaviour judgement imposed by public opinion was meant). It is quite evident that the father's division and arrangement of the property during his life was a *"condemnation"* of successors due to their bad conduct and way of life, in the family primarily, whereas an equal arrangement of the property among sons was a way of overcoming their mutual disagreements after their father's death.

³ Stat. Cath., cap. 185: *"De filij vestigijs inhaerendo, qui patri in manus suam spiritum commendauit, et dignum est ut patri ad filio reuerentia omnimodam, et honor debitus impendatur, qui quidem filij auaritia cecitate commoti, salubri voluntati eiusdem patris, ne suae saluti provideat, et honori contradicere nequeant; volumus, et firmamus, quod pater omnimodam potestatem habeat in vita, et in morte disponendi, et ordinandi et faciendi de bonis suis prout sibi melius, et salubrius videbitur expedire, dummodo uni filio plus quam alteri aliquid dare non possit"*.

⁴ Stat. Cath., cap. 139: *"Si pater voluerit inter filios suos (...) sua bona (...) diuidere (...) possit hoc facere, etiam filijs nolentibus et partem contingentem (...) unicuique filio assignare et si voluerit dum vixerit, apud se possit partes filiorum omnium retinere, et quod uni filiorum plus quarti alteri dare non possit, nisi tantum maiori filio lectum, secundum antiquam consuetudinem"*.

⁵ Stat. Cath., cap. 185.

The Article 144 of the Statute also refers to testing freedom, *Ex quibus causis potest pater exheredare filium*, which is not dated, but it must have been passed by the beginning of the 14th century, taken from context of the provision itself. This provision anticipated the possibility of full testing freedom existing in case of the successors exclusion from inheritance. Precise reasons for disinheritance were prescribed by this provision:

“Father can deprive his son of inheritance if he beats his father or mother, which means death penalty or physical injury, or if he tries to poison his father or mother, and this can be proved”⁶.

The provisions cited above show that the testament in Medieval Cattaro was a classical way of nominating a successor of the property in a limited number of cases. There existed a full testing liberty only in case a testator did not have any children. i.e. legal successors, or he had them, but there were statutory conditions to their exclusion from inheritance. In all other cases, there was a limit in testing. The limited testing freedom, according to the provisions of the Statute, meant that a testator had to leave to his children an undamaged portion of inheritance, and it included $\frac{3}{4}$ of the total both movable and immovable property of the deceased. Apart from this, a testator was obliged, conform to the statutory rules, in case of more male successors, to make such an arrangement of his inheritance as to leave an approximately equal value of his property to each of his legal successors. A significant limitation is also the provision by which all the disposition of a testator with no successors could be realized only after his wife's death, i.e. a woman in Medieval Cattaro had a right to enjoy the fruits of the property after her husband's death, so-called *lectum*, according to her will⁷.

Statutory Rules on Testament Form

The testament is considered to be of great importance in all societies as it represents an expression of the testator and autonomy in disposition of the property or a portion of it. Thus, it is always submitted to a special form. There are justifiable reasons for that, to mention some of them-avoiding to be reckless at ordering the last will, make mistakes, frauds and coercion on

⁶ *Stat. Cath., cap. 144* :”*Statuimus, quod si filius paternorum beneficiorum oblitus patrem suum verberauerit, aut matrem, vel eundem patrem coram Curia accusauerit, tali accusatione, quod probata accusatione, ammitteret pater uitam, vel membra, aut si vitae ipsius patris, vel matris per venenum, vel alio modo insidiari tentauerit, et hoc plenem possit probari, pater talem possit exheredare totam ad hereditatem patrimonij sui, et ipsum facere absque parte ...*”

⁷ *Stat. Cath., cap. 194, De uxore qua possidet lectum post mortem viri sui.*” *...si contigit quod mulier post mortem mariti sui voluerit possidere lectum viri, statuimus quod possidendo lectum possideat omnia bona sua quondam fuerit viri; verumtamen per duos propinquos viri predicti cum epitropis si fuerint, diligenter inspectis et scriptis, mulier ut praedictum est possideat, habeat deliberationem ipsa mulier usque ad spacium unius anni, si vult maritare se, an non, quo anno complete....quod volo possidere lectum...”.*

the part of the parties interested in, and to be sure when the rule imposed by the law itself was broken.

If the conditions stated above are taken into consideration, the testament in the Medieval Cattaro law was submitted to special formalities. For each will made in Cattaro to be valid, it was important to be introduced into notary books. This done, the last will of the testor got its full legal form and force. The testament could, even during the life of the testor, be introduced and registered into notary books and acquired the form of a notary document. If not so, there was a general principle according to which witnesses or persons possessing a written testor's will were obliged to inform, in 30 days, the court on testor's will⁸. If the testament was made out of the City, the term was longer and ranged up to a month after one's arrival to Cattaro.⁹

According to earlier statutory provisions from the 13th century, for the testament to enter and be registered at court, there had to be stated the existence of an epitrope- testament executor, number of witness and their reliability and credibility of their statement in testor's inheritance. The testament was valid if the testor possessed *factio active*, and if he met the needs of formal conditions relating to the testament itself. Two witnesses from Cattaro had to be present at making the testament, for those made in Cattaro¹⁰. For those, however, made out of the City, one witness had to be the citizen of Cattaro, and only if needed they could both be foreigners.¹¹ According to the court procedure, witnesses had to take an oath on the fact that the testor had expressed their will in their presence, then they would read the text on inheritance. No one but witnesses, epitrope and judge could be present at this procedure. This done, the notary or the judge would read the text of the testament to be recorded and noted down into the notary book¹². Thanks to his practice an abundant documentation on Cattaro testaments was saved.

⁸ *Stat. Cath, cap.183, De forma testamenti in civitatem:* "...quod quidem testamentum praesententur infra triginta dies post obitum eius, qui testamentum condidit coram Notario et...".

⁹ *Stat. Cath, cap 186, De testamentis factis extra civitatem:* "...volumus quod testes, vel epitropi, qui ad ipsum testamentum praesentes fuerint, infra unum mensem post quam venerit Catharum, possunt...".

¹⁰ *Stat. Cath, cap 183:* "... Ut si quis nostrorum civium concere testamentum tali forma ordinet ipsum videlicet, cum duobus testibus et ponat epitropus, testamentum ubi duo testes non fuerint, nihil valeat, tamen si patronus cum uno alio viro, sufficiente interfuerint valeat...".

¹¹ *Stat. Cath, cap 186:* "... quod si fortem non fuerint nisi unus Catharinus cum uno foresterie, valeat testificatio ipsius foresteri et si ambo fuerint foresteri causa necessitatis ubi Catharini non essent valeant dicta eorum, sicut si essent Catharini...".

¹² *Stat. Cath, cap 183:* "... cum Iudicibus ponat praesentatores testamenti ad sacramentum quod nec accreverent, nec deminaverunt in illa testatione, ex tunc notaràus publicet testamentum ipsum, nullus autem epitropus, seu testis de ijs quae sibi ad mortus, vel mortua dimittantur, testificari valeat, sed utilitatem aliorum epitroporum, vel aliarum personarum testificatio eius valeat, et scribatur. .".

As shown in notary books, testaments were not made uniformly. Thus, for instance, they were made in various ways in 1326. One would be made in a way that the testament executor- an epitrope brought a note to the notary office and stated that it had been the last will of a Cattaro citizen, and it was the notary to, based on this note, write the testament in a prescribed form.¹³ The other was made in the presence of one judge, an auditor and one witness, epitrope excluded.¹⁴ The reason was the irregular work of epitropes that did not perform their obligations properly in view of making a testament (this was also noted down in notary books).¹⁵ There is a very interesting document dating as far as 1336, by which the testament is certified by the court, not completely shown by the epitrope but rather in the parts judges found it safe to be done so. A doubtful cancelled space, “ *in dicta cedula quedam cancellatura suspecta apparebat*”, was rejected by the court.¹⁶ It seems that the existing statutory provisions were badly respected in the practice, caused by their incompleteness in regulating the conditions and rules needed for the form validity of the last testator's will. Due to such practical difficulties, the legislation corrected all the existing statutory provisions on the testament in 1428, and introduced, by passing a new position, a uniform procedure of making a testament, and an identical request at correcting it, i.e. registering it into the notary book.¹⁷

Depending on the way the notary had been informed about the testator's inheritance, both oral and written testaments were used in Cattaro. The oral testament was reported to the notary by witnesses that were present at the last will expression. The oral testament made it possible for the testator to inform witnesses, two of them at least, about the allotment of their property, i.e. a portion to be disposed of freely. The value of the property the testator could make an oral testament, according to the provision from 1428, was up to 100 perpers.¹⁸ Such a testament was usually made at hospital bed of the testator, attended regularly by the priest that could also be the witness of the testament. The testator's family and relatives could also be present at this disposition of property procedure, but they could not be testament witnesses, as an old rule was valid for this.¹⁹ Wives could not be testament witnesses, confirm to gen-

¹³ A. Mayer, *Monumenta Catarensia* I, Zagreb 1951, doc. 13

¹⁴ Op.cit, doc. 365.

¹⁵ I. Sindik, Komunalno uređenje Kotora od druge polovine XII do početka XV stoljeća, Beograd 1950, SANU, book. CLXV, pag. 134.

¹⁶ A. Mayer, *Monumenta Catarensia* II, Zagreb – Podgorica 1982, doc. 1042, 1. IV 1336. god.

¹⁷ *Stat. Cath, cap 435, De testamentis, et commissaries testamentores, correctionis ultimae*

¹⁸ *Stat. Cath, cap 435* :“...suum testamentum fieri facere ad mines duobus testibus Catharinus in Catharo, secundum antiquam consuetudinem..“.

¹⁹ *Stat. Cath, cap.183*: „...ex tunc Notarius publicet testamentum ipsum, nullus autem epitropus, seu testis de ijs quae sibi ad mortuo vel mortua dimittuntur , testificari valeat...“.

eral provision on witnessing.²⁰ Also, there continued to be valid the provision that nobody could be a witness of the portion of inheritance, donated by the testor. This, however, did not imply an absolute exclusion of each legatee, as a witness of the whole testaments.²¹

Written testaments in Cattaro might have been less applied than oral ones. Literacy was the privilege of a limited number of people. Yet, written testaments were fairly frequent, and in two common forms-holographic and alographic testaments, i.e. oral testaments written by the testor himself and written testaments written by either the judge or notary. All the written testaments in Cattaro were public. It was only a testament written in testator's own hand for the property amounting to the value of a hundred perpers and kept for himself to be safe that had a private form²². Such a testament was valid even without a witness'es presence²³. Written in one's own hand and valid could be a testament for disposition of a value above a hundred perpers, but the presence of either a judge or a notary was needed in that case²⁴. Another form of a written testament consisted of a direct testament statement to a notary or a judge by a testor himself²⁵. Both the Notary and Judge had to be invited by the testor to be present. If not, they were punished. No matter what the value of the property disposed of was, two witnesses were needed to confirm that the notary literally registered the statement of the testor himself²⁶. All the testaments exceeding 100 perpers had to be signed, closed and sealed in the presence of witnesses, if testaments are noted down by a Notary or a Judge, or by the testor himself²⁷.

The rules of the procedure were related to the testaments written in the City of Cattaro²⁸. As the region out of the City was a specific legal one, there were different rules applied. In such a case, the whole procedure at making of testament was carried out, according to the laws of the city or state it was written in. If all the regulations were respected and applied, and if it was the last testament, it was valid as if made in Cattaro. In thirty days since the arriv-

²⁰ Stat. Cath, cap 130: „... quod nulla mulier testis esse possit in aliquo, nec valeat testimonium eius...”

²¹ Stat. Cath, cap 183 :“... sec ad utilitatem aliorum epitroporum, vel aliarum personarum testificatici eius valeat, et scribatur...”

²² Stat. Cath, cap 435 :”... aut in domo retinere, cum hoc conditione...”

²³ Stat. Cath, cap 435 :”... quod testamentum, si fuerit scriptum manu propria testatoris, sdt validum sine testibus...”

²⁴ Ibidem

²⁵ Stat. Cath, cap 435 :”... si vero querit manu Cancellarij, vel Notarij, sit firimum cum testibus ...”

²⁶ Ibidem.

²⁷ Stat. Cath, cap 435:“... quod testamentum sit bullatum, clausum, et suprascriptum manu Cancellarij, vel Notarij, aut propria testatoris...”

²⁸ Stat. Cath, cap.183, De forma testamenti in civitatem

al at the City, such a testament was shown to judges, and a further procedure before court was the same as in case of the testaments written in the City²⁹.

Rules Application

Last will disposition acts are among the most numerous ones in the Cattaro Office. Written documents, they are said to be the disposition „*pro anima sua*“³⁰. Testamental property disposition was a common way of calling to inheritance, and it was more frequently used than inheritance *ab intestato*, according to the provision of the Cattaro Statute. The testament was rather legacy than an institution by its virtue. A testor, although limited to a disposition of one half of the property, fulfilled by the testament his own wishes in solving a series of legal issues on property related to inheritance and successors. It primarily aimed at donating some material benefit to some individual or institution, to the church, most often.

Besides the fact that the statute legalized a limited testing freedom³¹, the testament was a widely applied institution. Making a testament was available to those fulfilling general legal conditions. Due to known conditions of socio-economic and social development of Medieval Cattaro primarily dealing with trade and navigation and was highly influenced by the church, it was accepted by both peasants and citizens, and there were foreigners who, dealing with trade and being often in Cattaro, made their own testaments in Cattaro notary Office. Notary books offer the data which enable us conclude that the property values disposed by the testament ranged from several up to a hundred or a thousand perpers, meaning the testament was made by both poor and rich people³². The notary books found in the Cattaro Archives from the 14th century, show that the people of Cattaro were determined to state in their last will, that their portion of property freely disposed of was left to their children or other closest consanguinities. Donating some money“ *for their own soul and keeping vigil*“ to the City churches and monasteries was also common in Cattaro³³.

²⁹ Stat. Cath, cap 435 (... *testamentum extra nostram civitatem in alia civitate... fuerit factum secundum ordinem illius civitatis... et fuerit ult ra muro sit firmum et validum... quod testamentum postquam conditum fuerit in Catharo, infra dies triginta debeat praesentari...*).

³⁰ Monumenta Catarensia I, JAZU, Zagreb 1951 (in further text signed as SN I), doc. 13, 54, 74, 92, 190, 192, 225, 248, 258, 260, 338, 365, 372, 403, 409, 438, 626-629, 657, 680, 718, 732, 802, 815, 825, 862, 887, 928, 931, 982, 985, 986, 990, 998, 1017, 1132, 1228, 1231, 1233, 1273, 1326; Monumenta Catarensia II, Zagreb-Podgorica 1982, (in further text signed as SN II), doc. 10, 23, 57, 65, 129, 279, 382, 386, 394, 412, 421, 429, 521, 523, 532, 559, 601, 646, 647, 727, 879, 866, 897, 917, 1022, 1042, 1142, 1204, 1232, 1295, 1339, 1372, 1434-1436, 1604, 1616, 1632, 1634, 1726, 1751, 1755.

³¹ Stat. Cath, cap 182, *De ordinatione viri veniente ad mortem*.

³² See: Stat. Cath, cap.435; A. Mayer, SN I and SN II notary books with more than hundreded testaments.

³³ See footnote number 30.

A testor without a successor would leave his property to his spouse to enjoy it for life³⁴. After the spouse's death, the property was allotted in conformity with the testament. Nominating a wife to enjoy her husband's property was, as noted in the documents, „*an old and routine custom of the City*“, included into the statutory law and was strictly respected in legal practice. In these cases, a wife was „*domina*“ and „*patrona*“ for all the jobs and all immovable things and goods of the deceased husband, explicitly stated in the testament of George Cerneli, dating from 14th March, 1336. By this testament, his wife was, at same time, appointed to be an epitrope- testament executor.³⁵ Similar is with the testament of Johan, Marin Glavatis son, a famous Cattaro landowner, who, in his last will, nominated his wife to be „*domina*“ and „*patrona*“, and she disposed of all his movable and immovable goods „*de omni residio mobilium et immobilium ipsam institutioo patronam et dominam usque ad obitum suum*“.³⁶

A good illustration of how to exercise the widow's right to going on living in her husband's house is given by disputes led in Cattaro in the 14th century, to realize that right. In a document issued on 29th of July, 1335, Gile, a son of Nucie Gile, a municipal testament executor, brought charge against a widow named Vele, the wife of the deceased Berislav, to leave her husband's property to be able to execute the testament of the deceased Berislav. The accused widow-named Doma, pointed out that „*she wants to enjoy her husband's property for life, as a right given to her by the Statute*“. The court, taking the statements of the accused as legally valid and grounded, met the needs for realizing that statutory established right³⁷.

³⁴ SN II, doc.1755, „*In primis volo et ordino, quod totum meum mobile et stabile intus ciuitatem et extra sit uxoris mee Rade in vita sua, sicut ipsa ordinaverit, verum tamen medietas mea domus, in qua maneo, sit fratris mei Iure post mortem dicte Rade...*“.

³⁵ SN II, doc. 1616: „*Item volo, quod Desa, uxor mea, sit domina et patrona totius facti mei et omnium rerum in vita sua secundum consuetudinem civitatis. Epitropos autem meos constitutio ...et Desam, uxorem meam...*“.

³⁶ SN II, doc.1042: „*Item ordino et volo, quod post mortem meam completo et satisfacto testamento meo, secundum quod hic continetur, uxorem meam, dominam Elenam,... Post obitum vero suum, teneatur et volo, quod ipsa distribuat prò anima mea et sua nostrorum defunctorum, totius mobilia, quam stabilia, secundum sibi gratiam a domino datam...*“.

³⁷ SN II, doc. 927: „*...Coram nobis iudicibus iuratis predictis viniens Gillo, filius Nutii Gille, epitropus datus per curiam super testamentum Vali condam Berislau dicit: „Sententiatum est michi per iudices priores, quod ego satisfaciam dictum testamentum de facto suo, sicut ordinationi est in eodam; dicendo Dome, uxori condam Vali predicti: „Et tu consensisti, quod satisfaceret et etiam de pluri; unde volo, exeas de dicto facto, quia volo satisfacere“. Que Dome respondens per adoucatum suum dicit: „Ymo consentio et volo, quod ultimi testamentum integre satisfaciat secundum ordinationem viri mei predicti, verum tamen volo possidere in vita mea secundum consuetudinem ciuitatis“. Quare nos iudices sic audientes et videntes per statutum, quod uxor in vita eius mortuo marito, si vult possidere, potest, sententialiter diximus, quod idem Gillo cum collegis suis contentis in sua sententia*

The documents made daily in Cattaro notary Office confirm the fact that Cattaro citizens aware of the rules to be respected and the Statute as the base of the legal life in the commune. In some testaments, for example, it was emphasized that the testor arranged only $\frac{1}{4}$ of all the goods on which he could exercise the right of full testing freedom, or it was precized in the testament that $\frac{1}{4}$ of the goods freely disposed of had to be set apart. The testament of Mateo, of the deceased Tripun Jacob dated 30th April, 1336, stated that the testor “*sets apart the fourth portion of all his goods in the town and out of it, and he disposes of it on his own will, as prescribed by the Statute, this to save the rights of others to whom he is obliged*”³⁸.

Here we point out a typical wife’s dowry disposition, as males right to dispose of their property indisputably, if compared to females was more widely treated in the Statute and applied in practice. The first document dated from 16th, June, 1332. It was noted down that Domka, the wife of Mateo Sarani, was making the testament in a way to set apart and allot $\frac{1}{4}$ of her dowry.³⁹ Another document relates to the document of Bosa, the daughter of Obrad Diale, by which she set apart and allotted on her own will $\frac{1}{4}$ of the dowry she had got once. She also disposed of freely with the rest of her dowry and left it to her successors, nominating their pupilar substitutes if the successors were under the age at the time of delation, „*if my successors do not live until they can get their inheritance, all my dowry is to be entrusted to be kept by testament epitropes*”⁴⁰.

Most of the testors respected the statutory right of the heirs entitled to portion of inheritance to $\frac{3}{4}$ of sucession, as well as the right of the wife to enjoy the deceased husband’s property for life. Not much was written in the notary books from the 14th century about the disputes on injured rights of the legal successors. Yet, some of them show that there existed some exceptions in practice. In the document from 31st of July, 1335, there was noted down a dispute between Andrija Konstantinov, the testament executor of Rada, a widow of Marin Bruno, as a plaintiff and the accused Andrija Samator and Mate Abraev. The dispute was proceeded because the accused entered the possession of Marin’s goods that Rada could eventually had right

predicta, satisfiat dictum testamentum secundum ordinatione viri antedicti, verum tamen dicta Dome in vita sua possideat, si vult secundum consuetudinem ciuitatis...”.

³⁸ SN II, doc. 1726: “*Preterea volo, quod de tato facto meo intus ex extra ciuitatem extrahatur quarta pars...*”

³⁹ SN II, doc.23: “*extragantur de quarta parte parchiui mei perperi ducenti de quibus perperis volo, ut dentur perperi qitinquaginta nutricibus nutrientibus perperos meos.*”

⁴⁰ SN II, doc.1295: “*In primis volo, quod de valore vinee, quam Millosius vendidit Thome Dragonis, que data fuit in parchivio, item de domo, que est in territorio Sancti Luce et de valore de ruba et carcellis et de allis rebus datis in parchiuo de tota dote mea, quod extrahatur quartum ...*”.

to, as her deceased husband's wife. The Court brought the sentence considering the reasons, given by the accused in defence, that they were the closest relatives to inherit Marin's property, this in accordance with the provision of the Statute, and that Rada, as a widow of deceased, did not have the right to dispose of her husband's property. She only had the right to, by statutory determined conditions enjoy the property belonging to the deceased.⁴¹ Similar to this is dispute from 15th April, 1332, between the daughter of the deceased Baldin, and Sergej and Matej Trifunov, testament executors of her deceased mother. Via the agent and her uncle, the daughter asked the Court to prevent the registration of her mother's testament as it contained the disposition above $\frac{1}{4}$ goods and the testor did not have such a right, in accordance with the Statute. After an insight into the Statute and consultations with older people from the town, the judge brought the sentence by which the testament executors were allowed to, in spite of the legal error stated in the contents, register the testament into the notary book, forbidding the testamentary executors to dispose of more than $\frac{1}{4}$ of the testor's goods.⁴²

In case the testor disposed of his property in a way to favour his illegitimate children, legal successors have the right to deny the validity of such disposition, and their legitimate (statutory) right to the inheritance could be realized in the court proceedings. An illustration to this is a document on the dispute investigated on 29th of July, 1335, between Dživa of the deceased Petar Viti and Jovan, under an alias Muha. On behalf of her mother Klara,

⁴¹ SN II, doc.937: "...*Coram nobis iudicibus iuratis predictis conquestus est presbyter Johannes Constantini aduersus Andreas Samator et Mathe Abrae dicens: „Ego sum epitropis testamenti condami Rade, uxoris Marini de Bruno, et vos intrastis in factum olim dicti Marini. Volo ergo, quod exeatis de dicto facto, quia volo dispensare secundum testamentum diete Rade”. Qui Mathe et Andreas dixerunt: „Dicium factum pertinet ad nos secundum formam statuti, quia nos sumus propinquiore dicti Marini, et Rade uxor ipsius Marini, non potuit testari de facto mariti sui”. Quare nos dicti iudices sic audientes et videntes statutum diximus per sententiam, quod ipsi Andreas et Mathe habeant dictum factum Marini secundum formam statuti una cum Martholo Platonis, qui se dicit propinicum cum eisdem, et diuidant secundum quod unicuique procedit”.*

⁴² SN I, doc.982: "...*Coram nobis iuratis iudicibus Pascali Uartholi et Rase de Salite conquesta est filia quondam Balduini per aduocatum et auunculum suum Marcum Dragonis aduersus epitropos testamenti matris sue, scilicet Sergium et Matheum Triphonis Jacobi, Naie Cantaualli et Bene de Bise, dicens eis: „Mater mea fecit testamentum ultra quartam partem, quod non potuit facere secundum formam statuti. Volo ergo, quod ipsum testamentum, quod factum est contro statutum, non notetur”. Qui epitropi respondentes dicebant: „Notetur testamentum, et si aliquis habet aliquid dicere super eum, nos sumus parati respondere”. Et Marcus aduocatus predictus dicebat: „Non debet notari, quia statutum prohibet”. Nos uero dicti iudices iurati videntes statutum habitoque Consilio cum senioribus terre sententialiter dicimus, quod dictum testamentum notetur et dicti epitropi ratione dicti testamenti non passint distribuere de facto uxoris olim dicti Balduini nisi quartam partem secundum formam statuti et relique tres partes sint filie dicti Balduini”.*

Đžive asked her illegitimate niece to leave the real estate she had entered, as she did not have the right, conform to the Statute, to inherit it as an illegitimate child, and the represented Klara, as the sister of the deceased, had the statutory right to inherit her brother.⁴³

The documents also abound with the data proving that the exclusion of legal successors from the testament was the practice of the time, not only for the reasons mentioned in the Statute, but also for not respecting the established obligations, on other grounds, between the deceased and his legal successors. A valid, illustrative example was kept in a document from 1334. It was said that Vita Kuli and Marin Golije, testament executors of Doma, the wife of Marin Panci, brought the testament to be copied and notarized, stating the following:

„I, Doma, the wife orf Martin Panci, at full consciousness and freely expressed will make this last testament on my things. First, I want Nikola, my grandson, to posses no things of mine, as he was not giving to me what he had to, during my life, i.e. clothes, footwear, and whatever I had needed“. The text continues with the legacy of property distribution and nomination of the third person, not sanquinity, for successor of the property left.⁴⁴

Similary, the illustration of such dispositions are within the document, the record of the court dispute proceeded on the 6th of April, 1336, between Nikola, the son of Niksa Vilika, as a plaintiff, who, as stated before, was excluded from inheritance by his grandmother Doma Panci, and Prova, Bogdan's wife, as the accused. On that date, Nikola accused Prova and wanted her to leave the house, once possessed by his grandmother Doma, to which he, according to the notary chart present, had a right to be *„ given all the property after Prova's death, being obliged to buy her food and clothes during her life“.* The accused, in her defence, claimed that the house had been given to her on the grounds of Doma's testament, and heir maintenance of it was

⁴³ SN II, doc.934: *„Coram nobis indicibus iuratis Marino Golie, Base de Salue et Triphone Buchie conquestus est due condam Petri Viti prò Clara, matre sua, aduersus Johanem dictum Mucham dicens: „Tu tenes partem sdredbi Iessce, olim fratris matris mee predictae; volo, quod restituas eam michi, quia michi pertinet“. Cui dictus Johannes dixit: „Ymo pertinet filie Ycessce predicti“. Et dictus due dixit: „Non pertinet sibi, quia est bastarda“. Et probauit eam esse bastardam. Qare nos dicti iudices videntes per statutum, quo bastardi non possunt posidere sdrebi, et Clara, mater Giue predicti, quia est propinquior, habeat eum secundum formam statuti...“.*

⁴⁴ SN II, doc.646: *„...Ego Dome, uxor Martini de Pang, infirma iacens et mori timens, tamen, habens sanam memoriam et loguelam, facio hoc meum (h)ultimum testamentum de rebus meis. In primis volo, quod Nycola, nepos meus, non habeat (nichil) de meis rebus, quia michi non dedit (nichil) de ilio, quod michi dare debeat in vita mea, videlicet calciamenta et vestimenta et omnia mea necessaria... Item volo, quod residuum mee domus sit Peruica, seruitrix mea et uxor Bogauice et suorum heredum sub tali forma, quod omni anno in meo obitu det denarios tres ecclesie Sancte Marie de flumine“.*

in accordance with the positive regulations. The executors of Doma's testament, called to be Nikola's witnesses, favoured the accused, stating that the plaintiff did not have a right to inherit anything, as Doma had not nominated him to be an heir. Besides, the plaintiff could not prove that he had done the obligations according to the concluded agreement on maintenance for life, i.e. he brought food and clother for his granny Doma. Judges, judging according to the proofs brought a sentence „ *that Prova has a right to keep the house, as she possesses it according to a valid legal ground and Nikola can not disturb her any more, as for the house*“.⁴⁵ It can be stated that the practice was in Cattaro for old and single people to agree on life maintenance by leaving their property to their close relatives, but, due to not performing their duties, they were excluded from the inheritance by the testament. In this case, the testor determined and nominated her property universal successors, in spite of consanguinities existing, these being her servant and her children, as they took care about her, and most of her property was bequeathed for religious purposes.

Legal Nature of the Institute of Testament in Medieval Cattaro

In view of the stated provision of the Cattaro Statute relating to testing freedom, testament forms, and right, and limitations of testator's disposition in favour of heirs entitled to portion of inheritance, based on the analysis of their application in everyday legal life of the City, it can be concluded that the inheritance of the Roman Empire legislature was dominant, which, in the Middle Ages, via the statutory law of medieval coastal towns was mainly respected in its contents. Some exceptions to the rules reflected local needs or they were simply overtaken from similar statutory rules of the surrounding towns regulating the same issues.

In view of testing freedom in Medieval Cattaro, Justinian's legal rules were applied. Justinian's Novella 115 from the year 542 determined legal

⁴⁵ SN II, doc. 985: „...*Coram nobis iudicibus iuratis predictis conquestus est Nycola, filius Nichce Veliche, aduersus Prove, uxorem Bogauice cum una carta notarii, in qua continebatur, quod Dome de Panci dedit totum factum suum ipsi Nycole cum tali conditione, quod ipse Nycola teneretur prouidere sibi toto tempore vite sue de victu et vestitu, dicens: "Tu tenes domum olim dicte Dome, que est mea secundum tenorem carte mee. Volo ergo, quod exeas et venunderis". Que Proue dixit: "Epitropi dicte Dome presentarunt michi dictam domum secundam tenorem testamenti dicte Dome. Non respondeo factum tibi, quia nolo intrare in placidum extraneum "Et ipse Nycola fecit vocari epitropos predictos. Qui epitropi dixerunt dicto Nycole": "Tu non dedisti victum et vestitum dicte Dome, ut obligasti te, et ideo domus predicta non est tua". Et quia idem Nycola non potuit probare se dedisse victum et vestitum secundum obligationem dicte carte, et presbyter Vita de Cucolo, epitropus dicte Dome, iurauit se audiuisset a dicta Dome in morte sua, quod nichil dedit sibi Nycola predictus, ideo nos dicti iudices, sic audientes et videntes, diximus per sententiam, quod dicta domus sit eiusdem Proue secundum testamentum eiusdem Dome, nec ipse Nycola uel alter pro eo possit eam de domo predicta perpetuo molestare*”.

successors, i.e. heirs entitled to portion of inheritance had to be nominated successors in the testament (*honor institutionis*), or be excluded eventually, or they were left a portion of inheritance in whatever form. An exclusion to inheritance could arise only from the reasons stated in this Novella. Thus, if an heir entitled to a portion of inheritance did some actions against a testor, if he was heretical, if he neglected a testor during his insanity, if he did not redeemed him from captivity, or prevented him to make a testament, or even in case he intercoursed with the testor's wife or concubine. The reason for exclusion had to be stated in the testament. If the excluded successor had denied the justification of the reasons, a tested heir had to prove it. Comparing the reasons for the inheritance exclusion in Iustinian's to the Medieval Cattaro law, it could be noted that the reasons stated in Cattaro law were less numerous and related only to endangering parent's physical integrity either by physical maltreatment on the part of a descendent, or even by instituting proceedings against parents, this leading to death penalty or bodily injury punishment⁴⁶.

Both in Medieval Cattaro Law and Iustinian Law, the testor had to leave the whole one fourth of his property in favour of his heirs entitled to a portion of inheritance. The three fourth left could be disposed on his own will, at which, almost in each testament, the testor would leave a portion of his movable property, especially money, for religious purposes. The Cattaro law also included the application of the rule taken from the Iustinian's law, according to which an heir entitled to a portion of inheritance evaded with no reasons or excluded from inheritance, or he was not even given a due quota of the intested portion, had the opportunity of raising *querella inofficiosi testamenti*. Its force was to anul the nomination of all the successors to their full amount of the inherited portion, which was to belong to an heir entitled to a potrion of inheritance as an intested successor, i.e. those nominations were annulled and reduced to enable an heir entitled to a portion of inheritance to get his fully intested portion. Other provisions of the testament, if not reducing an entitled portion of a successor, remained valid. Illustration of this procedural means application can be found in a dispute on recognising the legal validity of one testament, which was carried out in 1335⁴⁷.

The Medieval Law of Cattaro differed in view of widow's rights after her husband's death from Iustinian's Law, though, in its conceptual sence, some solution of Cattaro legislator could rely on those rules. Thus in Iustinian's Novellas 53,c.6 and 117,c.5 a widow with no dowry (*mulier indotata*) had a right to one fourth of inheritance of a wealthy husband, amount-

⁴⁶ *Stat. Cath.*, cap.144. See footnote number 6. More detailed: Nevenka Bogojevic-Glusevic, *Iz pravne prošlosti Kotora*, Podgorica 1999, pag.65-85.

⁴⁷ SN II, doc.937. See footnote number 41.

ing to a hundred golden pounds. A supposition for exercising such a right was for a widow to have lived with the deceased husband in a *vallide* marriage until his death. She had that right, even though her husband had sanguinities. A husband could not deprive a widow of such a right. If a widow had realized such a right competing with more than three children of the deceased or his successors, she would have got only a *pro capite* portion, and, if children were also hers, she would have had a proportional portion to enjoy only. As stated in *Novellas*, the Cattaro Statute did not prescribe either the right of a widow to an obliged fourth portion of inheritance or its amount. According to the provisions of the Statute, her right was to enjoy all his property, after his death, for life. Only after her death was all disposition bequeathed by the will of the deceased in favour of his legal heirs entitled to a portion of inheritance got realized. The right of a widow to enjoy the fruits of her husband's property could not be denied by any family member, i.e. legal successor. The only reason for losing such a right prescribed by the Statute was in case a widow expressed her will to leave her husband's home to remarry within a year after his death⁴⁸. Statutory rules of the Medieval Cattaro on the widow's right to enjoy all the property after her husband's death remind us, by their virtue, on the rules written down in *Novellas*.

In view of testament form, both Medieval Cattaro Law and Iustinian's one demanded the fulfillment of some formalities⁴⁹. As for these formalities during the 14th century, there existed a routine non-uniformity, both in view of registering a testament and the way of certifying the testator's will statement⁵⁰. Statutory rules of the 15th century corrected those partially said rules and there was a uniformity introduced in view of the testament registering into notary books, as well as the conditions for its validity⁵¹.

Cattaro testaments, similar to Roman law, were either private or public by their virtue. Private testaments were either written or oral ones, whereas testaments were the ones taken down in the minutes of the Court, kept in the commune Office⁵². There were many similarities among Roman and Cattaro testaments regarding the concept of form regulation or even the rule itself, but there were some less deviations in view of concrete solutions. Both

⁴⁸ Stat. Cath, cap. 194. See footnote number 7.

⁴⁹ Stat. Cath, cap.183 (see footnotes numbers 8,10,12,19,21,28), cap.186 (see footnotes numbers 9,11).

⁵⁰ SN I , doc. 13, 54, 74, 92, 190, 192, 225, 248, 258, 260, 338, 365, 372, 403, 409, 438, 626-629, 657, 680, 718, 732, 802, 815, 825, 862, 887, 928, 931, 982, 985, 986, 990, 998, 1017, 1132, 1228, 1231, 1233, 1273, 1326; SN II, doc. 10, 23, 57, 65, 129, 279, 382, 386, 394, 412, 421, 429, 521, 523, 532, 559, 601, 646, 647, 727, 879, 866, 897, 917, 1022, 1042, 1142, 1204, 1232, 1295, 1339, 1372, 1434-1436, 1604, 1616, 1632, 1634, 1726, 1751, 1755.

⁵¹ Stat. Cath, cap.435(see footnotes number 22-27,29)

⁵² Stat. Cath, cap.183,186, 435.

Roman and Cattaro Laws asked for the witness presence to have a valid testament. What differed the two was the fact that the regular Roman private testament was made before seven witnesses⁵³, whereas in Cattaro Law only two witnesses from Cattaro were needed⁵⁴. Unlike the Cattaro Law, the witnesses in the Roman law could not be those appointed to be successors by the testament, and the ones who were paternally related to the deceased⁵⁵. In both laws, witnesses were „*testes rogati*“, i.e. they had to be specially asked by the testor to be present, as witnesses, at the procedure of his will expression⁵⁶. The will was in both laws, expressed in the presence of witnesses with no interruption(*unitas actus*)⁵⁷, audibly and comprehensively said before witnesses⁵⁸. In both laws, it was a testor to make a written testament, or it could be done by a third person. The holographic testament of the Roman Law that had to be written in one's own hand and signed by a testor⁵⁹, also existed in Medieval Cattaro⁶⁰. There was also a Roman rule applied in Cattaro, relating to the fact that signature was not necessary if it was written in the testament that a testor had written the statement on his own will⁶¹. The Olographic testament had to be signed in both laws⁶². Will expression didn't need to be signed before witnesses, but a testor had to show it to them and declare it to be his will. There was, in both laws, a witness's obligation to sign (*subscribere*) a document and to put his seal on a closed document, the name of witness had to be added to it (i.e. the name of witness or an *epitrope* of testament, in Cattaro Law)⁶³.

A great number of the testaments of Cattaro Medieval office show that people of Cattaro of the 14th century used mostly the testaments made in the presence of two witnesses, testament executors, so-called epitropos, most commonly such a form of testament reminds on Roman oral testaments as a regular form of testament, with the difference in a number of witnesses only⁶⁴.

⁵³ Corpus iuris civilis, vol.I, Institutiones, edit stereotipa, Berolini 1872 (in further text signed as I); I,2,10,3 and 14

⁵⁴ Stat.Cath, cap.183,186, 435.

⁵⁵ I, 2,10, 6 and 9-11; Stat. Cath, cap.183.

⁵⁶ Corpus iuris civilis, vol.I, Digesta, edit stereotipa, Berolini 1872 (in further text signed as D); D.Celsus,28,1,27; D.Ulpianus, 28,1,21,2 ;Stat. Cath, cap.183 and 186.

⁵⁷ D.Ulpianus, 28,1,21,3;Stat.Cath, cap.186,435.

⁵⁸ Corpus iuris civilis, vol.II,Codex Iustinianus , edit stereotipa, Berolini 1872 (in further text signed as C); C,6,23,21,4 and C.6,23,6

⁵⁹ C.6,23,28,6

⁶⁰ Stat.Cath, cap.183,186, 435; SN II, doc.1755,1616,1042,1726.

⁶¹ Ibidem.

⁶² I, 2,10,3; Stat.Cath, cap. 183 and 435.

⁶³ D.Paulus,28,1,30; D, Ulpianus, 28,1,22,4; Stat. Cath, cap.183,186,435; SN I , doc.13,54,74, 92,190,192,225,409,438,815; SN II, doc.10,23,57,279,382,1204,1604,1751,1755.

⁶⁴ SN I , doc.657,680,802,815,931,990,998,1132,1233,1326; SN II, doc.886,917,1022,1232,1339,1604,1616,1634.

In the 15th century, due to documents, people of Cattaro also used public form of testaments, along with oral and written private ones. There were such testaments dictated to a notary or a Judge by a testor which was then registered into the notary testament book and kept in the Office⁶⁵. These testaments resembled those of the Roman ones from the period of Iustinian, by which testors could express their last will, noting it down by the body in charge of making public documents⁶⁶.

In the end, it can be pointed out that the provisions of the Medieval Cattaro Statute relating to the testament itself, relied greatly on the provisions of the Roman Law of Iustinian's times. These rules were, otherwise, mainly reaccepted into statutory laws of other Medieval towns on the Eastern and western coasts of the Adriatic⁶⁷. Yet, it should be emphasized that each Medieval commune had its local peculiarities. Thus, Cattaro itself was specific in view of different legal regimes being applied. The autonomous commune of Cattaro had one legal regime for urban, and another one for out of towns areas. This affected the forms of making testaments in the city and out of it. However, if a testament out of town was made according to rules of the original country, there followed a process of correction, conform to Cattaro statutory law⁶⁸. That was quite an understandable rule of the Middle Ages.

Nevenka BOGOJEVIĆ-GLUŠČEVIĆ

PROVISIONS OF THE MEDIEVAL CATTARO STATUTE ON TESTAMENT AND THEIR APPLICATION IN NOTARY PRACTICE

Summary

In view of the stated provision of the Cattaro Statute relating to testing freedom, testament forms, and rights and limitations of testor's disposition in favour of heirs entitled to a portion of inheritance, based on the analysis of their application in everyday legal life of the City, it can be concluded that the inheritance of the Roman Empire legislature was dominant, which, in the Middle ages, via the statutory law of Medieval coastal towns, was mainly respected in its contents. Some exceptions to

⁶⁵ State Archive of Cattaro, Acta notarialia, vol.IV, unpublished material : pag.9,23,56,78,94,103,146,154,161.

⁶⁶ C.6,23,18 and C.6,23,19 .

⁶⁷ More detailed by Nevenka Bogojevic-Glusevic "Ricezione del diritto Romano nelle città medievali dell Adriatico orientale", Libro Secondo, Facoltà di Giurisprudenza Università del Montenegro, Grafo Crna Gora, Podgorica 2011, pag. 147.

⁶⁸ *Stat. Cath.*, cap.183, *De forma testamenti in civitatem* and *Stat. Cath.*, cap.186, *De testamentis factis extra civitatem* .

the rules reflected local needs or they were simply overtaken from similar statutory rules of the surrounding towns regulating the same issues.

In view of testing freedom in Medieval Cattaro, Iustinian's legal rules were applied (Novella 115). Comparing the reasons for the inheritance exclusion in Iustinian's to the Medieval Cattaro law, it could be noted that the reasons stated in Cattaro law were less numerous. The Cattaro law also included the application of the rule taken from the Iustinian's law, according to which an heir entitled to a portion of inheritance evaded, with no reasons, or excluded from inheritance, or he was not even given a due quota of the intested portion, had the opportunity of raising *querella inofficiosi testamenti*. There were many similarities among Roman and Cattaro testaments regarding the concept of form regulation or even the rule itself, but there were some less deviations in view of concrete solutions. The autonomous commune of Cattaro had one legal regime for urban, and another one for out of towns areas.

The Medieval Law of Cattaro differed in view of widow's rights after her husband's death from Iustinian's Law (Novellas 53,c.6 and 117,c.5), though, in its conceptual sence, some solution could rely on those rules.

Lovorka ČORALIĆ*, Maja KATUŠIĆ**

PERAŠKI KAPETAN JOSIP ZAMBELLA, MLETAČKI
RATNI BROD *VITTORIA II* I SASTAV NJEGOVE
POSADE (KRAJ 18. STOLJEĆA)

ABSTRACT: *In the centre of the research of this article is agency of Captain Joseph Zambella of Perast (d. 1794), who commanded Venetian warship Vittoria II in the last years of the existence of the Republic of Venice. The article is in the first place based on the research of unpublished sources from the Archivio di Stato di Venezia (the deeds of the magistracy of Venetian Navy – Provveditori all'Armar). The composition of the crew commanded by Captain Joseph Zambella is analysed in detail and concludes that seamen who were by their origin from the East Adriatic coast had an important position on the ship Vittoria II. The article contains also appendices with lists of the ship's crew in two periods (1785-1791 and 1791-1794).*

KEY WORDS: *the Republic of Venice, Boka Kotorska (the Gulf of Kotor), Perast, Joseph Zambella, naval history, navy, history of the eighteenth century*

**Uvod: mletačka ratna flota i pomorci s istočnoga Jadrana
– opće napomene o izvorima i postojećim historiografskim
saznanjima**

U povijesti mletačkih državnih magistratura jedna od najprestižnijih odnosila se na ratnu mornaricu (Provveditori all'Armar) – tijekom svih stoljeća najčvršću uzdanicu vojnopomorske moći Kraljice mora na Jadranu i duž Sredozemlja. Utemeljena je šezdesetih godina 15. stoljeća, a do 1644.

* Autorica je znanstvena savjetnica u Hrvatskom institutu za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska.

** Autorica je asistentica u Hrvatskom institutu za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

godine magistratura je brojila dva člana (a potom tri), čija je služba trajala jednu godinu. Providuri ratne mornarice redovito su bili ugledni mletački patriciji koji tijekom obnašanja svoga mandata u toj službi nisu smjeli prihvaćati nijednu drugu funkciju u tijelima državne vlasti i uprave. Za državu koja je svoj uspon i moć zasnivala na vojnopomorskoj prevlasti i nadzoru plovidbenih putova, ta je magistratura imala iznimnu važnost.¹ Gradivo koje svjedoči o djelovanju *Provveditori all'Armar* pohranjeno je u Državnom arhivu u Mlecima (Archivio di Stato di Venezia) i ponajprije je sačuvano za 18. stoljeće, odnosno za posljednji vijek opstojanja Serenissime. Središnji dio te arhivske zbirke čine popisi sastava posada (*Libri accordati delle unità della Marina militare*), na osnovu kojih možemo pratiti ustroj, organizaciju i funkcioniranje ljudstva na mletačkim ratnim brodovima. Iako je riječ o stoljeću zalaza Mletačke Republike, vremenu tijekom kojega njezina ratna mornarica biva potisnuta od vojnopomorskih snaga drugih europskih zemalja (Engleske, Francuske, Španjolske, Nizozemske), to je gradivo važno posvjedočenje da je mletačka državna vlast do posljednjih mjeseci opstojanja značajan dio pozornosti i financijskih sredstava usmjeravala na održavanje ratnoga brodovlja – najvažnijega jamstva za slobodnu plovidnu Jadranom i Sredozemljem.

Gradivo iz arhivske zbirke *Provveditori all'Armar* od iznimne je važnosti i za proučavanje udjela pomoraca zavičajem sa šireg područja istočnog Jadrana u mletačkoj ratnoj floti. Neosporne su i u historiografiji potvrđene činjenice o sudjelovanju dalmatinskih i bokeljskih brodova i pomoraca u gotovo svim važnijim mletačko-osmanskim pomorskim srazovima (primjerice

¹ O magistraturi *Provveditori all'Armar* vidi opširnije: Andrea da Mosto, *L'Archivio di Stato di Venezia*, sv. 1, Roma 1937, str. 159; Tullio Pizzetti, *Con la bandiera del protettor San Marco. La marineria della Serenissima nel Settecento e il contributo di Lussino*, sv. 1, Pasion di Prato (UD) 1999, str. 398; *Guida alle Magistrature. Elementi per la conoscenza della Repubblica Veneta* (a cura di Catia Milan, Antonio Politi, Bruno Vianello), Verona 2003, str. 142. O mletačkoj ratnoj mornarici, posebice u ranom novom vijeku, vidi: Cesare Augusto Levi, *Navi venete da codici marmi e dipinti con centosei disegni di G. Culluris*, Venezia 1892. (ristampa: C. A. Levi, *Le navi della Serenissima*, Vittorio Veneto 2011); Vincenzo Marchesi, *La marina veneziana dal secolo XV alla rivoluzione del 1848, Atti e memorie dell'Accademia di agricoltura, scienze e lettere di Verona*, seria 4, sv. 20, Verona 1919, str. 145-175; Mario Nani Mocenigo, *Storia della Marina Veneziana da Lepanto alla caduta della Repubblica*, Roma 1935. (ristampa: Venezia 1995.); Ferruccio Sassi, *La politica navale veneziana dopo Lepanto, Archivio veneto*, serie 5, sv. 38-41, Venezia 1946-1947, str. 99-200; Alberto Tenenti, *Cristoforo da Canal: La Marine Vénétienne avant Lépante*, Paris 1962; Frederic C. Lane, *Le navi di Venezia*, Torino 1983; Emilio Rossi – Mario Alberoni – Aldo M. Feller, *Le galee: Storia, tecnica, documenti*, Trento 1990.; Gilberto Penzo, *Navi veneziane*, Trieste 2000; Guido Ercole, *Duri i banchi! Le navi della Serenissima 421-1797*, Trento 2006; Isti, *Vascelli e fregate della Serenissima: Navi di linea della Marina veneziana 1652 – 1797*, Trento 2011; Guido Candiani, *I vascelli della Serenissima: Guerra, politica e costruzioni navali a Venezia in età moderna, 1650-1720*, Venezia 2009.

u Lepantskoj bici); dobro je znana i višestoljetna počasna služba Peraštana – nositelja počasne garde na mletačkim admiralskim brodovima, kao i udio bokeljskih mornara i vojnika u učestalo prisutnim okršajima sa sjevernoafričkim gusarima.²

Najmanje je, međutim, u dosadašnjim saznanjima historiografije poznat i znanstveno obrađen udio istočnojadranskih pomoraca na ratnim brodovima Mletačke republike u mirnodopsko vrijeme nakon 1718. godine. Spomenuti popisi sastava posada brodova iz zbirke *Provveditori all'Armar* zorno nam pokazuju da su od 1667. godine, kada su iz mletačkoga arsenala isplovili prvi suvremeno građeni linijski brodovi (*primo rango*) *Giove Fulminante* (kapetan Vicko Mazarović) i *Costanza Guerriera* (kapetan Ivan Bronza), mletačkim borbenim plovilima najčešće zapovijedali Bokelji, ponajprije Peraštani.³ Djelovanje nekih od tih kapetana (Antuna i Ivana Mazarovića, Josipa Kolovića Matikole, Vicka Dabovića, Josipa Balovića i drugih), kao i sastave posade brodova kojima su oni zapovijedali, autorice ovoga članka pripremaju za tisak u drugim znanstvenim časopisima.

U ovome prilogu središnja istraživačka pozornost usmjerena je na mletački ratni brod *Vittoria II* u vrijeme kada je njime zapovijedao Peraštanin Josip Zambella (od 1784. do 1794. godine), a glavno gradivo koje ćemo koristiti u radu spomenuti su spisi (popisi članova brodske posade) iz zbirke *Provveditori all'Armar*.

² Usporedi, primjerice: Grga Novak, Ratovi i bitke na Jadranskom moru, u: *Pomorski zbornik povodom 20-godišnjice Dana mornarice i pomorstva Jugoslavije 1942-1962*, sv. 1, Zagreb 1962, str. 171-215; Vinko Foretić, Udio naših ljudi u stranim mornaricama i općim pomorskim zbivanjima kroz stoljeća, *ibid.*, str. 289-339; *Lepantska bitka: udio hrvatskih pomoraca u Lepantskoj bitki 1571. godine* (zbornik radova), Zadar 1974.; L. Čoralić, „U slavu Prejasne Republike“: peraški ratnici – čuvari duždevog stijega, *Acta Histriae*, letnik 8, št. 1, Koper 2000, str. 87-98.

³ O povijesti Perasta do konca 18. stoljeća postoji opsežna literatura. Usporedi: Francesco Viscovich, *Storia di Perasto dalla caduta della Repubblica Veneta al ritorno degli Austriaci*, Trieste 1898; Ignjatije Zloković, O gubicima peraških brodova u borbi s gusarima, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru* (dalje: *GPMK*), sv. 3, Kotor 1955, str. 69-76; Gligor Stanojević, Građa za istoriju Perasta, *Spomenik SANU*, sv. 105, Beograd 1956, str. 53-66; Miloš I. Milošević, Nosioci pomorske privrede Perasta u prvoj polovini XVIII vijeka, *GPMK*, sv. 7, Kotor 1958, str. 83-134; Cvito Fisković, Borbe Peraštana s gusarima u XVII i XVIII stoljeću, *GPMK*, sv. 21, Kotor 1973, str. 9-33; Marija Mihaliček, Barokni portreti iz Perasta, *GPMK*, sv. 39-40, Kotor 1991-1992, str. 47-59; Pavao Butorac, *Razvitak i ustroj peraške općine*, Perast 1998.; Isti, *Kulturna povijest grada Perasta*, Perast 1999; Isti, *Opatija sv. Jurja kod Perasta*, Perast 1999; Isti, *Boka Kotorska u 17. i 18. stoljeću – politički pregled*, Perast 2000; Ilija Lalošević, Fortifikacioni sistem Perasta, *GPMK*, sv. 43-46, Kotor 1995-1998, str. 123-153; L. Čoralić, Peraštani u Mlecima (15.-18. stoljeće), u: *Stjepanu Antoljaku u čast* (zbornik, urednik Josip Kolanović), Zagreb 2003, str. 199-210; M. Milošević, *Pomorski trgovci, ratnici i mecene: studije o Boki Kotorskoj XV-XVIII stoljeća* (priredio Vlastimir Đokić), Beograd-Podgorica 2003; Piero Pazzi, *Kratki povijesno-umjetnički uvod u Boku Kotorsku s osvrtom na Budvu, Bar i Ulcinj*, s. 1. 2010.

U prvome dijelu rada predstaviti ćemo obitelj Zambella i njezine istaknutije zaslužnike, ponajprije se obazirući na one odvjetke koji su se istaknuli u vojnoj službi Mletačke Republike.⁴ U drugome dijelu rada posebno ćemo obraditi sastav posade na ratnom brodu *Vittoria II*, a pri tome će težište našega razmatranja biti usmjereno na zavičajno podrijetlo ondje prisutnih časnika i mornara, to jest na pomorce koji potječu s istočne obale Jadrana. Riječ je o arhivskome gradivu koje je u historiografiji vrlo malo korišteno te se njegovom znanstvenom obradom teži osvijetliti vojnopomorsko djelovanje jednog istaknutog bokeljskog časnika u mletačkoj ratnoj floti o kojemu na žalost, do sada nismo imali gotovo nikakvih saznanja. Jednako tako, utvrđivanjem matičnoga podrijetla posade broda kojim je Zambella zapovijedao, razvidna postaje i činjenica da su pomorci od istarskoga sjevera do Boke činili nezamjenjiv i vrlo cijenjen dio ratne mornarice Mletačke Republike.

Peraška obitelj Zambella i njezini zaslužnici

Obitelj Zambella (Zambela, Zanbella, Zambela, Zambelić) pripadala je peraškome bratstvu (*casada*) Šilopi (Silopi, Silop),⁵ a prema postojećim saznanjima iz do sada istraženih vrela i historiografije, u peraškoj i bokeljskoj povijesti učestalije se spominje tek od 17. stoljeća. Poput brojnih drugih sugrađana i odvjetci obitelji Zambella imali su zapaženu ulogu u društvenom, gospodarskom, vojnom i kulturnom životu svoje sredine. Najčešće se bilježe kao pomorci i trgovci, vrlo često i kao vlasnici brodova kojima su obavljali učestalu trgovačku razmjenu između jadranskih i sredozemnih luka. Tako se sredinom 17. stoljeća bilježi trgovac i parun broda Tripun Zambella,⁶ a koncem istoga stoljeća i početkom 18. stoljeća njegov imenjак svojim brodovima *San Giovanni Battista* i *Santissima Trinità* posluje između Boke, Mletaka i Drača.⁷

Najučestalije trgovačko-pomorsko djelovanje članova obitelji Zambella bilježi se tijekom prve polovice 18. stoljeća. Tada, u prvim desetljećima stoljeća, djeluje Nikola – pomorski poduzetnik čija su najčešće spominjana odredišta Mleci i albanske luke,⁸ a sličan trgovački itinerar imao je

⁴ S obzirom na to da je riječ o jednoj od značajnijih peraških obitelji, o kojoj su podaci razasuti u raznim bibliografskim jedinicama, držimo da je na ovome mjestu njihovim zaslužnim odvjetcima potrebno posvetiti nešto više prostora.

⁵ P. Butorac, *Razvitak i ustroj peraške općine*, str. 110; P. Pazzi, *Kratki povijesno-umjetnički uvod*, str. 29.

⁶ P. Butorac, *Kulturna povijest grada Perasta*, str. 33.

⁷ Nikola Čolak, *Hrvatski pomorski regesti (Regesti marittimi croati)*, sv. I (Settecento, I parte: Navigazione nell'Adriatico), Padova 1985, str. 83, 85.

⁸ N. Čolak, *Hrvatski pomorski regesti*, sv. I, str. 83-84; M. Milošević, *Nosioci pomorske privrede Perasta*, str. 121.

i Ivan Zambella (vlasnik i kapetan galijuna *Sacra Famiglia*) od oko 1710. do tridesetih godina 18. stoljeća.⁹ U početnim godinama 18. stoljeća više se puta spominje i kapetan Šimun Zambella, čiju su tartanu *Madonna del Carmine e San Nicolò* 1706. godine zarobili sjevernoafrički gusari.¹⁰ Kao vlasnik trgovačkog broda (fregadun) koji je plovio u dalmatinske luke bilježi se 1716. godine Luka,¹¹ dočim se tridesetih godina 18. stoljeća učestalo spominju trgovačka putovanja (u pravcu Albanije) Frana i Jakova Zambelle.¹² Sredinom 18. stoljeća izvori bilježe Tripuna Zambellu, čiji su trgovački brod *Madonna del Scarpello e San Giuseppe* gusarske galije napale u blizini Budve.¹³

Nekoliko se odvjeta obitelji Zambella u političkom, odnosno javnom životu svoga grada. Tako se 1633. godine kao podkapetan Perasta spominje Luka;¹⁴ Petar Zambella obnašao je 1719. godine dužnost gradskog kaštelana,¹⁵ a Matija (1680) i Ivan (1743) bili su načelnici (kapetani) peraške općine.¹⁶

Jedan od najistaknutijih odvjeta obitelji Zambella u 18. stoljeću zasigurno je Antun – opat sv. Jurja pred Perastom (1702 – 1717). Od 1716. godine boravi u Mlecima, gdje je djelovao na poučavanju pripravnika-krštenika i obnašao dužnost priora mletačke Kongregacije katekumena. Od peraške općine bio je angažiran oko organizacije gradnje crkve Gospe od Škrpjela i zvonika crkve sv. Nikole u Perastu, a drži se da je upravo Antun Zambella autor zemljovida Boke kotorske, načinjenog u Mlecima 1716. godine.¹⁷

Odvjetci obitelji Zambella bili su, poput brojnih sugrađana, aktivni u mletačkoj ratnoj mornarici te se tijekom 17. i 18. stoljeća često spominju kao članovi posada i zapovjednici bojnih brodova. Tako se već 1638. godine bilježe Mihovil i Tripun Zambella, vojnici na peraškim gajetama koje su

⁹ N. Čolak, *Hrvatski pomorski regesti*, sv. I, str. 75; M. Milošević, *Nosioci pomorske privrede Perasta*, str. 121.

¹⁰ Cvito Fisković, *Spomenička baština Boke kotorske*, Zagreb 2004., str. 215; Đorđe Milović, *Boka kotorska u doba Venecije: na izvorima mletačkih arhiva*, Split 2009, str. 8-9, 236-237.

¹¹ M. Milošević, *Nosioci pomorske privrede Perasta*, str. 120.

¹² N. Čolak, *Hrvatski pomorski regesti*, sv. I, str. 130-132, 140; M. Milošević, *Nosioci pomorske privrede Perasta*, str. 120.

¹³ Đ. Milović, *Boka kotorska u doba Venecije*, str. 16.

¹⁴ P. Butorac, *Razvitak i ustroj peraške općine*, str. 148.

¹⁵ F. Viscovich, *Storia di Perasto*, str. 218; P. Pazzi, *Kratki povijesno-umjetnički uvod*, str. 44.

¹⁶ F. Viscovich, *Storia di Perasto*, str. 318-319, 330; P. Butorac, *Razvitak i ustroj peraške općine*, str. 133; Isti, *Kulturna povijest grada Perasta*, str. 63.

¹⁷ P. Butorac, *Opatija sv. Jurja kod Perasta*, str. 73-75; Isti, *Kulturna povijest grada Perasta*, str. 167, 211, 390-391; *Mercatores et nautae / Trgovci i pomorci Boke* (katalog izložbe), Zagreb 2003, str. 46; C. Fisković, *Spomenička baština Boke kotorske*, str. 12; M. Milošević, *Pomorski trgovci, ratnici i meceni*, str. 32-33, 98; Marija Mihaliček, *Zambelina karta Boke Kotorske*, *GPMK*, sv. 54, Kotor 2006, str. 189-211.

se kod Valone sukobile s gusarima.¹⁸ Godine 1687, u jeku Morejskoga rata (1684 – 1699), bilježi se peraški kapetan Luka Zambella, vlasnik trgovačkog broda (tada na putu u Albaniju), koji je – odlukom mletačkih vlasti da se na raspolaganje ratnoj floti stave sva raspoloživa plovila – pod prijetnjom kazne od sto dukata pozvan na žuran povratak u domovinu i uključivanje u ondje prisutne ratne operacije.¹⁹ Posljednje godine Morejskoga rata obilježili su i bezuspješni pokušaji Mlečana da zauzmu nekoć (do 1571. godine) svoj, a sada osmanski grad i luku Bar. Ratna flota koja je tada – bez pozitivnog ishoda – pokušavala ugroziti to prevažno osmansko uporište, u značajnoj je mjeri bila sastavljena od bokeljskih brodova i naoružanog ljudstva. U tome se kontekstu (1698. godine) kao vojnik na brodu *Santa Croce* (zapovjednik Vicko Bujović) bilježi i Peraštanin Andrija Zambella.²⁰

Neki se članovi obitelji Zambella bilježe i kao zapovjednici mletačkih ratnih brodova. Tako je prvi kapetan broda *Aquila Volante* (imenovan 1697) bio Tripun Zambella,²¹ dočim je 1717. godine (tijekom trajanja tzv. Drugog morejskog rata od 1714. do 1718. godine) vodeću službu na bojnom brodu *Fortuna Guerriera*, djelatnog u ratnim operacijama na grčkome arhipelagu, obnašao Šimun Zambella.²² Približno u isto vrijeme (ne raspoložemo točnim podatkom o godinama djelovanja, ali je vjerojatno riječ o početku 18. stoljeća) bilježi se i vojni angažman Ivana Zambelle, zapovjednika ratnog broda *Santa Anna*.²³

Naposljetku, u sklopu ovog razmatranja odvjetaka obitelji Zambella zabilježenih u znanstvenoj literaturi, potrebno je spomenuti i Petra (1849 – 1907), djelatnog u Južnoj Americi, višegodišnjeg glavnog navigacijskog stručnjaka u čileanskoj ratnoj mornarici i vodiča inozemnih istraživačkih ekspedicija.²⁴

¹⁸ Miro Montani, Pomorstvo Perasta u portretima brodova, u: *Pomorski zbornik povodom 20-godišnjice Dana mornarice i pomorstva Jugoslavije 1942-1962*, sv. II, Zagreb 1962, str. 1862.

¹⁹ L. Čoralić, *Iz prošlosti Boke: odabrane teme*, Samobor 2007, str. 26.

²⁰ Julije Balović, *Pratichae schrivaneschae*, Venezia 1693 (priredila Ljerka Šimunković), Split 2004, str. 78.

²¹ F. Viscovich, *Storia di Perasto*, str. 261; G. Stanojević, Građa za istoriju Perasta, str. 64; P. Butorac, *Kulturna povijest grada Perasta*, str. 80; G. Ercole, *Vascelli e fregate della Serenissima*, str. 72, 235.

²² F. Viscovich, *Storia di Perasto*, str. 261; G. Stanojević, Građa za istoriju Perasta, str. 64; P. Butorac, *Kulturna povijest grada Perasta*, str. 79; G. Ercole, *Vascelli e fregate della Serenissima*, str. 113, 245.

²³ F. Viscovich, *Storia di Perasto*, str. 261; G. Stanojević, Građa za istoriju Perasta, str. 64; P. Butorac, *Kulturna povijest grada Perasta*, str. 80; C. Fisković, *Spomenička baština Boke kotorske*, str. 182, 197.

²⁴ Željko Brguljan, *Pomorstvo Boke kotorske na slikama Bazija Ivankovića*, Zagreb 2011, str. 57. Usporedi i: *Pomorska enciklopedija*, sv. VIII, Zagreb 1989, str. 569 (tekst: Milostislav Bartulica).

Josip Zambella – kapetan mletačkog ratnog broda *Vittoria II* i sastav brodske posade

Prethodno navedeni podaci zorno nam oslikavaju raznovrsnost djelovanja odvijetaka obitelji Zambella u bokeljskoj, ali i široj jadranskoj pomorskoj i vojnoj povijesti. Na žalost, nedovoljna zaokupljenost historiografije mletačkim vrelima, u sklopu kojih je sadržano najviše konkretnih i istraživački uporabljivih podataka o ratnicima i pomorcima iz obitelji Zambella, rezultirala je oskudnošću saznanja iz njihova životopisa. Takav je primjer i vojnopomorsko djelovanje Josipa Tripunovog Zambelle, mletačkoga kapetana u posljednjim desetljećima 18. stoljeća, o kojemu su podaci iz literature krajnje sažeti. Prema pisanju istraživača peraške povijesti Frana Viskovića (Francesco Viscovich), Josip Zambella obnašao je u 18. stoljeću (precizniji podatak o godini nije naveden) dužnost zapovjednika ratnog broda *San Nicolò*,²⁵ a istovjetan podatak prenosi i Pavao Butorac u svojem pregledu kulturne povijesti grada Perasta.²⁶

Konkretnije i za ovo istraživanje uporabljivije informacije donosi nam talijanski povjesničar Guido Ercole, proučavatelj povijesti mletačke ratne mornarice. Prema ondje sadržanim podacima, Zambella je kapetanom broda *Vittoria II* imenovan u veljači 1784. godine, nedugo nakon što je brod dovršen u mletačkome arsenalu (u prosincu 1783. godine).²⁷ Riječ je o brodu iz tzv. prve skupine (*primo rango*) ratnih plovila mletačke mornarice. *Vittoria II* bila je duga 43,81 m, a široka 12,85 m, a zajedno s drugim brodovima razne nosivosti i naoružanja (*Fama, Forza, Concordia, Sirena, Brilante, Palma, Cavalier Angelo, Distruzion, Esploratore, Cupido, Nettuno*), stavljena je pod zapovjedništvo izvanrednog providura ratne mornarice (*Capitan straordinario delle Navi*) Angela Ema, te je u lipnju 1784. godine upućena na Krf, bazu iz koje je flota imala zadatak djelovati na sprječavanju aktivnosti tuniskih gusara. Čini se da nije izravno sudjelovala u akciji protiv tuniskog bega tijekom te i sljedeće godine, već je s dijelom flote blokirala prilaze tuniskim lukama.²⁸ Naoružanje na brodu *Vittoria II* bilo je prilično impresivno. Brod je imao sedamdeset topova – *28 da 40 libbre, 28 da 30 libbre* te *14 da 14 libbre*.²⁹

²⁵ F. Viscovich, *Storia di Perasto*, str. 261.

²⁶ P. Butorac, *Kulturna povijest grada Perasta*, str. 80.

²⁷ Gradnja broda započela je još 1732. godine pod vodstvom protomajstora Giacoma Mora, a nakon višedesetljetnog zastoja brod je dovršen 23. XII. 1783. pod vodstvom Andree Chiribirija. Usporedi: G. Ercole, *Vascelli e fregate della Serenissima*, str. 254.

²⁸ G. Ercole, *Vascelli e fregate della Serenissima*, str. 196, 199-200.

²⁹ Top od 40 libara imao je kalibar 149 mm, projektil težak 12,0 kg, dužinu cijevi 280 cm, a maksimalni domet hica iznosio je 3100 m. Top od 30 libara imao je kalibar 135 mm,

U spomenutoj arhivskoj zbirci Provveditori all'Armar u središnjoj pisanoj zbirnici u Mlecima sačuvani su nam podaci o brodu *Vittoria II* u vrijeme (1784 – 1794) kada je njegov zapovjednik bio Josip Zambella. Riječ je o popisu brodske posade u dva prateća razdoblja – od 1785. do 1791. te od 1791. do 1794. godine. Težište ovog istraživanja (radi podudarnosti podataka) biti će usmjereno na prvo razdoblje Zambellina obnašanja čina kapetana na *Vittoria II*,³⁰ a uz utvrđivanje temeljnih službi na brodu, njihove organizacije, strukture i obnašatelja, podrobnije ćemo se pozabaviti pomorcima koji zavičajem potječu s istočne obale Jadrana.

Kao i u primjeru drugih velikih mletačkih ratnih brodova 18. stoljeća, i *nave Vittoria* sadržavala je striktnu podjelu posade na četiri do pet temeljnih skupina. To su: 1) časnici, dočasnici i obnašatelji specijaliziranih službi na brodu (*Uffiziali e Titolati*); 2) mornari prve klase (*Marineri prima classe*); 3) mornari druge klase (*Marineri seconda classe*)³¹ i 4) mornarski pomoćnici (*Mozzi*).

U prvoj skupini posade na *Vittoria II* (*Uffiziali e Titolati*) zabilježena su, prema popisu načinjenom 23. travnja 1785, 32 časnika, dočasnika i obnašatelja specijaliziranih službi na brodu. U kontekstu ove skupine posade, taj je broj najčešće zabilježen i na drugim mletačkim brodovima *primo rango*. Uz kapetana Josipa Zambellu, posadu je činilo i pet pilota, odnosno glavnih navigatora (*Primo, Secondo, Terzo, Quarto, Quinto Piloto*),³² a među njima se – uz Talijane i Grke – bilježi i Lošinjanin Bonaventura Naretović. Glavnim pilotima na raspolaganju su bili pomoćni piloti (*Pilotino*), a njih su na *Vittoria II* bila trojica (dva pilota iz Mletaka i Askanije Bernasconi iz Zadra). Osobita se važnost u upravljanju brodom i brodskom posadom prida-

projektil težak 9,0 kg, dužinu cijevi 260 cm, a maksimalni domet hica iznosio je 3300 m. Top od 14 libara imao je kalibar 108 mm, projektil težak 4,2 kg, dužinu cijevi 220 cm, a maksimalni domet hica iznosio je 3300 m (G. Ercole, *Vascelli e fregate della Serenissima*, str. 78).

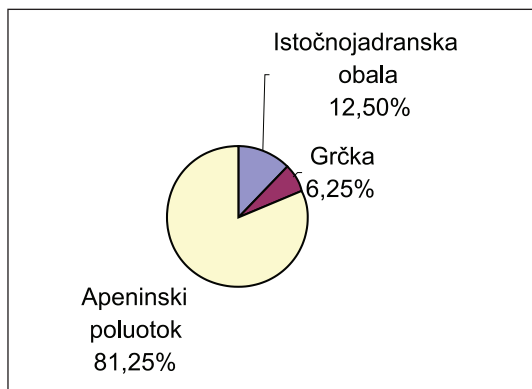
³⁰ Archivio di Stato di Venezia, Provveditori all'Armar: Libro accordati delle unità della Marina militare, b. 237-238 (Nave Vittoria), Capitan Iseppo Zambella quondam Triffon (1785 – 1791; 1791 – 1794).

³¹ Na brodu *Vittoria II* nije zabilježena (katkada na sličnim brodovima prisutna) skupina mornara treće klase (*Marineri terza classe*).

³² O nazivu i službi pilota usporedi: Giuseppe Boerio, *Dizionario del dialetto veneziano*, Venezia 1856. (ristampa 1993), str. 510; Petar Skok, *Naša pomorska i ribarska terminologija na Jadranu*, Split 1933, str. 120; *Dizionario di marina: medievale e moderno*, Roma 1937., str. 635-637; M. Nani Mocenigo, *Storia della Marina Veneziana*, str. 33; Slavko Mijušković, Iz zbirke "Kotorski dukali i druge listine", *GPMK*, sv. 5, Kotor 1956, str. 54; *Dizionario Enciclopedico Marinaresco* (a cura di Memmo Caporilli), Roma 1971, str. 452; E. Rossi – M. Alberoni – A. M. Feller, *Le galee: Storia, tecnica, documenti*, str. 26-27; G. Ercole, *Vascelli e fregate della Serenissima*, str. 170. Usporedi i objašnjenja (pod pojmom peljar) u: *Pomorska enciklopedija*, sv. VI, Zagreb 1983, str. 8-9 (tekst: Ivo Buljan); Radovan Vidović, *Pomorski rječnik*, Split 1984, str. 356.

vala vođama palube ili nokjerima (*Primo* i *Secondo Nochier*),³³ koji su izravno zapovijedali kormilarima (*Timonier*). Specijaliziranu djelatnost na brodu obnašali su i nadzornici za jedra (*Guardian / Castellano*), nadzornik broda (*Custode*), nadzornik jarbola (*Gabbier*) i stražar na košu jarbola (*Parechier / Parechietter / Parochieter*). Na ratnome brodu prve klase bilježi se i cijeli niz osoba koje su obavljale posebne, nepomorske i nevojničke djelatnosti bez kojih bi uobičajeni život posade teže funkcionirao. To su brodski pisar (*Scrivan / Scrivano*) i njegov pomoćnik (*Scrivanello*), liječnik (*Eccelente*),³⁴ kapelan, odnosno dušebrižnik (*Cappellano*), ekonom (*Dispensier*) i njegovi pomoćnici (*Dispensierotto / Penese*) zaduženi za redovitu opskrbu broda hranom i odgovorni za sveukupnu robu ukrcanu na brod, bačvar (*Bottario / Botter*) zadužen za opskrbu broda pitkom vodom, kao i brijač (*Barbier*), odnosno njegov pomoćnik (*Barbierotto*) koji skrbe o osnovnoj higijeni članova posade. Naposljetku, na brodu *Vittoria II* djelatni su bili i kuhar (*Cogo*) i kapetanov poslužitelj, odnosno sobar (*Camerotto*).

Zahvaljujući vrlo uredno vođenim podacima o ovoj skupini brodske posade, moguće je prilično precizno rekonstruirati njihovo zavičajno podrijetlo (vidi: *grafikon 1*). Prednjače Talijani (81,25%), ponajprije Mlečani, dočim na Grke sa Krfa i iz Korona otpada 6,25% pripadnika ove skupine posade. Udio brodskih službenika i pomoraca zavičajem s istočne obale Jadrana

ovdje je relativno malen, te njihov postotni udio iznosi 12,50% (užim zavičajem potječu iz Perasta, Lošinja, Zadra i Splita).

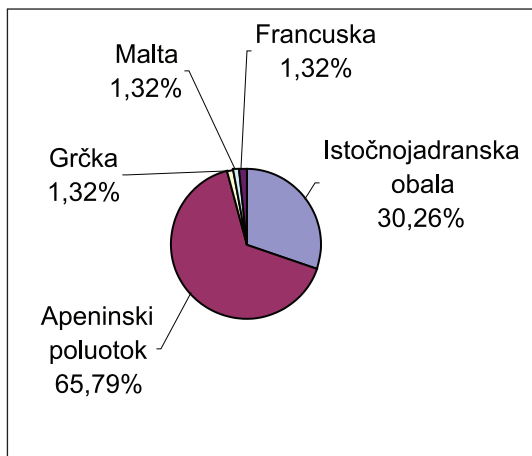
Grafikon 1: Zavičajno podrijetlo časnika, dočasnika i obnašatelja specijaliziranih službi na brodu *Vittoria II* prema popisu načinjenom 23. travnja 1785. godine

³³ U talijanskoj mornarici nokjer je faktično jedan od zapovjednika brodske posade (*colui che guida e governa la nave*). Nokjer se u vrelima ponajprije susreće na državnim jedrenjacima, dočim je na kažnjeničkim galijama na vesla sličnu zapovjednu dužnost obnašao *comito*. U francuskoj mornarici služba nokjera podudarala se s onom koju obnaša pilot, odnosno peljar. O nazivu i službi nokjera u mletačkoj ratnoj mornarici vidi: G. Boerio, *Dizionario del dialetto veneziano*, str. 443; P. Skok, *Naša pomorska i ribarska terminologija na Jadranu*, str. 124-125; *Dizionario di marina: medievale e moderno*, str. 518-519; *Dizionario Enciclopedico Marinareco*, str. 399; Nicola Zingarelli, *Volabulario della lingua italiana*, Bologna 1991, str. 1239; G. Ercole, *Vascelli e fregate della Serenissima*, str. 170.

³⁴ U službi liječnika zabilježen je Francesco Foscolo iz Splita.

Tijekom idućih nekoliko godina pretežit dio časnika, dočasnika i obnašatelja specijaliziranih dužnosti na brodu *Vittoria II* napustio je službu te su njihova imena prekrižena. Na tim su dužnostima zabilježeni brojni novi obnašatelji vodećih brodskih službi, a pretežito potječu iz Mletaka i sa područja Veneta, ali i sa mletačkih posjeda u Grčkoj. Od novoprispjelih članova posade s istočnog su Jadrana u skupini *Uffiziali e Titolati* zabilježeni do 1791. godine kapelan Marijan Martinović, brijač Toma Bardi iz Splita, drugi pilot Ivan Subotić, treći pilot Ivan Rašković iz Perasta, peti pilot Nikola Janšić (*Giansich*), nadzornik za jedra Karlo Zandorić, kormilar Antun Tripković i parun barke (*Paron di barca*) Toma Zanović.

Dana 23. travnja 1785. popisano je i 76 mornara prve klase (*Marineri prima classe*) ratnog broda *Vittoria II*. Zavičajna struktura ovdje popisanih mornara nešto je drugačija u odnosu na prethodno opisanu skupinu (vidi: *grafikon 2*). I ovdje prednjače Talijani (Mleci, Chioggia, Padova, Bassano, Udine, Treviso, Ferrara, Napulj, Livorno i drugi gradovi), ali njihov postotni udio nije toliko dominantan te iznosi 65,79%. Mornari prve klase s istočnojadranske obale (udio u ukupnom omjeru iznosi 30,26%) poglavito su Dalmatinci i to vrlo često otočani (Krk, Silba, Pašman, Murter), dočim su mornari sa područja Istre (Piran, Rovinj), ali i iz Zambelline rodne Boke (Kotor, Perast) zastupljeni u malom broju primjera. Kada je riječ o drugim zavičajnim skupinama, na *Vittoria II* tek su u pojedinačnim primjerima prisutni mornari iz Grčke (Krf), sa Malte te iz Pariza (po 1,32%).

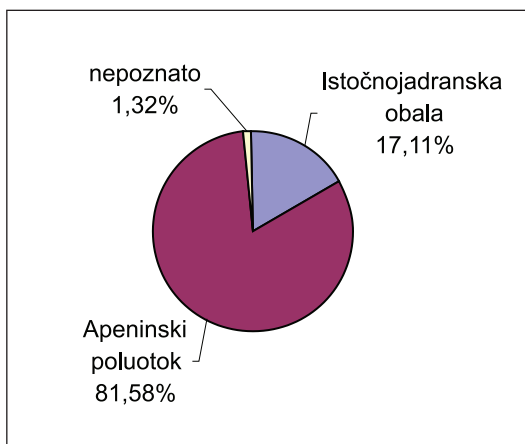
Grafikon 2: Zavičajno podrijetlo mornara prve klase na brodu *Vittoria II* prema popisu načinjenom 23. travnja 1785. godine

U razdoblju od konca travnja 1785. do 1791. godine brojni su mornari prve klase napustili službu na brodu *Vittoria II*. Dio njih prešao je na neki od drugih mletačkih ratnih brodova, dio je trajno napustio vojnopomorsko zvanje, a neki su – kako je navedeno u izvoru – odbjegli iz vojne službe (dezertirali). Na njihova su mjesta tijekom idućih šest godina prispjeli brojni novi

mornari prve klase. Protočnost ljudstva iz ove skupine brodske posade bila je iznimno velika, te je u navedenom periodu na *Vittoria II* zabilježeno, u raznim vremenskim odsječcima, još oko 280 novih mornara. Njihovo je podrijetlo uglavnom talijansko (Mleci, Padova, Verona, Bassano i drugi gradovi), a u nekim primjerima i grčko. Zabilježen je i velik broj novoprispjelih mornara prve klase s istočnoga Jadrana (64 mornara), pri čemu valja napomenuti da je njihovo matično podrijetlo iskazano tek u oko 50% primjera. Kada je riječ o novoprispjelim mornarima prve klase s istočnoga Jadrana čije je podrijetlo izrijeком zabilježeno, prednjače Bokelji (ukupno 18; poglavito su označeni samo regionalnom oznakom – Boka), a tek je neznatno manje mornara podrijetlom iz Dalmacije (ukupno 16; Krk, Zadar, Šibenik, Trogir). U pojedinačnim su primjerima zabilježeni i mornari iz Istre (Rovinj) i sjevernojadranskoga Senja.

Raspolažemo i sa popisom mornara druge klase (*Marineri seconda classe*). Popis je također načinjen 23. travnja 1785, a broj zabilježenih mornara iznosi 76. U ovoj skupini pomoraca na vojnome brodu ponovno se opaža znatna prevaga Talijana (81,58%). U toj su regionalnoj skupini najzastupljeniji mornari s područja Veneta i Furlanije. Iz drugih krajeva i gradova na Apeninskome poluotoku koji se nisu nalazili u sastavu Serenissime mornari druge klase zabilježeni su samo pojedinačno (Este, Bologna, Torino, Genova, Modena i drugi). Istočnojadranski mornari u ovome su dijelu posade zabilježeni sa 17,11%. Najbrojniji su Pažani i Murterani; slijede ih Zadrani, a pojedinačno su prisutni i mornari iz istarskih gradova Rašpora i Rovinja. U jednome primjeru podrijetlo mornara nije poznato. Riječ je o osobi za koju je navedeno da dolazi iz nahodišta / sirotišta (*della Pietà*) te njezino poblize regionalno podrijetlo nije moguće utvrditi (vidi: *grafikon 3*).

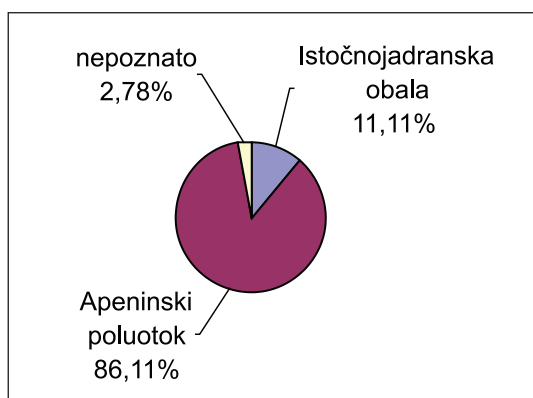
*Grafikon 3: Zavičajno podrijetlo mornara druge klase na brodu *Vittoria II* prema popisu načinjenom 23. travnja 1785. godine*

U razdoblju od travnja 1785. do 1791. godine brojni su mornari druge klase napustili službu na brodu *Vittoria II*. Dio njih prešao je na neki drugi mletački ratni brod, dio je trajno napustio vojnopomorsko zvanje, a neki

su – kako je navedeno u izvoru – preminuli ili dezertirali. Na njihova su mjesta tijekom idućih šest godina prispjeli novi mornari druge klase. Fluktuacija ljudstva iz ove skupine brodske posade bila je iznimno velika te je u navedenom periodu na *Vittoria II* zabilježeno, u raznim vremenskim odsječcima – čak oko 400 novih mornara. Njihovo je podrijetlo uglavnom talijansko (Mleci, Padova, Verona, Firenza, Brescia, Vicenza, Udine, Milano, Mantova, Furlanija i drugo), a u pojedinačnim se primjerima bilježe i mornari iz Grčke, sa Malte i iz austrijske pokrajine Kranjske. Zabilježen je i velik broj novopri- spjelih mornara druge klase s istočnoga Jadrana (91), pri čemu, kao i u primjeru mornara prve klase, valja napomenuti da njihovo matično podrijetlo nije redovito iskazano.³⁵

Završna skupina članova posade na ratnome brodu *Vittoria II* su mornarski pomoćnici (*Mozzi*). Popis je, kao i prethodni, načinjen 23. travnja 1785. Popis ne odražava trenutno stanje njegova nastanka, već su – od travnja 1785. do 1791. godine vršene njegove naknadne prepravke. Ukupan broj mornarskih pomoćnika koji se u tome rasponu (iako ne istovremeno) spominju na Zambellinom ratnom brodu iznosi 36. U svim su primjerima *Mozzi* navedeni isključivo osobnim imenom i prezimenom (rjeđe i imenom oca), a njihovo podrijetlo nije upisano. Na osnovu njihovih prezimena³⁶ ipak možemo s velikom vjerojatnošću pretpostaviti da je uglavnom riječ o Talijanima

(86,11%), dočim se u manje primjera (prezimana Ostić, Stilić, Tomić, Perović) bilježe mladi mornarski pomoćnici s istočnojadranskog uz- morja (11,11%) (vidi: *grafikon 4*).

Grafikon 4: Zavičajno podrijetlo mornarskih pomoćnika na brodu *Vittoria II* prema popisima od 1785. do 1791. godine

³⁵ Podaci o podrijetlu naknadno dopisanih mornara druge klase zavičajem s istočnog Jadrana sadržani su tek u oko tridesetak primjera. Prednjače mornari iz Boke te sa otoka Krka.

³⁶ Procjena podrijetla pojedine osobe prema prezimenu zasigurno nije uvijek točna te su odstupanja moguća. Primjerice, dio osoba koje imaju talijansko ili talijanizirano prezime ne moraju nužno potjecati s Apeninskoga poluotoka, već i iz Istre, Dalmacije, Boke i drugih mletačkih prekojadranskih posjeda. Ipak, za dio osoba njihovo slavenski sročeno prezime nedvojbeno upućuje da njihov zavičaj treba tražiti duž istočnoga Jadrana, a jednak je slučaj i sa pomorcima koji imaju grčka imena i prezimena te evidentno dolaze s tamošnjih mletačkih stečevina.

Raspolažemo i popisom članova posade *nave di primo rango Vittoria II* u završnoj etapi Zambellina zapovjednog djelovanja (od 1791. do smrti u veljači 1794. godine).³⁷ Sastav posade i ovdje je raspoređen u četiri temeljne skupine, a kao i u prethodnoj raščlambi opaža se velika fluktuacija ljudstva. S obzirom na to da je sastav posade u oba promatrana razdoblja (1785 – 1791. i 1791 – 1794) u strukturalnom smislu istovjetan, kao i uzevši u obzir i činjenicu da u oba razdoblja prednjače Talijani, u ovome dijelu rada usmjeriti ćemo se isključivo na onaj dio posade koji zavičajem potječe sa istočne obale Jadrana.

U prvom je skupini brodske posade (*Uffiziali e Titolari*) u razdoblju od 1791. do 1794. godine zabilježeno više desetaka nositelja časničkih, dočasničkih i specijaliziranih službi, a istovremeno nikada ih nije djelovalo više od 30. Prednjače Talijani i Grci, a uz kapetana Zambellu,³⁸ bilježi se još 13 nositelja nekih od vodećih službi na brodu koji potječu s šireg područja istočnog Jadrana. To su kapelan Marijan Martinović, piloti Nikola i Ivan Palikuća i Ivan Rašković (svi iz Perasta), pomoćni piloti Vicko Jelić (Vis), Toma Anzulović (Budva), Ksaver i Nikola Mitrović, kormilari Nikola Barozzi (Hvar), Ivan Zaratović (Perast) i Petar Maretić, parun barke Toma Visanović iz Tivta te ekonom Mate Lovrić iz Rogoznice.

U isto je vrijeme (1791 – 1794) na brodu *Vittoria II* zabilježeno ukupno oko 180 mornara prve klase, pri čemu ih je istovremeno djelovalo najviše oko 80. Uz dominantnu prisutnost talijanskih mornara, istočnojadranskih pomoraca je u svojoj skupini kroz sve promatrane godine bilo ukupno 42. Za najveći broj njih matično podrijetlo nije navedeno (izrijeком se spominju samo Krk, Murter i Primošten), ali možemo pretpostaviti da uglavnom potječu iz Dalmacije i Boke (bokeljska prezimena Brajović, Stijepović, Kažanegra i druga). Dio ovih mornara naknadno je bio prekrizhen sa popisa, a razlog su bili prijelaz u novu službu (na novi ratni brod), bijeg i – katkada – smrt mornara. Neki su od ovih mornara prve klase ipak ostajali na brodu *Vittoria II* i nakon Zambelline smrti te ih i kasnije nalazimo u sastavu posade kojom je tada zapovijedao Peraštanin Vicko Dabović.³⁹

U drugom pratećem razdoblju Zambellina obnašanja čina kapetana na *Vittoria II* zabilježeno je i oko 180 mornara druge klase. Dio njih bilježi se i u prethodnom razdoblju (1784 – 1791), a neki su nastavili pomorsku službu na istome vojnom brodu i nakon Zambelline smrti. Ipak, i ovdje nisu izostale uče-

³⁷ Signaturu vidi u bilješci 30.

³⁸ Uz Zambellino je ime dopisan i datum njegove smrti – 10. II 1794.

³⁹ Archivio di Stato di Venezia, Provveditori all'Armar: Libro accordati delle unità della Marina militare, b. 239 (Nave Vittoria), Capitan Vincenzo Dabovich (1794 – 1795).

stale promjene sastava posade, te je od ukupno zabilježenih 180 mornara druge klase tek njih sedamdesetak djelovalo istovremeno. Kao i u primjeru mornara prve klase, i ovdje su Talijani činili oko 70% posade, a najčešće potječu sa područja Veneta. U ovoj je skupini popisano 47 mornara s istočne obale Jadrana, a njihov se uži zavičaj bilježi samo u dva primjera (Krk, Rogoznica). Međutim, neka od ondje zabilježenih prezimena upućuju da su i u ovoj skupini Bokelji, ponajprije vjerojatno Zambellini peraški sugrađani, imali pretežitu ulogu (prezimana Tripković, Šerović, Palikuća, Davidović, Perović i druga).

U razdoblju od 1791. do 1794. godine u kategoriji mornarskih pomoćnika zabilježeno je, ne uvijek istodobno, oko tridesetak osoba. Prema njihovim prezimenima koja su nam – uslijed nedostatka upisa zavičajnoga podrijetla – jedina moguća indikacija matičnoga kraja, prevladavaju Talijani, a od prezimena koja zasigurno upućuju na istočnojadransko podrijetlo možemo izdvojiti samo tri osobe (Antun Petrović, Juraj Radić i Frano Lukin).

U popisu posade koja je činila *pubblica nave Vittoria II* sadržani su i podaci o plaćama pomoraca i brodskih dužnosnika. Očekivano, najveću je plaću imao kapetan Zambella (310 lira mjesečno te kapetanski dodatak od 240 lira). Znatniju mjesečnu plaću imali su i brodski pisar (186 lira), prvi i drugi pilot (132, odnosno 124 lire) te prvi nokjer (124 lire). Plaće od preko sto lira mjesečno dobivali su i treći i četvrti pilot (114, odnosno 104 lire), kao i drugi nokjer (111 lira). Solidno su bili plaćeni peti pilot (93 lire), nadzornik broda (74 lire) te liječnik, nadzornik za jedra, nadzornik za jarbole i ekonom (po 62 lire). Nešto su manji mjesečni iznos (po 48 lira) dobivali kapelan, stražar na košu jarbola, kormilari, parun barke i bačvar, dočim su u skupini *Uffiziali e Titolati* najmanju plaću (po 36 lira) imali pomoćnik brijača, pomoćnik pisara, pomoćnik ekonoma, kuhar i kapetanov poslužitelj. Mornari prve klase dobivali su po 42 lire mjesečno, mornari druge klase po 36 lira, dočim je plaća mornarskih pomoćnika iznosila skromnih 12,3 lira. Za sve članove posade – ovisno o činu i vrsti brodske službe – bio je predviđen i mjesečni izdatak za prehranu (od 20 do 36 lira).

Peraški kapetan Josip Zambella zapovijedao je *Vittoriom* do svoje smrti 1794. godine, kada je za privremenog zapovjednika broda imenovan Costante Durante, dotadašnji prvi pilot na brodu. Njegova je služba kratko trajala te je već 7. srpnja 1794. kapetanom broda *Vittoria II* imenovan – odlukom generalnog providura mora Carla Aurelija Widmanna – Vicko Dabović.

Na osnovu postojećih saznanja iz historiografije poznate su nam završne epizode iz povijesti mletačkoga ratnog broda *Vittoria II*. U lipnju 1796.

godine brod je sa Krfa upućen u Mletke na remont, gdje je procijenjeno kako bi troškovi popravka i osposobljavanja broda bili preveliki. *Vittoria II* je stoga isključena iz aktivnog vojnog djelovanja te je početkom 1797. godine prodana trgovačkom poduzetniku i kapetanu Francescu Comellu i njegovim poslovnim partnerima za 42.000 lira. Novi vlasnici usidriili su brod na otoku Giudecca. Bivši ratni brod ondje je dočekaao ulazak francuskih snaga u Mletke, koje su ga nedugo potom spalile.⁴⁰

Zaključak

U sklopu proučavanja povijesti mletačke ratne flote nedvojbeno važno mjesto pripada Bokeljima, ponajprije pomorcima i ratnicima iz Perasta. Ivan i Antun Mazarović, Vicko Dabović, Josip Balović i Vicko Kolović samo su neki od peraških kapetana koji su u 18. stoljeću zapovijedali vodećim ratnim brodovima Kraljice mora. Gradivo o njihovu djelovanju i sastavu posade kojom su zapovijedali pohranjeno je u Archivio di Stato di Venezia u sklopu zbirke mletačke ratne mornarice (Provveditori all'Armar) i do najnovijeg vremena gotovo je bilo potpuno nepoznato i nedovoljno korišteno u historiografiji. Prethodnih nekoliko godina to je gradivo – izravno vezano uz problematiku udjela pomoraca s istočnog Jadrana u mletačkoj ratnoj mornarici – bilo predmetom naših istraživanja te je u ovome tekstu u fokusu raščlambе djelovanje Peraštanina Josipa Zambelle, kapetana ratnog broda *Vittoria II* od 1784. do 1794. godine. Kao i u slučaju nekih drugih bokeljskih časnika u mletačkoj mornarici, i o Zambelli gotovo da nemamo nikakvih prethodnih historiografskih saznanja. Središnji dio rada stoga je bio usmjeren na spomenuto gradivo iz mletačke državne pismohrane, a u fokusu istraživanja bio je sastav posade na brodu *Vittoria II* tijekom desetogodišnjeg Zambellinog djelovanja u činu kapetana. Sastav posade raščlanjen je kroz četiri temeljne skupine (*Uffiziali e Titolati*, *Marineri prima classe*, *Marineri seconda classe*, *Mozzi*), a posebice su nas zanimali podaci o zavičajnom podrijetlu popisanih pomoraca i brodskih dužnosnika. Ta raščlamba zorno pokazuje da su na mletačkim ratnim brodovima Bokelji, ali i Istrani i Dalmatinci, imali zapaženo mjesto (kako brojčano, tako i po činovima i zvanjima) te su opravdane historiografske konstatacije, često uopćeno izrečene, o istočnojadranskoj obali kao najvažnijoj bazi za novačenje vojnoga i pomorskog ljudstva Mletačke Republike kroz dugi niz stoljeća zajedničke prošlosti.

Josip Zambella samo je jedan u nizu bokeljskih časnika o kojemu najviše konkretnih podataka donose sami izvori. Buduća istraživanja gradiiva iz mletačkih arhiva zasigurno će pridonijeti znanstvenoj obradi i drugih Bokelja koji su u mletačkoj vojnoj i pomorskoj povijesti imali vrlo istaknu-

⁴⁰ G. Ercole, *Vascelli e fregate della Serenissima*, str. 254.

tu ulogu, ali se – stjecajem okolnosti – do sada nisu nalazili u žarištu historio-ografskih istraživanja.

PRILOG 1: Popis posade na brodu *Vittoria II*, načinjen 23. travnja 1785. godine (Archivio di Stato di Venezia, Provveditori all'Armar: Libro accordati delle unità della Marina militare, b. 237, Nave Vittoria, Capitan Iseppo Zambella quondam Triffon: 1785 – 1791)⁴¹

Časnici, dočasnici i obnašatelji specijaliziranih službi (Uffiziali e Titolati):

1. Kapetan (*Capitan*): Josip Zambella – Tripun (pok.) – Perast
2. Kapelan (*Cappellano*): p. Giovanni Domenico Rava – Giovanni (pok.)
3. Pisar (*Scrivano*): Giuseppe Toresan – Zuanne⁴²
4. Pomoćni pisar (*Scrivanello*): Antonio Bernardi – Bortolo (pok.) – Mleci⁴³
5. Liječnik (*Eccelente*): Francesco Foscolo – Antonio (pok.) – Split
6. Brijač / pomoćnik brijača (*Barbierotto*): Antonio Cilli – Zuanne – Treviso
7. Prvi pilot / peljar (*Primo Piloto*): Costante Durante – Leonardo – Mleci
8. Drugi pilot / peljar (*Secondo Piloto*): Bonaventura Naretović – Andrija (pok.) – Lošinj
9. Treći pilot / peljar (*Terzo Piloto*): Giuseppe Duodo – Alvisè – Udine
10. Četvrti pilot / peljar (*Quarto Piloto*): Stalio Apostopulo – Emanuel (pok.) – Krf
11. Peti pilot / peljar (*Quinto Piloto*): Zuanne Tiozzo – Francesco – Mleci
12. Pomoćni pilot / peljar (*Pilotino*): Giuseppe Rechi – Domenico – Mleci
13. Pomoćni pilot / peljar (*Pilotino*): Askanije Bernasconi – Frano (pok.) – Zadar
14. Pomoćni pilot / peljar (*Pilotino*): Giovanni Battista Armani – Francesco – Mleci

⁴¹ Uz osnovni popis posade iz 1785. godine donosi se i popis naknadno dopisanih pomoraca i obnašatelja brodskih službi zavičajem s istočnog Jadrana u razdoblju do 1791. godine.

⁴² Giuseppe Toresan spominje se kao pisar na brodu *Vittoria II* i u kasnijem razdoblju, tj. u vrijeme djelovanja kapetana Vicka Dabovića (1794 – 1795).

⁴³ Antonio Bernardi spominje se kao pomoćni pisar na brodu *Vittoria II* i u kasnijem razdoblju, tj. u vrijeme djelovanja kapetana Vicka Dabovića (1794 – 1795).

15. Prvi nokjer (*Primo Nochier*): Francesco Bella – Ignazio (pok.) – Mleci
16. Drugi nokjer (*Secondo Nochier*): Antonio Nacari – Felice (pok.) – Mleci
17. Kormilar (*Timonier*): Antonio Scarpa – Zuanne (pok.) – Mleci
18. Kormilar (*Timonier*): Battista Torelli – Antonio (pok.) – Mleci
19. Kormilar (*Timonier*): Steffano Orlandini – Francesco (pok.) – Mleci
20. Kormilar (*Timonier*): Giacomo Fabris – Antonio (pok.) – Mleci
21. Nadzornik broda (*Custode*): Giulio Calagnini – Zuanne (pok.) – Koron
22. Nadzornik za jedra (*Guardian / Castellano*): Alessandro Aquisti – Antonio (pok.) – Mleci
23. Nadzornik za jedra (*Guardian / Castellano*): Giacomo Zanna – Iseppo (pok.) – Mleci
24. Nadzornik jarbola (*Gabbier*): Lorenzo Gasparini – Giovanni Battista – Mleci
25. Stražar na košu jarbola (*Parechier / Parechietter / Parochieter*): Paolo Vio – Giacomo – Mleci
26. Ekonom (*Dispensier*): Bernardo Diodato – Giacomo (pok.) – Mleci
27. Pomoćnik ekonomu (*Dispensierotto / Penese*): Battista Carian – Antonio (pok.) – Mleci
28. Pomoćnik ekonomu (*Dispensierotto / Penese*): Simon Tomasini – Doroteo (pok.) – Mleci
29. Pomoćnik ekonomu (*Dispensierotto / Penese*): Andrea Riosa – Antonio (pok.) – Mleci
30. Bačvar (*Botter*): Giuseppe Raimondi – Antonio – Mleci
31. Kuhar (*Cogo*): Giacomo Fratta – Sgualdo (pok.) – Mleci
32. Kapetanov poslužitelj / sobar (*Camerotto*): Antonio Toffano – Giacomo – Verona

Naknadno dopisani časnici, dočasnici i obnašatelji specijaliziranih službi zavičajem s istočnog Jadrana (1785 – 1791):

1. Kapelan (*Cappellano*): p. Marijan Martinović
2. Brijač / pomoćnik brijača (*Barbierotto*): Toma Bardi – Antun – Split
3. Drugi pilot / peljar (*Secondo Piloto*): Ivan Subotić
4. Treći pilot / peljar (*Terzo Piloto*): Ivan Rašković – Marko – Perast⁴⁴

⁴⁴ Ivan Rašković napredovao je u službi te se kasnije bilježi kao drugi pilot. Zabilježen je u istoj službi i u vrijeme kapetana Vicka Dabovića (1794 – 1795).

5. Peti pilot / peljar (*Quinto Piloto*): Nikola Janšić (*Giansich*)⁴⁵
6. Nadzornik za jedra (*Guardian / Castellano*): Karlo Zandorić
7. Kormilar (*Timonier*): Antun Tripković
8. Parun barke (*Paron di barca*): Toma Zanović⁴⁶

Mornari prve klase (Marineri prima classe):

1. Zuanne Boseolo – Diego (pok.) – Chioggia
2. Antonio da Ponte – Zuanne (pok.) – Mleci
3. Giuseppe Belli – Valentin – Mleci
4. Francesco Foran – Zuanne (pok.) – Padova
5. Pietro Zane – Antonio (pok.) – Mleci
6. Giuseppe Borgo – Antonio (pok.) – Malta
7. Agostin Bonivento – Antonio – Chioggia
8. Antun Musir – Petar (pok.) – Kotor
9. Carlo Camiani – Iseppo (pok.) – Mleci
10. Zuanne Caffo – Ignazio (pok.) – Bassano
11. Sgualdo Borsetto – Battista (pok.) – Mleci
12. Bastian Barbato – Giacomo (pok.) – Mleci⁴⁷
13. Domenico Boalo – Iseppo (pok.) – Mleci
14. Francesco Gialmetti – Giovanni Battista – Valpolicella (Provincija Verona)
15. Giovanni Zapellari – Giacomo – Montagnana (Provincija Padova)
16. Francesco Bertuzzi – Zorzi – Mleci
17. Anzolo Rizzi – Santo (pok.) – Mleci
18. Simone Schiavon – Francesco (pok.) – Chioggia
19. Pietro Benoni – Antonio (pok.) – Mleci
20. Antonio Ruassi – Giuseppe – Mleci
21. Anzolo Milani – Carlo – Mleci
22. Luigi Chicio – Giuseppe – Napulj
23. Tripun Periša – Vicko (pok.) – Perast
24. Luka Bondanović – Frano – Silba
25. Ivan Vescovi – Rinaldo – Rovinj
26. Bortolo de Andrea – Pietro (pok.) – Mleci
27. Frano Begnolo – Bernard (pok.) – Rovinj
28. Gerolamo Ralevich – Michael (pok.) – Padova

⁴⁵ Nikola Janšić kasnije je napredovao u službi te se u vrijeme kapetana Vicka Dabovića (1794 – 1795) bilježi kao četvrti pilot.

⁴⁶ Toma Zanović ostao je u službi na brodu *Vittoria II* te se na istoj dužnosti bilježi i u vrijeme kapetana Vicka Dabovića (1794 – 1795).

⁴⁷ Bastian Barbato spominje se kao mornar prve klase na brodu *Vittoria II* i u vrijeme kapetana Vicka Dabovića (1794 – 1795).

29. Anzolo Coin – Bernardo (pok.) – Mleci
30. Zuanne Battista de Santi – Iseppo – Mleci
31. Zuanne Maria Mesca – Bernardo – Treviso
32. Andrea Donatelli – Francesco (pok.) – Mleci
33. Zuanne Pelicioli – Zuanne – Mleci⁴⁸
34. Zorzi Pattaci – Antonio (pok.) – Mleci
35. Lorenzo Belatti – Lorenzo (pok.) – Mleci
36. Jerolim Maganić – Mihovil (pok.) – Krk
37. Antonio Pegorin – Nadal (pok.) – Mleci
38. Zuanne Carminiani – Domenico – Mleci⁴⁹
39. Giuseppe Vianello – Antonio – Mleci
40. Felice Boscolo – Anzolo (pok.) – Chioggia
41. Domenico Gennaro – Felice (pok.) – Chioggia
42. Giovanni Battista Sbrignadello – Giacomo (pok.) – Genova
43. Giovanni Battista Mondini – Anzolo (pok.) – Mleci
44. Domenico Molaro – Mattio (pok.) – Furlanija
45. Carlo Gigo – Carlo (pok.) – Torino
46. Antonio Lazorja – Lorenzo – Alessandria (Pijemont)
47. Luigi Giù – Gaetano – Livorno
48. Battista Pantaloni – Pietro (pok.) – Mleci
49. Zuanne Toresan / Toresin – Nicolò (pok.) – Mleci
50. Andrea Paraman – Giacomo (pok.) – Udine
51. Battista Dezoan – Anzolo – Udine
52. Paolo Boccalin – Giovanni Battista (pok.) – Ferrara
53. Ivan Marinović – Lovro (pok.) – Pašman
54. Mate Masa – Jure (pok.) – Pašman
55. Zanmaria Imperato – Francesco – Krf
56. Nadalin Bolli – Francesco (pok.) – Mleci
57. Mihovil Mileta / Milita – Matija – Murter
58. Mihovil Greško – Juraj (pok.) – Murter
59. Marko Greško – Ivan (pok.) – Murter⁵⁰
60. Ivan Stražić / Strašić – Mihovil – Murter
61. Ivan Lašević – Josip – Primošten
62. Ante Marović – Šime (pok.) – Šibenik
63. Petar Dorotin – Grgur (pok.) – Murter
64. Mate Nikolić – Šimun (pok.) – Betina

⁴⁸ Zuanne Pelicioli spominje se kao mornar prve klase na brodu *Vittoria II* i u vrijeme kapetana Vicka Dabovića (1794 – 1795).

⁴⁹ Zuanne Carminiani spominje se kao mornar prve klase na brodu *Vittoria II* i u vrijeme kapetana Vicka Dabovića (1794 – 1795).

⁵⁰ Naknadno je prekrižen radi bijega.

65. Pere Matošić – Mate (pok.) – Primošten
66. Šime Gamoser – Šime (pok.) – Murter
67. Ivan Cidul – Martin (pok.) – Murter
68. Pave Spadino – Jakov (pok.) – Murter
69. Piero Martinello – Domenico (pok.) – Mleci
70. Paulino Paulini – Zuanne (pok.) – Mleci
71. Šime Veldin – Mihovil (pok.) – Murter⁵¹
72. Zuanne Fabris – Gerolimo – Mleci
73. Pietro Reden – Luigi (pok.) – Pariz
74. Toma Gabrić – Antun – Murter
75. Iseppo Fermo – Antonio (pok.) – Mleci
76. Francesco Gradi – Giuseppe (pok.) – Piran

Naknadno dopisani mornari prve klase zavičajem s istočnog Jadrana (1785 – 1791):

1. Ivan Giubato – Antun – Trogir
2. Antun Dinossi – Matija (pok.) – Rovinj
3. Nikola Bošković – Boka
4. Nikola Pantović – Boka
5. Luka Raić – Boka
6. Jakov Betić – Boka
7. Stjepan Carević – Boka
8. Đuro Kavašević – Boka
9. Antun Marinović – Boka
10. Rade Kortić – Boka
11. Đuro Vušković – Boka
12. Miro Šubac – Boka
13. Luka Danijelović – Boka
14. Nikola Salečić – Boka
15. Toma Šerović – Boka
16. Luka Sekulović – Boka
17. Luka Šerović – Boka
18. Luka Vojković – Boka
19. Petar Brošić – Šibenik
20. Ivan Krinšić – Bartol (pok.) – Krk
21. Juraj Krinšić – Antun – Krk
22. Nikola Dorčić – Ivan (pok.) – Krk
23. Antun Stajić – Juraj (pok.) – Krk
24. Juraj Žuljević – Juraj (pok.) – Krk
25. Braško Artović – Ivan (pok.) – Krk

⁵¹ Naknadno je prekrizhen radi bijega.

26. Mate Mikalić – Mate (pok.) – Krk
27. Matija Sokolić – Ivan (pok.) – Baška
28. Bartol Subravić – Matija – Baška
29. Petar Tanzabalić – Franjo – Baška
30. Juraj Jurić – Petar (pok.) – Baška
31. Stjepan Širić – Mihovil – Senj
32. Juraj Marinić – Franjo – Baška
33. Niko Alberti – Benedikt (pok.) – Boka
34. Juraj Milatić – Mihovil (pok.) – Senj
35. Antun Tardinić
36. Jakov Colić
37. Lovro Grabar
38. Marko Nazinović
39. Krsto Kordić
40. Marko Pišetić
41. Mihovil Martinović
42. Karlo Zandonić
43. Ivan Kosović
44. Frano Antonić
45. Antun Barbić
46. Ivan Cvijetović
47. Stjepan Davidović
48. Marko Jovičić
49. Nikola Subotić – Boka
50. Ilija Marketović
51. Dominik Benšić
52. Matija Đurišić
53. Juraj Oteršić
54. Juraj Marinić
55. Petar Milević
56. Andrija Bauković
57. Nikola Barbalić – Krk
58. Ivan Volunić
59. Toma Visanović – Stijepo – Tivat⁵²
60. Savo Burlić
61. Nenad Mićunović
62. Ivan Dragutinović
63. Đuro Stijepo Vojković
64. Božo Milošević⁵³

⁵² Toma Visanović naknadno je napredovao te se spominje i kao parun barke.

⁵³ Božo Milošević bilježi se kao mornar prve klase na brodu *Vittoria II* i u vrijeme kapetana

Mornari druge klase (Marineri seconda classe):

1. Zuanne Zen – Andrea – Mleci
2. Cristoforo Canderle – Antonio – Fusina (Veneto)⁵⁴
3. Pietro Belloni – Pietro (pok.) – Bergamo
4. Battista Tasso – Pasqualin – Mleci
5. Gaetano Mingardo – Cristoforo – Este
6. Frano Sopa – Sgualdo (pok.) – Pag
7. Marco Canalin – Bologna
8. Iseppo Papoli – Livio – Mleci
9. Bortolo Gicco – Zuanne – Mleci
10. Antonio Padovan – Michiel – Mleci
11. Berto Casali⁵⁵
12. Giovanni Dugiario – Paolo – Genova
13. Giuseppe Manfranchi – Battista (pok.) – Mleci
14. Bortolo Zanardini – Francesco – Mleci
15. Zuanne Caminotto – Antonio – Mleci⁵⁶
16. Iseppo Zanon – Zuanne – Furlanija⁵⁷
17. Jakov Bradić – Luka (pok.) – Zadar⁵⁸
18. Luka *de Lucio* – Nikola (pok.) – Rašpor
19. Antonio Girardi – Zuanne (pok.) – Mleci
20. Giacomo Filippini – Pietro (pok.) – Mleci⁵⁹
21. Luigi Panata – Pietro – Mleci⁶⁰
22. Josip Ernesto – Pavao (pok.) – Rovinj
23. Bortolo Tessari – Paolo (pok.) – Vicenza
24. Marko Basin – Josip (pok.) – Murter
25. Mate Kovačić – Jure – Murter⁶¹
26. Josip Pitor – Toma – Murter
27. Iseppo Lombardin – Francesco (pok.) – Padova⁶²
28. Mattio Diana – Antonio (pok.) – Polcenigo (Veneto)
29. Vincenzo Briseghel – Battista – Modena
30. Pietro Dittura – Anzolo (pok.) – Mleci
31. Battista Casarello – Agostin (pok.) – Valstagna (Veneto)

Vicka Dabovića (1794 – 1795).

⁵⁴ Naknadno je prekrižen radi bijega.

⁵⁵ Naknadno je prekrižen radi bijega.

⁵⁶ Naknadno je prekrižen radi bijega.

⁵⁷ Preminuo, naknadno je prekrižen.

⁵⁸ Preminuo, naknadno je prekrižen.

⁵⁹ Preminuo, naknadno je prekrižen.

⁶⁰ Preminuo, naknadno je prekrižen.

⁶¹ Naknadno je prekrižen radi bijega.

⁶² Preminuo, naknadno je prekrižen.

32. Giuseppe Rizzi – Battista (pok.) – Bergamo
33. Antun Vicco – Ivan – Pag
34. Antonio Tomizzo – Sgualdo – Lecce (Apulija)
35. Antonio Barara – Giacomo – Mleci
36. Bernardo Chiaroi – Sgualdo – Udine
37. Sgualdo – Benedetti – Pavao – Pag⁶³
38. Antonio Fantin – Sgualdo (pok.)
39. Santo Marcellin – Giuseppe – San Daniele (Furlanija)⁶⁴
40. Bortolo Pitorelli *della Pietà*
41. Andrija Šimatov – Marko (pok.) – Murter
42. Iseppo Colusso – Anzolo (pok.) – Mleci
43. Giuseppe Olivo – Giovanni Battista (pok.) – Furlanija
44. Paolo Moronato – Zuanne (pok.) – Mleci
45. Domenico Segalo – Gioachin – Mleci
46. Liberal Colusso – Antonio – Mleci
47. Mihovil Demin – Petar – Pag⁶⁵
48. Bortolo de Eroi – Michiel – Belluno
49. Battista Andriolo – Nicolò (pok.) – San Daniel (Furlanija)
50. Gasparo Guarinoni – Pietro – Mleci
51. Stjepan Kanapević – Ivan – Murter
52. Antonio Pellegrini – Nicolò (pok.) – Mleci
53. Antonio Capellaro – Francesco – Verona⁶⁶
54. Vincenzo Giurato – Zuanne (pok.) – Mleci
55. Marco Carlon – Anzolo⁶⁷
56. Frano Belić – Mihovil (pok.) – Zadar
57. Francesco Paniolo – Zuanne (pok.) – Mleci
58. Battista Schiolin – Daniel – Mleci
59. Pietro Antonini – Marco (pok.) – Mleci
60. Bernardo Pavian – Francesco – Mleci
61. Battista Rotta – Antonio (pok.) – Mleci
62. Giuseppe Goffo – Antonio (pok.) – Torino⁶⁸
63. Santo Damian – Gerolamo (pok.) – Treviso⁶⁹
64. Domenico Zollo – Bernardo – Mleci
65. Domenico Monico – Giacomo (pok.) – Mleci⁷⁰

⁶³ Naknadno je prekrižen radi bijega.

⁶⁴ Preminuo, naknadno je prekrižen.

⁶⁵ Naknadno je prekrižen radi bijega.

⁶⁶ Preminuo, naknadno je prekrižen.

⁶⁷ Naknadno je prekrižen radi bijega.

⁶⁸ Preminuo, naknadno je prekrižen.

⁶⁹ Naknadno je prekrižen radi bijega.

⁷⁰ Preminuo, naknadno je prekrižen.

66. Zuanne Vissa – Antonio (pok.) – Mleci
67. Antonio Luchetta – Iseppo (pok.) – Mleci
68. Antonio Stella – Steffano – Mleci
69. Pasqualin Zaponello – Lodovico – Mleci
70. Pietro Orsoletti – Cristoforo – Trento
71. Antonio Ortusalo – Zuanne (pok.)
72. Antonio Visselli – Steffano (pok.)
73. Domenico Gerardini – Giacomo
74. Domenico Tibursio – Valentin
75. Giacomo Turchetto – Valentin
76. Agostin Nardini

Naknadno dopisani mornari druge klase zavičajem s istočnog Jadrana (1785 – 1791):

1. Juraj Katuriđ
2. Nikola Lađević – Boka
3. Jakov Rossi – Boka
4. Nikola Subotić – Boka⁷¹
5. Damjan Marotić – Boka
6. Šimun Vukasinović – Boka
7. Marko Vukotić – Boka
8. Stojan Ivanović – Boka
9. Ivan Visentin – Boka
10. Toma Vuzanović – Boka
11. Luka Bošković – Boka
12. Antun Tripković – Boka
13. Gabrijel Lepetić
14. Špiro Ožegović
15. Stjepan Tripković – Boka
16. Juraj Staršić – Juraj – Krk
17. Matija Andrić – Matija – Krk⁷²
18. Nikola Nikolić – Juraj (pok.) – Krk
19. Nikola Barbalić – Franjo (pok.) – Krk⁷³
20. Juraj Bolonić – Juraj (pok.) – Krk
21. Franjo Toljavić – Ivan (pok.)
22. Ivan Gabrelić – Matija
23. Ivan Vadurić – Matija

⁷¹ Nikola Subotić naknadno je napredovao te se spominje i kao mornar prve klase.

⁷² Matija Andrić spominje se kao mornar druge klase i u vrijeme kapetana Vicka Dabovića (1794 – 1795).

⁷³ Nikola Barbalić naknadno je napredovao te se spominje i kao mornar prve klase.

24. Ivan Stajić – Juraj (pok.)
25. Nikola Bolonić – Ivan – Krk
26. Antun Valković – Andrija (pok.)
27. Niko Alberti – Benedikt (pok.) – Boka⁷⁴
28. Juraj Milatić – Mihovil (pok.) – Senj⁷⁵
29. Stjepan Surić – Mihovil – Senj
30. Juraj Marinić – Franjo – Baška⁷⁶
31. Ivan Sordić
32. Ivan Valiplić
33. Nikola Vranković
34. Mitar Papernica
35. Marko Zoričić
36. Josip Barilić
37. Stjepan Davidović⁷⁷
38. Ivan Dragutinović⁷⁸
39. Marijan Rudan – Hvar
40. Nikola Slavačić
41. Frano Marketić
42. Juraj Boljak (*Boliach*)
43. Marko Cvjetković
44. Antun Stojanović
45. Vasilije Usanović
46. Vasilije Kovačević
47. Đuro Mijović
48. Jovo Branković
49. Marko Jovičić⁷⁹
50. Ilija Marketović⁸⁰
51. Ivan Marković
52. Nikola Mitrović⁸¹
53. Ivan Mijat – Budva
54. Spasoje Milošević
55. Božo Milošević⁸²

⁷⁴ Niko Alberti naknadno je napredovao te se spominje i kao mornar prve klase.

⁷⁵ Juraj Milatić naknadno je napredovao te se spominje i kao mornar prve klase.

⁷⁶ Juraj Marinić naknadno je napredovao te se spominje i kao mornar prve klase.

⁷⁷ Stjepan Davidović naknadno je napredovao te se spominje i kao mornar prve klase.

⁷⁸ Ivan Dragutinović naknadno je napredovao te se spominje i kao mornar prve klase.

⁷⁹ Marko Jovičić naknadno je napredovao te se spominje i kao mornar prve klase.

⁸⁰ Ilija Marketović naknadno je napredovao te se spominje i kao mornar prve klase.

⁸¹ Nikola Mitrović naknadno je napredovao te se spominje i kao pomoćni pilot.

⁸² Božo Milošević naknadno je napredovao te se spominje i kao mornar prve klase. Zabilježen je i u popisu mornara u vrijeme kapetana Vicka Dabovića (1794 – 1795).

56. Joko Simo Cvijetović
57. Bogdan Cvijetović
58. Đuro Stijepo Vojković⁸³
59. Mate Petrović – Petar
60. Ivan Jučević – Stano
61. Tripunica Perović⁸⁴
62. Vicko Lušić
63. Andrija Baković
64. Antun Stanojević
65. Vuko Zloković
66. Milo Vučenić
67. Šime Drašković
68. Matija Milašić
69. Jovo Tripojević
70. Savo Buršić⁸⁵
71. Nenad Mićunović⁸⁶
72. Jure Malešić
73. Stanko Vojčić
74. Antun Vilović
75. Đuro Manolović
76. Ivo Stijepo
77. Niko Cinović
78. Rade Milovac
79. Jovo Aleksić
80. Nikola Vukov
81. Marko Tupsević
82. Mate Lovrić – Grgur – Rogoznica⁸⁷
83. Savo Cvijetović
84. Šime Pavlović
85. Krsto Režević
86. Marko Milinović
87. Nikola Petrović
88. Ivan Mađerović
89. Petar Đurnić

⁸³ Đuro Stijepo Vojković naknadno je napredovao te se spominje i kao mornar prve klase. Zabilježen je i u popisu mornara u vrijeme kapetana Vicka Dabovića (1794 – 1795).

⁸⁴ Tripunica Perović zabilježen je i u popisu mornara druge klase u vrijeme kapetana Vicka Dabovića (1794 – 1795).

⁸⁵ Savo Buršić naknadno je napredovao te se spominje i kao mornar prve klase. Zabilježen je i u popisu mornara u vrijeme kapetana Vicka Dabovića (1794 – 1795).

⁸⁶ Nenad Mićunović naknadno je napredovao te se spominje i kao mornar prve klase.

⁸⁷ Mate (Matija) Lovrić obnašao je na brodu *Vittoria II* i službu ekonomata.

90. Nikola Milić⁸⁸

91. Luka Becić

Mornarski pomoćnici (Mozzi)

1. Francesco Perini – Piero
2. Francesco Carozzier – Giovanni Battista
3. Gasparo Tachelli – Zuanne (pok.)
4. Giuseppe Stuario
5. Anzolo Bonaldi
6. Antonio Cazzia – Giovanni Battista (pok.)
7. Domenico Tramontin
8. Gerolamo Gasparetto
9. Antonio Suparsa
10. Giacomo Calvi
11. Francesco Franceschetti
12. Giuseppe Neri – Mattio (pok.)
13. Grgur Ostić
14. Matija Stilić
15. Zuanne Armano
16. Gaetano Franceschini – Pietro (pok.)
17. Piero Defondi
18. Piero Bellati
19. Lovro Tomić – Ivan (pok.)
20. Giovanni Battista Colombo – Andrea (pok.)
21. Piero Pellegrini
22. Pasquale Lanza
23. Antonio Visselli – Steffano (pok.)⁸⁹
24. Giacomo Turchetto – Valentin⁹⁰
25. Marco Oselon
26. Antonio *della Pietà*
27. Domenico Tribucio – Valentin
28. Domenico Girardini – Giacomo
29. Antun Perović
30. Gerolimo Benco
31. Antonio Tondo
32. Gaetano Rossa – Bastian (pok.)
33. Giacomo Pavanello
34. Zuanne Asin

⁸⁸ Nikola Milić naknadno je napredovao te se spominje i kao mornar prve klase.

⁸⁹ Antonio Visselli naknadno je napredovao te se spominje i kao mornar druge klase.

⁹⁰ Giacomo Turchetto naknadno je napredovao te se spominje i kao mornar druge klase.

35. Antonio Turale – Zuanne (pok.)
 36. Anzolo Pilonetto – Bastian (pok.)

PRILOG 2: Popis članova posade na brodu *Vittoria II* u razdoblju od 1791. do 1794. godine s obzirom na njihovo istočnojadransko podrijetlo (Archivio di Stato di Venezia, Provveditori all'Armar: Libro accordati delle unità della Marina militare, b. 238, Nave Vittoria, Capitan Iseppo Zambella quondam Triffon: 1791 – 1794)

Časnici, dočasnici i obnašatelji specijaliziranih službi (1791 – 1794):

1. Kapetan (*Capitan*): Josip Zambella – Tripun (pok.) – Perast
2. Kapelan (*Cappellano*): p. Marijan Martinović
3. Prvi pilot /peljar (*Primo Piloto*): Nikola Palikuća – Perast
4. Drugi pilot /peljar (*Secondo Piloto*): Ivan Rašković – Marko – Perast
5. Peti pilot /peljar (*Quinto Piloto*): Ivan Palikuća – Perast
6. Pomoćni pilot /peljar (*Pilotino*): Vicko Jelić – Ivan – Vis⁹¹
7. Pomoćni pilot /peljar (*Pilotino*): Ksaver Mitrović
8. Pomoćni pilot /peljar (*Pilotino*): Toma Anzulović – Frano – Budva⁹²
9. Pomoćni pilot /peljar (*Pilotino*): Nikola Mitrović
10. Kormilar (*Timonier*): Nikola Barozzi – Zorzi – Hvar⁹³
11. Kormilar (*Timonier*): Petar Maretić
12. Kormilar (*Timonier*): Ivan Zaratović – Marko – Perast
13. Parun barke (*Parun di barca*): Toma Visanović – Stijepo – Tivat
14. Ekonom (*Dispensier*): Mate Lovrić – Grgur – Rogoznica

Mornari prve klase (Marineri prima classe) (1791 – 1794)

1. Mate Nikolić – Šimun (pok.) – Betina⁹⁴
2. Pere Matošić – Mate (pok.) – Primošten
3. Toma Gabrić – Antun – Murter
4. Matija Đurišić
5. Nikola Barbalić – Krk⁹⁵
6. Luka Burlić
7. Nenad Mićunović

⁹¹ Vicko Jelić obnašao je službu pomoćnog pilota i u vrijeme kapetana Vicka Dabovića (1794 – 1795).

⁹² Toma Anzulović obnašao je službu pomoćnog pilota i u vrijeme kapetana Vicka Dabovića (1794 – 1795).

⁹³ Nikola Barozzi obnašao je službu kormilara i u vrijeme kapetana Vicka Dabovića (1794 – 1795).

⁹⁴ Preminuo, naknadno je prekrizhen.

⁹⁵ Naknadno je prekrizhen radi bijega.

8. Ivan Dragutinović
9. Đuro Stijepo Vojković
10. Stjepan Milat
11. Božo Milošević
12. Antun Todoro
13. Nikola Botinić
14. Ivan Barbarić
15. Ivan Batić
16. Petar Marčelić
17. Ivan Obuljen
18. Josip Stefanić
19. Antun Bošković⁹⁶
20. Antun Naglić
21. Ivan Zelić
22. Ivan Vidović
23. Antun Marić
24. Toma Kažanegra⁹⁷
25. Luka Tomašević
26. Ivan Brajović
27. Nikola Milić
28. Petar Vujšić
29. Blaž Mikelić
30. Vuko Stijepović⁹⁸
31. Juraj Malijačević
32. Joko Vranković
33. Tripo Stijepović
34. Petar Vladinić⁹⁹
35. Vaso Popović¹⁰⁰
36. Vicko Milić¹⁰¹
37. Martin Sušić
38. Augustin Lalica
39. Marko Davidović

⁹⁶ Preminuo, naknadno je prekrizhen.

⁹⁷ Toma Kažanegra obnašao je službu mornara prve klase i u vrijeme kapetana Vicka Dabovića (1794 – 1795).

⁹⁸ Vuko Stijepović obnašao je službu mornara prve klase i u vrijeme kapetana Vicka Dabovića (1794 – 1795).

⁹⁹ Petar Vladinić obnašao je službu mornara prve klase i u vrijeme kapetana Vicka Dabovića (1794 – 1795).

¹⁰⁰ Vaso Popović obnašao je službu mornara prve klase i u vrijeme kapetana Vicka Dabovića (1794 – 1795).

¹⁰¹ Naknadno je prekrizhen radi bijega.

40. Jovo Tušević
41. Antun Mandić
42. Ivan Celerković

Mornari druge klase (Marineri seconda classe) (1791 – 1794)

1. Matija Andrić – Matija – Krk
2. Tripunica Perović
3. Milo Vučević
4. Matija Milašić
5. Jovo Tripković
6. Jure Malešić
7. Stanko Vojčić
8. Đuro Manolović
9. Krsto Naćinović
10. Niko Cinović
11. Jovo Aleksić
12. Mate Lovrić – Grgur – Rogoznica
13. Savo Cvijetković
14. Šime Pavlović
15. Krsto Režević
16. Marko Milinović
17. Josip Šoić
18. Savo Becić
19. Marko Odić
20. Todor Buković
21. Ivan Katić¹⁰²
22. Nikola Cvitanović
23. Niko Barač¹⁰³
24. Antun Marić
25. Krsto Gregović
26. Ivan Dosević
27. Kuzman Šimić
28. Nikola Erlić
29. Antun Tonšić
30. Mate Livaković
31. Ivan Vukotić¹⁰⁴

¹⁰²Ivan Katić obnašao je službu mornara druge klase i u vrijeme kapetana Vicka Dabovića (1794 – 1795).

¹⁰³Niko Barač obnašao je službu mornara druge klase i u vrijeme kapetana Vicka Dabovića (1794 – 1795).

¹⁰⁴Ivan Vukotić obnašao je službu mornara druge klase i u vrijeme kapetana Vicka Dabovića (1794 – 1795).

32. Josip Šprljanić
33. Ivan Savić¹⁰⁵
34. Niko Barada
35. Arsenije Pauković
36. Grgur Brunić
37. Nikola Lukin
38. Pavao Kristolović
39. Josip Zanočić
40. Rade Jovo Bojković
41. Toma Mendović
42. Nikola Palikuća¹⁰⁶
43. Ivan Petrović
44. Lazar Mielić
45. Jovo Šerović¹⁰⁷
46. Ante Papernica
47. Krsto Davidović¹⁰⁸

Mornarski pomoćnici (Mozzi) (1791 – 1794)

1. Antun Petrović
2. Juraj Radić
3. Frano Lukin

Lovorka ČORALIĆ, Maja KATUŠIĆ

CAPTAIN JOSEPH ZAMBELLA, VENETIAN WARSHIP
VITTORIA II AND COMPOSITION OF ITS CREW
(THE END OF THE EIGHTEENTH CENTURY)

Summary

In the centre of the research of this article is agency of Captain Joseph Zambella of Perast (d. 1794), who commanded Venetian warship *Vittoria II* in the last years of the existence of the Republic of Venice. The article is in the first place

¹⁰⁵Ivan Savić obnašao je službu mornara druge klase i u vrijeme kapetana Vicka Dabovića (1794 – 1795).

¹⁰⁶Nikola Palikuća obnašao je službu mornara druge klase i u vrijeme kapetana Vicka Dabovića (1794 – 1795).

¹⁰⁷Jovo Šerović obnašao je službu mornara druge klase i u vrijeme kapetana Vicka Dabovića (1794 – 1795).

¹⁰⁸Krsto Davidović obnašao je službu mornara druge klase i u vrijeme kapetana Vicka Dabovića (1794 – 1795).

based on the research of unpublished sources from the *Archivio di Stato di Venezia* (the deeds of the magistracy of Venetian Navy – *Provveditori all'Armar*). In the introductory part of the article are briefly noted merits (naval and military) of the denizens of Perast for the Republic of Venice and concisely presented meritorious scions of the Zambella family. Central part of the article is dedicated to the detailed analysis of the composition of the crew commanded by Captain Joseph Zambella. The crew is analysed on the basis of its division into fundamental categories: 1) officers, under officers and carriers of specialised offices on the ship (*Uffiziali e Titolati*); 2) sailors of the first class (*Marineri prima classe*); 3) sailors of the second class (*Marineri seconda classe*) and 4) ship's boys (*Mozzi*). Within that analysis, particular attention is awarded to those crewmen who were by their origin from the East Adriatic coast. The article contains also appendices with lists of the crew of the ship *Vittoria II* in two periods of Zambella's captaincy over that ship (1785-1791 and 1791-1794).

Маја БУРИЋ*

ОПРЕМА ФОТОГРАФИЈА И ДИЗАЈН РЕВЕРСНИХ СТРАНА ЦРНОГОРСКИХ ФОТОГРАФИЈА У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ 20. ВИЈЕКА

*Историјски преглед фотографских формата, картонажне
опреме Црне Горе у употреби од 1840-1940 те године*

ABSTRACT: *The paper deals with a new era in photography started in 1871, thus enabling the industrial production of photo materiel. Competition of the numerous photographers, working in this period, led to a new approach of design of the ateliers' commercial notes at the back side of the photos. They became the printing places for creative designed logos and the data on rewards, decorations and medals from the exhibitions. Thus provided search for photographic paper induced the development of the whole kind of industry for its production, as well as different forms of applied design in Montenegro at the end of 19th and beginning of 20th century.*

KEY WORDS: *Montenegro, history of photography, applied design, formats.*

Нова ера историје фотографије започела је 1871. године открићем енглеског љекара Ричарда Лич Медокса (Richard Lich Medox) плоче пресвучене желатинском емулзијом сребробромида. Та је плоча у оригиналном стању била око 180 пута спорија од влажног колодијума, али је захваљујући радовима неколицине научника убрзо постала подједнако брза, ако не и бржа од влажног колодијума. Наиме, од тог тренутка је постало могуће индустријски правити сав фотографски материјал и стављати га спремног за употребу фотографима на располагање.

До краја седамдесетих година XIX вијека никле су бројне фабрике широм свијета за производњу суве желатинске плоче, које су

* Ауторка је доцент на Факултету визуелних умјетности, Подгорица.

омогућавале фотографисање брзином експонаже од неколико дјелова секунде, а могле су се дуго чувати прије употребе. Коначни позитив снимак сада више није био на металној плочи, прекривен стаклом, већ је рађен на папирној подлози, што је проузроковало толику велику потражњу за фотографским папиром да се развила читава индустрија за његову производњу.¹

Конкурентност многобројних фотографа тога времена створила је и нови специфичан начин рекламе ателеа. Реверсна страна (полеђина) фотографије почиње да се користи за уштампавање назива, адресе фирме, добијених титула и медаља које су биле потврда учешћа на разним свјетским изложбама, те за својеврсни CV фотографа или његове фирме.

Штампање на реверсу фотографије, односно на „паспарту“ или „картушу“ ограничава се у прво вријеме на врло скромну штампу. Штампана садржина је у црној, плавој или црвеној боји, и садржи име фотографа и мјеста, као и неке мање украсе у облику гирланда цвијећа или лишћа.

Ђорђевић Ђорђевић, фотограф са Цетиња, током година мијења изглед својих фотографија. На задњој страни (реверсној) неких фотографија, осим натписа фирме на предњој страни паспартуа, појављује се типизирани женски лик у стилу сецесије са устаљеним натписом *Souvenir*. (ил. бр. 1). Сљедећу групу фотографија одликује једноставан плави потпис *Ђорђевић Ђорђевић*, (ил. бр. 2) *фотограф Цетиње*, на стандардизованој позадини. Трећу групу фотографија чине оне на којима се мијења „потпис“ аутора. Сада је то компликованији и префињенији литографски цртеж са веома лијепим детаљем, необичним за то вријеме, на коме би могли позавидјети и данашњи дизајнери због реализоване могућности дискретног уклапања карактеристичног орнамента ношње у „модерне“ стилске трендове. Флорални мотив са црногорске ношње у облику траке дијагонално пресијеца квадратни формат полеђине фотографије испод флорално уоквиреног имена Ђ. Ђорђевић у десном углу, а у лијевој је грб са иницијалима испод кога пише само фотограф.² Када је Ђорђевић добио титулу дворског фотографа, на том мјесту појавио се и мотив два анђела која лебде носећи црногорски грб испод кога пише Кр. Црн. Дворски фотограф.³ Трака са орнаментом и даље је присутна, само што се читав цртеж од тада штампа у црвеној

¹ Практично од почетка примјене целулоидних трака до данас, тј. до појаве дигиталне технологије, дошло је до промјене формата негатива и модификације хемијских супстанци као фото-осјетљивих емулзија, али је принцип прахваћен крајем 19. вијека суштински остао исти.

² Картон купује у бечкој фирми *H. Weiss sohn*

³ То значи да је титулу добио после 1910. године када је књаз Никола проглашен за краља.

боји. (Ил. бр.3) У слjedeћим деценијама ова опрема је богатија, па се реверсне стране украшавају цртежима којима се уоквирује назив фирме. Назив и адреса фирме обавезно су дате и на једном или два страна језика, италијанском, њемачком⁴ или француском. Ту налазимо и поједине формуле, као ону да „стакло за поруџину задржава се“, или да „оригинално стакло остаје за даље допоручивање“. Осамдесетих година појављују се и натписи који указују на ауторска права, па фотографи додају и да је „умножавање забрањено“.⁵ Велика конкуренција присиљава фотографе да ове цртеже често мијењају, па и да их, поред стандарда које им произвођачи нуде, сами компоњују. Поред сталних промјена, по карактеристичним стиливима реверса могуће је препознати у ком је атељеу фотографија рађена. Уз то, проучавање реверса олакшава и датовање фотографија, јер стилизација цртежа подлијеже моди карактеристичној за поједине деценије.

На полеђини фотографија рађених у атељеу Николе Гулија, односно Николе Ђоновића, и његових савременика, у почетку није било одштампано ништа. Од 1902. године практикује се штампа стандардизоване позадине са анђелима зеленом и плавом бојом,⁶ али већ 1905. године појављује се нови аверс са именом фотографа на два језика и инвентивном рекламом радње, односно атељеа. Никола Ђоновић ставља фотографију свог сина Павла, који ће га касније наслиједити, снимљеног поред великог фотоапарата у црногорској ношњи. Све даље промјене власништва и удруживања забиљежене су на полеђинама. (Ил. бр. 4)

Никола Настић, фотограф из Пљеваља, на полеђини зеленом бојом штампа литографски цртеж три анђела у флоралном аранжману који се баве фотографским послом. Један прегледа албум са фотографијама, други фотографише, а трећи сипа хемикалије за развијање. (Ил. бр. 5)

Николо Зар или Цар из Херцег-Новог, након неколико различитих мотива, штампа и компликовани цртеж наративног садржаја којим се пореди фотографија са сликарством. На цртежу је представљена муза са палетом за боје и кистом поред фотоапарата док на платну слика оно што види, морски пејзаж са једрењаком и кулом на брду, који би могао бити представа Херцег-Новог. (Ил. бр. 6,7,8,9).

Поменућу и Васа Радуловића из Подгорице (ил. бр. 10) чије су фотографије биле опремљене квалитетним картоном и дизајнираним монограмом, понекад утискиваним црвеним воском са предње стране. Када је почело излагање фотографија, на искључиво занатским и фо-

⁴ На основу фотографске грађе може се закључити да се у Боки Которској углавном користе њемачки називи.

⁵ На полеђини фотографија Николе Ђоновића: Nicolo Gio. Gulli.

⁶ Картон купује у фирми Bernard Wachtl у Бечу.

тографским изложбама, на реверсима се појављују и слике добијених медаља. Франц Лафорест штампа своје медаље са изложбе у Трсту и златну медаљу освојену на свјетској изложби у Паризу.⁷ (Ил. Бр.22)

Све фотографије, наведене у тексту, имале су углавном различите, али ипак стандардизоване и нормиране формате. Зато ћу се, као допуна овом прегледу дизајна полеђина фотографија, осврнути и на формате и опрему који су у периоду дуге половине XIX и прве половине XX вијека били у оптицају и у свијету и у Црној Гори.

Формати и опрема

Већ од првих дана фотографије снимало се у првобитном формату Дагерове, дагеротипске плоче, димензија 216 x 162 мм, која је добила назив »цијела плоча«. Из формата ове цијеле плоче изводили су се мањи, нормирани формати:⁸ она се прилично ријетко употребљавала у пуном формату за дагеротипије. Код талботипије, с обзиром на јефтину хартију, тај формат је чешће примјењиван.

Табела 1. Преглед фотографских формата и картонажне опреме

цијела плоча	216 x 162 мм (8/6 париских цола)
пола плоче	162 x 108 мм
трећина плоче	162 x 72 мм
четвртина плоче	108 x 81 мм
шестина плоче	81 x 72 мм
осмина плоче	81 x 54 мм
деветина плоче	72 x 54 мм
четири шестине плоче	162 x 144 мм (за стереоскопске)

Већина формата је у употреби између 1860. и 1930. године.

У изради фотографских позитива у прво вријеме се придржавало нормираних формата, па су се копије на албуминској хартији обрађивале

⁷ „Weltausstellung 1900“ и „Gold medal Paris“ натписи су који реферирају на добијене медаље на овим двјема изложбама. Картон на које кашира фотографије набавља из фирме Kuhle und Miksche из Беча.

⁸ Дебељковић, Бранибор, *Стара српска фотографија*, Музеј примењене уметности, Београд, 1977, стр. 29

прилично небрижљиво и неугледно. Одсјечене неједнако маказама, лијеplене су на мало већи комад бијелог картона. Појавом формата »визиткарте« развила се читава индустрија за опрему фотографије, коју нарочито унапређује међусобна конкуренција многобројних фотографа који опреми фотографије посвећује све већу пажњу. (Ил бр. 11, 12) Поред »визиткарте«, стално присутне све до Првог свјетског рата, у току ових деценија рађају се многобројни нови формати, са циљем да за портрет оживе веће интересовање, које с времена на вријеме јењава и опада.⁹

Као прво »освјежење« публици која се заситила форматом »визиткарте« из Енглеске 1866. Године, долази »cabinet« (кабинет) формат са димензијама¹⁰ 110 x 170 мм, јер »боље даје црте лица«. Овај формат, такође много заступљен међу сачуваним фотографијама наших мајстора, показује да је био омиљен код имућнијег дијела нашег друштва. Овом формату слиједе многи други у разним величинама и размјерама. Сваки од ових формата имао је своје име.

Из великог каталога бечке фирме Бернхарда Вахтла (Wachtl), који је снабдијевао наше фотографе картонажним као и другим стварима, видимо називе свих формата у оптицају током друге половине 19. вијека.¹¹ Ово су у ствари уобличени картони на које се лијепе одговарајуће фотографије или, како се то фотографским језиком каже, »паспарту«. Наведене цијене означавају простију или луксузнију израду, као и уштампавање фирме фотографа на реверсној страни. По овоме прегледу најмањи формат, мањи и од »визиткарте« је »Mignon« (мињон). Формат »Muschel« (мушл-шкољка) је квадратног облика а слика се тако монтира да стоји на једном углу. Док су картони »визиткарти« шездесетих година тањи и углавном бијеле, »крем« или жућкасте боје (А. Јеласца, Франц Лафорест), почетком осамдесетих година картони постају дебљи, а поред бијелих појављују се и обојени: зелено, »бордо« црвено (Niocolo Giov. Gulli) и црно J.Schafter. (Ил. бр. 12а)

Да би одржали пажњу потрошачке публике крајем 19. и почетком 20. вијека и повећали интересовање за портрет, фотографи су били у сталном тражењу неких новина. Поред уобичајено копираних фотографија, гдје је све тонски уједначено, допојасни портрети и они до кољена као и главе у крупном плану праве се и »вињетирано«, тако што се или већ приликом снимања или при копирању употребљавају

⁹ Исто, стр. 28

¹⁰ W. Baier, Quellendarstellungen zur Geschichte der Photographie, WEB Foto-kinoverlag, Halle, 1964, 81.

¹¹ Већина формата је у употреби између 1860. и 1930. године. General – Katalog von Bernhard Wachtl, Wien, 1903, стр. 157.

специјалне маске које постепено и неošтро замагљују слику према ивицама, па се она губи у бјелинама позадине. Ту технику »ферлауф« уводи 1865. године бечки фотограф Емил Рабендинг, који примјењује, међу првима, и ретуш негатива. *Maјolic* (мајолик) или *plaque* (плаке) техника су фотографије у овалу, кругу или правоугаонику заобљених углова, односно са горњим ивицама у облику лука, око чијих форми се распростире равномерно тамно или дезенирано поље. (Ил. бр. 14) За допојасне портрете или само главе служи и такозвана бомбирана техника (бомбе односно цаме), у којој се нарочитом машином утискује заједно са паспартуом у овалну рељефну површину. Око слике често су се утискивали цртани »десени« ради »обогаћивања« фотографије, или су се негативи копирали кроз специјалне маске које портрету додају цвијеће, границице, или пак фотографије изгледају као да су копиране на савијеној страни хартије. (Ил. бр. 15)

Послије 1900. године чешћи је сиви картон са бијелим словима. Истовремено са увођењем дебљих картона појавила се и штампа у злату, нарочито за луксузнију опрему, гдје се ивице картона косо сијеку и позлаћују. Фирма се сада ставља и са предње стране утиснутим словима на картону — »паспарту« — и испод фотографије. (Ил. бр. 16)

Ово уштампавање фирме произвођача служило је с једне стране као реклама, а с друге да би заштитили од копирања оригинале својих цртежа са реверсних страна.

Црногорски фотографи у 19. вијеку нису штедјели на квалитету опреме. Наручивали су љепенке (картоне за фотографије) с најмодернијим графичким украсима од најбољих бечких фирми. Њихове називе налазимо на реверсној страни при дну — отиснуте ситним словима. Најстарија фирма је *А. Моли*, коју слиједе: *Карл Крживанек (Lithogr. Karl Krziwanek 1835-18749)*; *Бернх. и Давид Вахтл (David Wachtl - Wien 1835-1897)*, *Николо Зар* из Херцег Новог (*Nicolo Zar, Castel Nuvo*); *F. Laforest*, *Николо Ђули (Nicololo Giov. Gulli)* – Цетиње; *Ајсеншimmel и Вахтл (Eisenschimmel & Wachtl - Franc Laforest, Weber jr, Cataro)*; *Леополд Лубенштајн (Leopol Luebenstein, Wien - Павле Ђонових, атеље "Ловћен")*; *Н. Weiss sohn (Ђорђе Ђорђевић, Цетиње)*. (Ил. 17-25)

Маја ĐURIĆ

PHOTOGRAPHY EQUIPMENT AND DESIGN OF THE REVERSE SIDES OF PHOTOGRAPHS IN MONTENEGRO IN EARLY 20TH CENTURY

Summary

Trough insight in beauty, inventiveness and importance of applied design of photographs and logos of the photo ateliers in the first half of 20th century, there was made an effort to make them more approachable to the users and researchers. Photo materials haven't been often described and valued as the kind of mere origins of applied design in the history of photography in Montenegro, while the lack of widely used and standardized description is clearly visible. It is even more important now, when numerous institutions, trough a trend of digitalization of their collections, are trying to raise the accessibility to their archives and projects.

Ил. 1. Ђорђија Ђорђевић, Аверс и реверс фотографије, колекција Јована Вуксановића

Ил. 2. Ђорђија Ђорђевић, реверс фотографије, почетак 20 вијека, ИФЦГ

Ил. 3. Реверс фотографије атељеа Ђорђија Ђорђевића , Цетиње 1913. Колекција ИФЦГ

Ил. 5. Реверс
фотографије
атељеа Н.
Настић,
Пљевља,
почетак 20
вијека, ИФЦГ

Ил. 4. Реверс
фотографије атељеа
Николе Ђоновича,
Цетиње почетак
вијека, колекција Спасић

Ил. 6. Реверс
фотографије
Nicolò Zar,
Херцег Нови

Ил. 7. Nicolò Zar,
Херцег Нови

Ил. 8. Nicolo Zar

Ил. 9. Nicolo Zar

Ил. 10. Аверс и реверс фотографије Васо Радуловић, Подгорица п.п 20 вијека, колекција Леле и Хајдане Вукотић

Ил. 11. Формат Визиткаре Pietro Curaiza, Будва, власништво Јован Вуксановић

Ил. 12. Реверс фотографије Pietro Curaica , Будва . колекција Јован Вуксановић

Ил. 12а
Реверс
фотографије
J Schaffer
Пљевља

Ил. 14. Мајолис техника у овалу

Ил. 15. Маске од цртаног дезена цвијећа, аверс фотограф М. Достинић, Castelnuovo J.V.

Ил. 16. Ферлауф техника, аверс страна фотографија Nicolò Giov. Gullli, Цетиње колекција Ј.В.

Ил. 17. Реверс Атеље Ловћен Цетиње Ј.В

Ил. 19. Реверс , Francesco A Pizzi Dulcigno, основан 1897

Ил. 18. Реверс фотографа Бранка Шобајића Никшић

Ил. 20. Реверс фотографије Laforest, медаље Париз

Ил. 21. Реверс
фотографије Laforest

Ил. 22. Реверс
фотографије Laforest

Ил. 23. Реверс
фотографије Laforest

Ил. 24. Реверс
фотографије Laforest

Ил. 25. Реверс фотографије МАРУБИ

Stjepan MATKOVIĆ*

HRVATSKA PERCEPCIJA BALKANSKIH RATOVA

ABSTRACT: This paper deals with attitude of Croatian public to the Balkan wars 1912-1913. Although the territories of Austrian – Hungarian Monarchy, settled dominantly with Croatians, haven't been directly affected by the warfare, it produced a huge interest at the all levels of society. Their vicinity meant that the results could easily overcome the category of "local conflict", producing the different opinions and tendencies in the course of thorough solution of the national question.

KEY WORDS: Croatia, Balkan wars 1912-1913, public opinion, national question.

U središtu je zanimanja ovog članka hrvatska percepcija Balkanskih ratova koji su po svom značenju imali važnu ulogu u promjeni dotadašnje društvene atmosfere i odnosa u pogledu nacionalnog pitanja kao ključnog problema toga razdoblja.¹ Iako zemlje s hrvatskim stanovništvom, koje su u cjelini bile unutar Austrougarske monarhije ustrojene po različitim upravnim jedinicama, nisu bile zahvaćene ratnim okršajima, utjecaj vojnih borbi balkanskih država protiv Otomanske imperije bio je snažan i izazivao je golem interes političke i šire javnosti. To su bili događaji koji su se odvijali u blizini i za koje je bilo sve jasnije da mogu svojim rezultatima neizbježno izaći iz uobičajenih okvira regionalnog sukoba. One su tako utjecale na dinamiku domaćih odnosa i isto tako dalekosežno poticale promišljanja o potencijalima budućih konflagracija širom Europe, a time izazivale i razmatranja o određenim tendencijama u korist korijenitog rješavanja nacionalnog pita-

* Autor je naučni savjetnik u Hrvatskom institutu za povijest, Zagreb

¹ Ovaj članak je prošireni rukopis nastao na temelju izlaganja pod naslovom „The Croatian Perception of the Balkan Wars and the Idea of Yugoslav Integralism“ koje je održano na međunarodnoj konferenciji u Istanbulu 12. 10. 2012, a u organizaciji Instituta za istočne i jugoistočne europske studije iz Regensburga i njegovih turskih partnera.

nja koje je još uvijek bilo glavna točka na dnevnom redu većine politika toga vremena.

Kad je riječ o unutarnjim odnosima, onda je važno naglasiti da u vrijeme prije izbijanja Balkanskog rata u banskoj Hrvatskoj dolazi do promjena koje su dodatno pogoršale situaciju na domaćoj sceni, ali i da međunarodni odnosi u okruženju zajednice s prekodravskim susjedom gdje je dominirao mađarski faktor, odnosno u austrijskom dijelu Monarhije, doživljavaju zaoštavanje. Još krajem 1911. pojačana je režimska represija koja je odvela neke od vodećih političara u zatvore, čime su samo produbljene napetosti. Rezultati izbora za hrvatski Sabor očitovali su slabosti zemaljske uprave koja nije nikako mogla osigurati nesmetanu provedbu dualističkih propisa i osigurati mirnije razdoblje. Jedini izlaz iz slijepe ulice bio joj je u traženju kompromisa s dijelovima opozicije korištenjem različitih taktika. U prvi je mah pronađeno rješenje u obustavi ustava i uvođenju komesarijata kao jednom obliku nastavka pacifikacije domaće političke scene koja je unatoč promjenama s dolaskom Hrvatsko-srpske koalicije na kormilo vlasti i popratnim pregrupiranjima i dalje bila izraz šireg nezadovoljstva hrvatske javnosti svojim podređenim položajem u Austro-Ugarskoj. Dolaskom Slavka pl. Cuvaja na položaj bana Trojedne kraljevine suspendiran je parlamentarizam, uvedena preventivna cenzura i nametnuta politika apsolutističkih mjera, što je bio očiti znak nesređenih prilika i još jedan pokazatelj duboke krize nagodbenih odnosa između Hrvata i Mađara. S druge strane, politička scena Ugarske također je doživljavala burna previranja. Dugotrajne napetosti između krune i ugarskih političara, koje su bile posljedica rasprava o vojnim zakonima i regrutima, bili su samo jedna od žarišnih situacija. Zahtjevi za demokratizacijom u svim sferama javnog života poprimali su sve masovnije razmjere, nagovještavajući nezadovoljstvo širih društvenih slojeva s postojećom distribucijom moći. Kulminacija izbija neuspješnim atentatom na najistaknutije političare kojim je naznačeno zaoštavanje odnosa ne samo prema bečkom suparniku, nego i među unutarnjim redovima kao odraz neskrivene težnje za korijenitim promjenama. Iz oba se primjera potvrđivalo da su primjene represivnih mjera samo palijativno sredstvo koje jedino odgađa neminovnost promjena u skladu s procesima moderne politike koji se nisu odnosili samo na problematizaciju nacionalnog pitanja, nego i na razrješavanje drugih oblika političkih sloboda. Konačno, u hrvatskoj politici bilo je sve manje raspoloženja za izražavanje tradicionalne lojalnosti prema Franji Josipu i njegovim upravnim aparatom jer je prevladavalo mišljenje da upravo Beč nastoji politikom izigravanja raznih naroda održati svoju vlast.² Zbog toga se širio osjećaj neizbježne borbe za afirmaciju doktrine suverenog naroda, a za nje-

² Steven Beller, *Francis Joseph*, Longman, London-New York, 1996, 197.

nu legitimizaciju u kontekstu Austro-Ugarske bila je važna simultana izgradnja svijesti o hrvatskom državnom pravu i kulturnim vezama s drugim južnoslavenskim narodima.

S gledišta visoke politike može se uočiti da su od aneksije Bosne i Hercegovine, preko Balkanskih ratova do Prvoga svjetskog rata stvarani novi obrasci promišljanja međunarodne politike i suočavanja s nacionalnim pitanjem u hrvatskim i širim južnoslavenskim zemljama unutar Austro-Ugarske, koji su redovito obuhvaćali i područja slovenskih zemalja te spomenuti prostor Bosne i Hercegovine koji je u međuvremenu dobio svoj ustav. Doduše, korijeni tih koncepcija nisu bili posve novi i u određenim varijantama bili su vidljivi i u ranijim razdobljima. Do izbijanja Balkanskih ratova prevladavao je ključ rješavanja u traženju federalizacije ili trijalističke reforme dvojne monarhije, koju su podržavali uglavnom neki od bečkih krugova jer su tako mogli povoljnije pregovarati s političarima iz Budimpešte.³ Među brojnim hrvatskim političarima smatralo se da bi stvaranjem jedne nove teritorijalne jedinice bili zadovoljni zahtjevi habsburških južnih Slavena. Polazište u takvom promišljanju bilo je u činjenici da je Austro-Ugarska, unatoč svojim brojnim unutarnjim problemima, nosila status jedne od europskih velikih sila, bila sastavni dio Trojnog saveza uz Njemačku i Italiju i da je njen unutarnji raspored moći s naglašenom premoći austrijskih Nijemaca i ugarskih Mađara onemogućavao ostvarivanje koncepcije autonomije ili nezavisnost nacionalnih država, uključujući i one hrvatske, koje bi bile povezane samo osobom habsburškog vladara. Takvo gledište prevladavalo je u sferi etabliranih stranaka sve do posljednje godine Prvoga svjetskog rata, kad se kod većeg dijela hrvatske politike u domovini prihvatio program stvaranja države svih južnih Slavena, a tek je manji dio ustrajavao do kraja na programu bezuvjetna rješavanja hrvatskog pitanja isključivo u okviru Monarhije. S druge strane, pojedini akteri uzimali su u obzir i šire okruženje, približavajući se sve više ideji južnoslavenske državne zajednice izgrađene na ruševinama Habsburške monarhije, koja je trebala u prvom redu obuhvatiti interese Hrvata, Slovenaca, Bošnjaka i habsburških Srba, a shodno tomu poticala je i rasprava o njihovoj zajedničkom povezivanju sa nezavisnim kraljevinama Srbijom i Crnom Gorom. Takvu liniju političkog promišljanja izrazio je emigrantski Jugoslavenski odbor koji se od početka Prvoga svjetskog rata borio za ideju raskida veza s Austro-Ugarskom i stvaranja integralne jugoslavenske države, a u svojem sastavu imao je pripadnike omladine koja je upravo tijekom Balkanskih ratova započela prva intenzivno zagovarati model jugoslavenske nacije i potrebu njegove revolucionarne primjene. Dakako, ideje o jugoslavenskom integralizmu zbog svojih secesionističkih sadržaja prema

³ Vidi programske tekstove različitih stranaka u: Tihomir Cipek-Stjepan Matković, *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina 1842 -1914*, Zagreb, 2006.

austro-ugarskom državnom pravnom poretku nisu bile jasno vidljive u nastupima legitimnih stranaka i političkih skupina. Ti su se pogledi u određenoj mjeri oslanjali na poznatu tradiciju političkog jugoslavenstva biskupa Josipa Juraja Strossmayera iz ranijeg razdoblja 1860-ih i 1870-ih, koji je u rješavanju osjetljivog Istočnog pitanja, s naglaskom na Bosnu i Hercegovinu, javno zagovarao harmoniju južnoslavenskih kršćana u civilizacijskoj borbi križa protiv polumjeseca, ali se u stvarnosti protivio rušenju Habsburške monarhije i brisanju svih razlika u nacionalnim imenima južnih Slavena.⁴ Njegov tip jugoslavenstva i narodnog jedinstva ostao je ponajprije zabilježen krilaticom „Prosvjetom k slobodi“ koja je više govorila u prilog kulturnim naporima u povezivanju različitih slavenskih naroda, a napose onih u jugoistočnom dijelu Europe. U tom su tradicionalnom smislu sukobi s Osmanskom imperijom na početku prvog desetljeća 20. stoljeća iznova oživjeli protuosmanske osjećaje i protuturske narative, uključujući i motiv Osvećenog Kosova, kao i ideologeme slavenskog zajedništva i „svetog rata“⁵, koji su imali važno mjesto među dijelom Hrvata u jačanju srbofilskog raspoloženja i uz nju vezanu jugoslavensku propagandu. Tako se kao prekretnica u promjeni dijela političkog mentaliteta i poticanju novih oblika nacionalne euforije uzimaju upravo Balkanski ratovi, napose uspjesi srpske i crnogorske vojske, kada je istodobno došlo do izražaja snažno raspoloženje protiv dvojne monarhije koje se naročito prelilo i u sve borbenije pokrete omladine. Drugim riječima, pretežiti dio mlade generacije postao je sve skloniji odbacivanju širokog spektra parlamentarno-ustavne borbe i zalagao se za nasilni otpor habsburškoj imperijalnoj ideji, pri čemu mu je način rušenja otomanske imperije postao uzorom. Razvoj nezadovoljstva u tom periodu označen je nizom atentata na visoke državne službenike u Zagrebu, što je do tada bio nezabilježen slučaj.

Postavlja se pitanje kakvo je bilo javno raspoloženje uoči i za vrijeme Balkanskih ratova. Najvažniju ulogu u kreiranju javnog mnijenja toga doba imale su novine koje su zrcalile stavove različitih političkih stranaka i društvenih skupina.⁶ Nekoliko desetaka dnevnika, tjednika i mjesečnika redovi-

⁴ William Brooks Tomljanovich, *Biskup Josip Juraj Strossmayer: Nacionalizam i moderni katolicizam u Hrvatskoj*, Zagreb 2001. Riječ je o prijevodu autorove doktorske disertacije *Bishop Josip Juraj Strossmayer: Nationalism and Modern Catholicism in Croatia* (Yale University, 1997).

⁵ Josip Smodlaka, jedan od vodećih političara u Dalmaciji, rabi tijekom Prvoga balkanskog rata termin „guerra santa“ u prepisci s R. W. Seaton-Watsonom. Vidjeti: R. W. Seaton-Watson i Jugoslovaveni. *Korespondencija 1906-1941*, knj. I, Sveučilište u Zagrebu i Britanska akademija, Zagreb-London, 1976., 116. O sličnim motivima u književnosti ranijih razdoblja vidi: Davor Dukić, „Contemporary Wars in the Dalmatian Literary Culture of the 17th and 18th Centuries“, *Narodna umjetnost*, vol. 40, br. 1, Zagreb, 2003, 129-158.

⁶ Za opći pregled utjecaja novina na javno mnijenje vidi standardnu studiju: Josip Horvat, *Povijest novinstva Hrvatske 1771-1939*, Golden marketing, Zagreb 2003. (drugo izdanje), 324-327.

to su pratili razne događaje, crpeći informacije iz raznih izvora. Unatoč preventivnoj cenzuri i zabrani kolportaže, novija istraživanja pokazuju da su novine i dalje bile ključ za razumijevanje javnog mnijenja, uključujući i stvaranje političke slike o različitim aspektima balkanskih ratova.⁷ Štoviše, novinski članci sa svojim komentarima očitovali su sve izraženije nezadovoljstvo s ponašanjem dominantnih struja u hrvatskoj politici koje nisu pronašle odgovarajući ključ za prevladavanje podložnosti prema prevlasti dualističkih vlasti. Unatoč cenzuri, novine su u banskoj Hrvatskoj, Dalmaciji i Bosni i Hercegovini redovito informirale javnost o zbivanjima na bojištima i visokoj politici. Početak rata, okolnosti diplomatskih manevriranja i vijesti o Kumanovu, Skadru ili Čataldži praćene su sa velikim zanimanjem, te su pretežito izazivale osjećaje neskrivenog zadovoljstva zbog protuturskih uspjeha. Pojedine novine imale su posebne ratne dopisnike koji su uglavnom u svojim dopisima iz Beograda i Cetinja oduševljeno slavili uspjehe srpske i crnogorske vojske. Mladi ljudi - otprilike oko stotinu - bili su uključeni kao dobrovoljci u redovima srpske vojske, a njima su se pridružili liječnici i medicinske sestre. Svi su oni sa svojim primjerima govorili u prilog strane koje su podržali tijekom ratnih zbivanja. Vrlo živo djelovanje istovremeno se odvijalo i na domaćem terenu. Organizirano je u više gradova prikupljanje novca za Crveni križ balkanskih država, a najjači primjer promidžbe bilo je umjetničko slavljenje starih mitova koji su poslužili za nove priče o pobjedničkom Kosovu. U Dalmaciji su izbile demonstracije solidarnosti, zbog čega su raspuštene neke od gradskih uprava, o čemu su novine pisale kao o primjeru širenja represivnih mjera i izvan banske Hrvatske gdje je na snazi bio komesarijat. Uz brojne listove koji su izvještavali o raznim aspektima zaraćenih strana i nudili različite podatke iz svjetskih i domaćih izvora, tijekom rata održavana su i prigodna predavanja, a među predavačima se najviše isticao sveučilišni profesor Ferdo Šišić koji je na temelju analize historiografske literature približavao javnosti balkansku tematiku, kao i cijeli niz književnika koji su ponajviše nastojali približiti čitateljima srpska literarna izdanja i tumačiti im vrijednosti uspjeha balkanskih saveznika. Među posljednjima se posebice izdvajao hrvatski Srbin Stevan Galogaža, koji je kao dragovoljac u srpskoj vojsci tijekom rata redovito slao dopise za zagrebačke novine i o kulturnom životu Srbije, nastojeći prikazati čitateljima vrijednosti različitih literarnih djela. Nakon okončanja Prvoga balkanskog rata, objavlje-

⁷ Igor Despot, *Balkanski ratovi (1912 -1913) i hrvatska javnost*, magisterski rad, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu 2007, Ante Bralić, „Zadarski fin-de siècle – Političke i društvene prilike u Zadru i Dalmaciji uoči Prvoga svjetskog rata“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb 2007, 731-755. i Zlatko Matijević, „Balkanski ratovi na stranicama «Riječkih Novina» (1912-1913)“, u: *Zbornik Franje Emanuela Hoška: Tkivo kulture*, ur. Nela Veronika Gašpar, Kršćanska sadašnjost -Teologija u Rijeci, Rijeka, 2006, s. 189-215.

na je u Sisku i jedna knjižica pod naslovom *Balkanski rat* koja je svjedočila o interesu javnosti za podacima o zaraćenim stranama. Kad je riječ o ratnim zločinima, onda se o njima nije previše izvještavalo, a posebice ne tijekom vojnih operacija kad su u prvom planu bili detaljni opisi pobjeda balkanskih država nad osmanskom stranom i praćenje ponašanja velesila. Ipak, s protokom vremena veću pozornost izazivalo je i pitanje žrtava, pa su tako detaljnije opisivani progoni katolika Albanaca. Poslije sklapanja mira tisak hrvatskih Srba pisao je o primjerima nasilja nad svojim sunarodnjacima, a dio hrvatskog tiska naglašavao je bugarske žrtve, pozivajući se na izvještaje i fotografske materijale pojedinih međunarodnih agencija. Sve u svemu, balkanski su ratovi bili prigoda da se hrvatska javnost puno opširnije upozna o situaciji na područjima koja do tada nisu bila u središtu njenog zanimanja.

S uspjesima srpske i crnogorske vojske u ratnim operacijama jačale su ideje jugoslavenskog integralizma i srpsko-hrvatskog nacionalizma, a do izražaja pri zagovaranju takvih pogleda dolazi mišljenje da pobjednička Srbija mora biti Pijemont svih južnih Slavena. Istaknuti hrvatski umjetnici poput Ivana Meštrovića i Ive Vojnovića, još su prije Balkanskih ratova započeli promicati po njima različite vrijednosti političkog i kulturnog srpstva za opću ideju jugoslavenstva.⁸ Uz naglašavanje centripetalne važnosti Beograda za sve južne Slavene, oni osobitu pozornost posvećuju motivima palih kosovskih junaka koji se ponovo rađaju u srbocentričnom jugoslavenstvu. Na tragovima takvih promišljanja koji su išli za hrvatsko-srpskim povezivanjem, na koje su nadovezani pobornici političkog integralizma poput Nike Bartulovića, Ljube Leontića, Vladimira Čerine, Oskara Tartalje, Milostislava Bartulice i drugih mladih nacionalista mahom iz Dalmacije, korijene je pustilo gledište da samo srpska dinastija i vojska mogu dovesti do stvaranja Jugoslavije.⁹ Upravo iz tih redova nastaju glavni borci za afirmaciju jugoslavenske unitarističke ideologije koji odbacuju parlamentarnu borbu i zagovaraju primjenu nasilne promjene režima. Neposredno prije izbijanja balkanskih ratova, oni su na skupu napredne omladine u Rijeci zatražili da se u ime „nacionalističke omladine“ prihvati program beogradskog Kluba „Narodno ujedinjenje“ koji je izazvao sukob sa vodstvom Napredne stranke, označivši ujedno jaz između mladih i starih. Zato neće biti iznenađujuće da su neki od istaknutijih pripadnika mladih u povodu pobjede srpske vojske kod Kumanova uputili predsjedniku srpske vlade brzojav u kojemu izjavljuju: „... klanjamo se osvetnicima Kosova i stvoriteljima Jugoslavije.“¹⁰

⁸ Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika*, Durieux, 1995, 80-81 i Norka Machiedo Mladinić, „Političko opredjeljenje i umjetnički rad mladog Meštrovića“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, Zagreb 2009, 143-170

⁹ Isto, 81. Usp. i Nikola Žutić-Velebitski, *Niko Bartulović rimokatolik četnik*, knj. 1, Srpska radikalna stranka, Beograd 2010, 16-17.

¹⁰ Josip Beroš, „Ujevićeva politička djelatnost“, *Riječka revija*, vol. V, br. 2, Rijeka 1966, 94.

Širenje srpskog državnog prostora i uspjesi vojske koja se dokazivala kroz teške bitke davali su snagu ovom dijelu hrvatskog političkog tabora.

Promjene u percepcijama političkih odnosa i nacionalnih identiteta realno su imale nešto širi karakter. One su se pokazivale i kod dijela srednjoškolske omladine i studenata u banskoj Hrvatskoj. Još prije izbijanja balkanskih ratova oni su organizirali štrajk i velike demonstracije koji su za neko vrijeme prekinuli do tada jasno izražene ideološke podjele i koncentrirale razne skupine u borbi protiv režima. Nezadovoljstvo s uvođenjem kome-sarijata potaknulo je zaokret koji je promijenio dotadašnja gledišta među mladima. Pobjede balkanskih saveznika imale su, naime, još jednu poruku. Pokazale su kroz spominjanje biblijske legende o Davidu i Golijatu da udružene manje države mogu trijumfirati nad većim protivnikom, što se moglo primijeniti i na hrvatski položaj u odnosu na Beč i Budimpeštu. Kad se uzme u obzir raspoloženje koje je vladalo među Hrvatima - uzmimo primjer poeme „Stara pjesma“ vrlo popularnog književnika i mentora mnogim pripadnicima mladog naraštaja Antuna Gustava Matoša u kojoj se priznaje duševna bol zbog položaja vlastitog naroda: „Među narodima mi Hrvati sada/Jesmo zadnji, robovi bez vlasti/Osuđeni pasti i propasti bez časti“ - onda težnje za nužnim promjenama postaju sve jasnije, pa makar one izravno zadirale u načela koja su do tada zrcalila hrvatsku politiku. Tako su se one odrazile i na pokret mladih hrvatskih nacionalista.¹¹ Riječ je o srednjoškolskoj i studentskoj omladini koja je djelovala kroz organizaciju „mladohrvatskog pokreta“. Njeni pripadnici su za vrijeme Prvog balkanskog rata započeli sve češće poticati motiv revolucije, potičući kolektivno sjećanje na Eugena Kvaternika koji je 1871. neuspješno pokušao podignuti ustanak protiv austrougarskih vlasti. Stvaranjem Kvaternikova protuhabsburškog kulta nastojalo se u prvi plan staviti ideju samožrtvovanja za nacionalne interese i tražiti borce za provedbu revolucije. Nije na odmet istaknuti da je dio prvaka hrvatske nacionalističke omladine, zajedno s predstavnicima katoličke omladine, došao u posjetu Beogradu prije izbijanja Balkanskog rata.¹² Tamo je bez uvijanja kritizirana kolebljivost stranaka, zatražena revizija vođenja dotadašnje nacionalne politike i zagovarana uporaba sile, odnosno organiziranje nacionalne revolucije kao poželjnog modela za promjenu postojećeg stanja. Neki govornici pozivali su se na primjer mladobosanskog atentatora Bogdana Žerajića koji je dvije godine ranije pokušao ubiti zemaljskog poglavara u Bosni i

¹¹ Matoš je imao vrlo velik utjecaj na mlade pripadnike pravaške ideje. U jednom od brojeva revije *Mlada Hrvatska* (br. 3, 1913, 102-104) izjavio je: „Ja sam tvrd Hrvat, ali budem li prisiljen prestati hrvatovati, volim srbovati no pretvarati se u Mađara, Švabu ili Talijana.“ Ta je izjava nesumnjivo mogla pridonijeti promjenama u redovima pravaške omladine koja je do tada neosporno kritički nastupala prema srpskoj nacionalnoj ideji.

¹² Mirjana Gross, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb 1973, 394.

Hercegovini, a gotovo su svi govorili u prilog jugoslavenske nacije, ostavljajući otvorenim jedino pitanje budućeg monarhističkog ili republikanskog uređenja zajedničke države. U to vrijeme uspostavljene su i veze između pojedinih hrvatskih zagovornika jugoslavenskog integralizma s tajnim srpskim udruženjem „Ujedinjenje ili smrt“. Koliki je bio na kraju utjecaj srpskih pobjeda u ratovima pokazuju i dvije neobjavljene pjesme - *Gdje su naša Kosova i groblja* s datumom 24. 3. 1913. i *Zora* (19. 9. 1913.) koje se nalaze u ostavštini Mile Budaka, jednog od prvaka mladohrvatskog pokreta koji nije odobravao zaokret prema jugoslavenskom integralizmu. On je u prvoj zapisao: „Cieli istok sjaje jutrom novog dana/Vrela krv se, na barjaku roda puši/Uskrnsnuše vruća srca pokopana/Kad Sloboda svojim zubom prošlost ruši./Blago vama, koji znate tako pasti/Sretne duše, obasjani trakom sjaja./Što je tajno hranio Vam snagu časti/Blago vama, oci sreće, sinci vaja./A moj narod? Vaj, sramoto iz njeg sama!/Sudba ga je pokopala u svom skutu/Svaki dana nam jedna bitka izgubljena,/Svaka vojna jedna nova četa roblja./Čija srca i krv vrela prolivena/Za nas jesu novi poraz, nova groblja.¹³ I druga nastavlja u sličnom tonu: „S istočnih strana dolazi zora bujna i mlada./Na glavi joj vijenac sunčevih zraka, rukama nosi/Oganj i grije ozeblje ude noćnoga hlada/Marljiv ratar žanje i veže, kupi i kosi.“ Iz tih se stihova vidio utjecaj ishoda Balkanskih ratova i u očima dosljednog zagovornika hrvatskog nacionalizma.

Od balkanskih ratova ne dolazi samo do nastupa nove borbene generacije koja se zalaže za narodno jedinstvo, nego i do preobrazbe dijela starijih političara koji su doživjeli ideološku evoluciju. Među njima u prvi plan izbijaju stranački prvaci iz Dalmacije, poput Ante Trumbića i Juraja Biankinija, koji postaju od nekadašnjih pravaških i narodnjačkih ideja zagovornici jugoslavenskog nacionalizma kao jedinog rješenja za suzbijanje aspiracija većih susjeda. Za razliku od njih, starija generacija političara iz banske Hrvatske, koja je tradicionalno bila sklona jugoslavenskoj ideji, nije posve odbacivala široki spektar parlamentarno-ustavne borbe unutar Monarhije i javno se zalagala za traženje mirnih rješenja. Ona je ponajprije tražila ukidanje komesarijata i povratak ustavnog stanja uz neprekidno izražavanje simpatija za tok događaja u Balkanskim ratovima koji je išao u prilog poraza osmanske Turske. U njenim su redovima bili naročito zadovoljni ishodom ratova predstavnici hrvatskih Srba. Njihov glavni list *Srbobran*, dnevnik Srpske samostalke stranke, u potpunosti je podržavao držanje Srbije i za razliku od svojih hrvatskih partnera u Hrvatsko-srpskoj koaliciji nije nastojao biti neutralnim, kad je došlo do rata između Bugarske i Srbije. Taj je list, koji je također imao svoje posebne dopisnike na ratištima, zamjerio drugim stranačkim i izvan-

¹³ Hrvatski državni arhiv, fond Matica hrvatska, Mile Budak – rukopisi, kut. 163.

stranačkim novinama neutralnost prema ratnim stranama, smatrajući takvo držanje „neiskrenim držanjem i bugarofilstvom“.¹⁴ Drugim riječima, zatražili su da se prihvati činjenica da je Makedonija bez obzira na svoj etnički sastav potpala pod srpsku državu i da je Srbija pred licem Europe pokazala da je postala jezgrom Balkana.

Nasuprot sukobima koji su ocrtavali različite sukobe na nacionalnoj razini, bilo je i drugih primjera. Otvoreni protivnici rata pripadali su socijal-demokratskoj stranci. Njihova percepcija sukoba polazila je od ocjene da rat služi samo interesima kapitalizma, buržoazije i zagovornicima militarizma, a poglavito su se protivili angažmanu Austro-Ugarske, smatrajući da su njeni pogledi prema Balkanu samo odraz imperijalističkih ambicija.¹⁵ Rješenje su vidjeli u stvaranju Balkanske (kon)federacije u kojoj bi sve njene članice bile ravnopravne i neovisne o politici velikih sila. Svoju nepristranost nastojali su pokazati prenošenjem izjava ideoloških kolega iz Bugarske i Srbije da bi pokazali da jedino socijademokrati mogu prevladati nacionalne borbe između balkanskih država i povezati radnike tih područja. Međutim, utjecaj socijaldemokrata je bio slab, jer je radništvo sačinjavalo vrlo tanak sloj u sastavu stanovništva i nije moglo odigrati važniju ulogu u politici. Drugi primjer osude ratova donio je Stjepan Radić, prvak Hrvatske pučke seljačke stranke. Dok je za vrijeme Prvoga balkanskog rata ipak pokazivao simpatije za pobjednike, jer je tradicionalno podržavao različite koncepcije povezivanja slavenstva i ideju narodnog jedinstva, dotle je s izbijanjem Drugoga svjetskog rata zauzeo posve pacifističko gledište osuđujući rat kao „grozno klanje“ među „balkanskim i kršćanskim Slavenima“. Tako je napisao u svojem listu: „Balkanski savez je porušen i mjesto jedne jake i ugledne cjeline, mjesto jedne nove velevlasti, koja je na Balkanu imala obnoviti red, slobodu i svaki napredak, tu je opet staro mrcvarenje, stari metež i stara nemoć pred svakim tuđincem. [...] Prvi je i glavni uzrok u tom, što su i u Bugarskoj i u Srbiji prevladali politički vikači, tj. takvi političari, koji ne misle ni na prošlost, ni na budućnost, a i od sadašnjosti vide samo najbližu i neposrednu korist.“¹⁶

Balkanski ratovi donose nove interpretacije tradicionalnih ideologija po kojima se paradoksalno i ekskluzivni hrvatski koncepti mogu uklopiti u projekt unitarističkog jugoslavenstva. Veći je dio javnosti za vrijeme rata otvoreno simpatizirao srbijansku stranu, a tijekom 1913. započela je kritika Bugarske kao razbijača južnoslavenske solidarnosti. Dio javnosti slijedio je gledišta hrvatskih nacionalista, napose pripadnika Stranke prava, po kojima je glavna zadaća habsburške dinastije bila u okupljanju balkanskih vla-

¹⁴ „Obzor-ova ozbiljnost“, *Srbobran*, br. 146/1913.

¹⁵ Vitomir Korać, *Povijest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji*, knj. 1, Radnička komora za Hrvatsku i Slavoniju, Zagreb 1929, 229.

¹⁶ Stjepan Radić, „Braća i nebraća“, *Dom*, br. 27/1913.

dara oko Austro-Ugarske u jednom savezu. Prema toj ideji balkanske države treba štititi od utjecaja drugih velesila, prije svega Rusije i Italije. U toj interpretaciji načelo „Balkan balkanskim narodima” znači da tim narodima treba jamčiti punu političku slobodu i gospodarski uzlet. Drugim riječima, misija Austro-Ugarske je da se stvori od malih balkanskih naroda asocijaciju koja će štititi njihove interese. U pogledu otomanske Turske ta je skupina imala posve drugačija gledišta od one koja je podržavala Srbiju. Za razliku od ideologa narodnog jedinstva Hrvata i Srba, oni su bili sljedbenici pravaške ideologije koja je tradicionalno izražavala islamofilske stavove i time nisu bili protuturski raspoloženi. Kao i u ratovima 1875-78. oni su polazili od ocjene da se hrvatski interesi u slučaju Balkana ne sukobljuju sa interesima turskog integriteta, pa tako Hrvati nemaju razloga po logici interesa, da se „zagrijavaju za sreću oružja balkanskih državica”.¹⁷ Uz ta izlaganja o turskom čimbeniku išla je i kontinuirana težnja da se ostvari savezništvo s muslimanima iz Bosne i Hercegovine koji su tijekom Balkanskih ratova podržali svoju „vjersku braću” jer je sudbina Sandžaka, a u neku ruku dijelova Makedonije i Kosova odlučivala koja će vlast biti u njihovu susjedstvu. Zato su rješenje vidjeli u traženju sporazuma između balkanskih naroda i reformirane Turske, jer se tako ne bi uvukle druge velesile na taj prostor. Kad se pokazalo da otomanska Turska neće izbjeći poraz u svojem europskom dijelu, onda je u tim redovima naglašeno da se hrvatska politika mora isključivo koncentrirati na svoje nacionalno pitanje. U stvari, to je bio poziv da se usvoji ideja nacionalizma, kao što su već učinile pobjedničke balkanske nacije.

Ishod Balkanskih ratova potpuno je ojačao položaj Srbije u očima brojnih Hrvata i pokazao očigledno nepovoljno raspoloženje zbog ponašanja Austro-Ugarske i vladajuće dinastije Habsburga. Ratovi su bili jasan dokaz privlačne snage jugoslavenske ideje i putokaz za razrješavanje nekih proturječnih pojava koje su se prigodom obračuna s osmanskom stranom dogodile. Naime, dok je prvi balkanski rat donio radost savezničke pobjede nad otomanskom Turskom, dotle je izbijanje drugoga balkanskog rata izazvalo sumnje u integralnost južnoslavenskih interesa, koji su u mnogim promatranjima obuhvaćali i bugarsku komponentu. Srpsko-bugarski obračun poslužio je za izbijanje posebnog tipa jugoslavenske propagande u reduciranoj varijanti. Prema Anti Tresić-Pavičiću, jednome od poznatijih književnika i političara s položajem narodnog zastupnika u bečkom Carevinskom vijeću, otpadanje Bugara iz jugoslavenskog kola osiguralo je hegemoniju „naše rase” nad onom u kojoj ima i „tatarske mješavine”, što je bila aluzija na različitosti u porijeklu naroda.¹⁸ Upada u oči da je još ranije u jednoj svojoj drami

¹⁷ Philippe Gelez, *Safvet-beg bašagić (1870-1934): aux racines intellectuelles de la pensée nationale chez le musulmans de Bosnie-Herzégovine*, Athènes, 2010, 500.

¹⁸ Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana, Rokopisni oddelek, Ostavština Ivana

pod naslovom *Simeon Veliki* osuđivao bugarske vladare da su nastojali nametnuti hegemoniju na Balkanu, ne prihvaćajući time ideju neke vrste balkanskog saveza naroda do crnomorskih obala. Time je Tresić-Pavičićeva korespondencija s ljubljanskim gradonačelnikom Ivanom Hribarom, koji je isto tako prerastao s vremenom u izrazitog jugoslavenskog integralistu, a koji je uz to za vrijeme balkanskih ratova posjetio Beograd i Sofiju, upozorila na neizbježnu potrebu revizije sadržaja jugoslavenske ideje među njenim zastupnicima kod Hrvata i Slovenaca.¹⁹

Upada u oči još jedan kontroverzni odnos prema drugim narodima balkanskog prostora. Riječ je o Albancima i njihovu stjecanju države. Za dio hrvatske javnosti to je bio višestruki znak. S jedne strane, označavao je duboko nezadovoljstvo što je albansko pitanje vodilo prema stjecanju albanske autonomije, dok su zahtjevi južnoslavenskih naroda Austro-Ugarske za većim nacionalnim pravima ostali i dalje neispunjeni. Ne osporavajući pravo svakog naroda na svoju slobodu, neki od istaknutijih sudionika javnog života bili su uvjereni da Albanci „nisu u stanju brinuti se za sebe“, ali su ipak stekli prava za razliku od habsburških južnih Slavena.²⁰ Čelni su ljudi Hrvatsko-srpske koalicije izjavili: „Ovom prilikom daje hrvatsko-srpska koalicija i sa svoje strane izraza boli čitavog hrvatskog i srpskog naroda u monarhiji, zbog toga što vodeći državnici u monarhiji pokazuju više smisla i razumjevanja za autonomiju poludivljih arnautskih plemena, koja ne sačinjavaju nikakvo ni političko ni etničko jedinstvo, nego za respektiranje postojeće, zakonima zajamčene državnopravne autonomije starodrevne kraljevine Hrvatske, koju nastanjuje kulturni hrvatski i srpski narod i koja je baš u borbama protiv tursko-arnautskih najezda stekla neocjenjive zasluge za održanje monarhije.“²¹ Zastupnici iz Dalmacije i Istre u Carevinskom vijeću otvoreno su osudili austro-ugarsku politiku koja se „zalaže da se Albaniji udieli državna autonomija, pokazujući time više velikodušnosti prema jednom dielu rušućeg turskog carstva, nego li pravice prema narodu, koji je od vjekova stvorio sebi ustavni život i kulturu i koji, brojeći više milijuna snažna, darovita i hrabra pučanstva nastava, na granicama balkanskih država, sav prevažni južni teritorij te monarhije.“²² Slično su mislili i njeni suparnici iz redova Stranke pra-

Hribara, pismo Tresić-Pavičića od 19. 7. 1913. U tom je pismu Tresić-Pavičić još s aspekta „južnoslavenskih interesa“ izrazio žaljenje što su Solun i Kavala pripali Greima. Za vrijeme rata on je objavio brošuru u stihovima pod naslovom „Ko ne dođe na boj na Kosovo“.

¹⁹ Stjepan Matković, „Ivan Hribar i Hrvati“, *Hribarjev zbornik*, ur. Igor Grdina, Inštitut za kulturno zgodovino ZRC SAZU, Ljubljana 2010, 101.

²⁰ Vidjeti pismo Ive Lupisa Vukića upućeno R. W. Seton-Watsonu (4. 12. 1912.) u: *R. W. Seton-Watson i Jugoslovaveni. Korespondencija 1906-1941*, 121.

²¹ Većeslav Vilder, *Bitka za rogove. Gdje je izvor spora srpsko-hrvatskog? Gde je rešenje?*, London 1957, 181.

²² T. Cipke-S. Matković, *Programatski dokumenti*, 660.

va: „Ako je dakle došlo do ponovnog sukoba, pada odgovornost donekle na Evropu, koja još uvijek nije ništa uredila, već stvaranjem skoro nemoguće Albanije bacila razdor među balkanske narode.“²³ Očito je da je takav ishod bio smatran odrazom nastupa velesila koji je u tadašnjim okolnostima potvrdio da su u navedenom pitanju do izražaja došli interesi Austrije i Italije, a oni su bili zbog želje za dominacijom na Jadranu u konkurentskom odnosu, što je samo ukazivalo na to da problem nacionalnog pitanja ostaje i dalje otvoren. Tako se i pitanje Albanije promatralo kroz prizmu imperijalnih pretenzija koje u odlučujućoj mjeri kroje političku kartu toga vremena, a manje se raspravljalo o etničkim osnovama nove države.

Zaokret je zamjetan i u percepciji pripadnika Hrvatskog katoličkog pokreta. Njihovo novinsko glasilo *Riječke novine* imalo je svog dopisnika iz Cetinja tijekom Balkanskih ratova. Riječ je o Milku Keloviću čija su izvješća s terena išla u prilog protuturske borbe, a istodobno su otvarala i druga pitanja koja su se odnosila na unutarnju politiku. U jednome nepotpisanom članku pod naslovom „Balkan i jugoslavensko pitanje“ istaknuto je: „Pobjede balkanskih naroda i naše su pobjede [...]. Nije to samo borba jedne rase protiv druge, nego je to borba kulture protiv nekulture, borba tlačanih protiv tirana, borba narodâ, koji čeznu za svojim najprimitivnijim pravima. Slavenski je genij kao munja srušio turski apsolutizam i jadnoj raji skinuo stoljetne okove. [...] Slavenske pobjede otvoriše mnogima pospane oči, jer vidješe, da u Slavenu nije mogao ni najgori apsolutizam ubiti ljudskog dostojanstva, ugušiti težnju za slobodom i umrtviti životnu energiju. Ovaj je fakat od nedoglednih posljedica ne samo po balkanske narode, nego i po ostale slavenske narode, a napose za one, koji žive u Austro-Ugarskoj monarhiji. Na njezinoj južnoj granici razvijaju se sad male, ali snažne države, u kojima vlada ustav i sloboda. [...] A gdje je ta sila, koja će moći ugušiti radost nad bratskim pobjedama, simpatije prema pobjednicima, nadu i živu čežnju za slobodom?“²⁴ Za vrijeme Balkanskog rata Kelović se potpuno založio za to da Crnoj Gori pripadne Skadar: „Crnogorski će kralj ulazeći u Skadar sigurno reći kao Bismarck ‘Tu smo i tu ostajemo’. Ta zar nije vladar Crne Gore javno izjavio, da će ga – kada zauzme Skadar – iz njega istjerati samo sila. Valjda je zauzeće Skadra jedno od najljepših ali i najkrvavijih događaja velike crnogorske povijesti. Kao da je sudbina htjela da sami Crnogorci zauzmu to orlovsko gnijezdo, otišle su ovih dana posljednje srpske čete ispod Skadra osim možda nekoliko dragovoljaca. Crna Gora može s ponosom reći, da je grad osvojen jedino crnogorskom krvlju.“²⁵ Navedeni citati svjedoče da su

²³ „Novi rat na Balkanu“, *Hrvatska*, br. 499/1913.

²⁴ Zlatko Matijević, „Balkanski ratovi na stranicama ‚Riječkih novina‘ (1912-1913)“, *Zbornik Franje Emanuela Hoška: Tkivo kulture*, ur. Nela Veronika Gašpar, Kršćanska sadašnjost -Teologija u Rijeci, Rijeka, 2006, 189-215.

²⁵ M. Kelović, „Skadarske impresije“, *Riječke novine*, 2/1913, br. 107, 2-3.

zastupnici Hrvatskog katoličkog pokreta bili u nacionalnom pogledu jugoslavenski orijentirani.

O promjeni raspoloženja nisu se ustručavali pisati i oni hrvatski političari koji su bili zagovornici traženja političkih rješenja isključivo unutar Austro-Ugarske i pri tome su se osobito suprotstavljali ideologiji jugoslavenstva, smatrajući da se ona razvija u prilog interesa Srbije i prevlasti njezne dinastije, odnosno na štetu hrvatske državopravne tradicije. Ukažimo na dva primjera tzv. austro-kroatističkih pogleda. Prvi se odnosi na Ivu Pilara koji je iz svog kuta promatranja pesimistički zapisao: „Iza balkanskih ratova Hrvati, koji nisu kroz zadnjih 50 godina bili kadri postići niti najskromnijega uspjeha, ostadoše zapanjeni od uspjeha Balkanaca i Srbije, i to pojača još više srpsku sugestiju, koja je već od prije aneksije postojala. Spretnom agitatornom politikom, tendencioznim podupiranjem našeg obrta vojnim liferacijama, zatim prigodnim odlikovanjem i podupiranjem hrvatskih umjetnika, književnika, glumaca i ostalih u javnosti vidljivih ljudi, a valjda i drugim još nekim malim sredstvima, koja stvaraju velika prijateljstva, postizavala je Srbija sve veći upliv u Hrvatskoj, tako da se je u Srbiji uvriježilo uvjerenje: Hrvatska je zrela da padne Srbiji u krilo, Hrvati će podupirati Srbe, kad dođe do obračuna sa Monarhijom.“²⁶ Ništa manje pesimističan bio je Iso Kršnjavi, nekadašnji Odjelni predstojnik za nastavu i bogoštvolje, koji je kasnije pristupio Starčevićевой hrvatskoj stranci prava i nastojao je približiti utjecajnim bečkim krugovima. Prema njemu: „Događaji na Balkanskom poluotoku prozurokovali su prvo u srpskim, a nakon toga i u mnogim hrvatskim krugovima, duboko uzbuđenje koje, unatoč svim mjerama, dolazi do izražaja u živahnoj manifestaciji i demonstraciji. - Više nego ova očitovanja karakterizira situaciju okolnost da su, unatoč vladinoj zabrani, u najkraćem vremenu skupljene vrlo velike svote za srpski Crveni križ. I Hrvati su u tome sudjelovali u istoj mjeri kao i Srbi. - Već se danas može tvrditi da su Bosna i Dalmacija za monarhiju izgubljene. U Hrvatskoj se radi revno na tome odozgo. Čak se je i u snu dinastično hrvatstvo guralo u stranu i tlačilo da bi se zadržalo Srbe, i sada imamo zahvalu za to. Balkanski savez već nam viri preko plotu. - Blistava nevjesta iz nibelunške priče ishlapila je... Monarhija stoji danas usamljena i doživjet ćemo uzvišeni prizor da će trčati za Srbijom, kao što danas trči za Italijom. /.../ Mlađa generacija se je već ranije približila srpskoj ideji. Sada ova stoji u sjaju izbornih pobjeda, dok prezreno i odbijeno hrvatstvo znači mađarsko ropstvo, protiv kojega u monarhiji nema nikakve zaštite. S kakvim bi izgledima trebalo osnovati stranku protiv srpstva, kad ono danas znači slobodu i nezavisnost.“²⁷

²⁶ Citat iz Pilarove brošure *Svjetski rat i Hrvati. Pokus orientacije hrvatskoga naroda još prije svršetka rata*, koju je napisao pod pseudonimom dr. Juričić, Zagreb, 1915, 19 (prvo izdanje).

²⁷ Iso Kršnjavi, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. 2, Zagreb 1986, 680-681.

Povijest je pokazala da se ubrzo ostvarila prognoza sloma habsburške imperije i stvaranja jugoslavenske države. Balkanski ratovi potaknuli su val promjena u javnom mnijenju. Na velika vrata ušla je hrvatsko-srpska unitaristička ideja koja je iznimno brzo prodrla kod sve većeg dijela omladine čija je strategija bila upravo u bezuvjetnom nametanju nacionalne revolucije. I kod dijela starijih političara započelo je prevladavati uvjerenje o nepopravljivosti Austro-Ugarske i neizbježnom ujedinjavanju „17 milijuna Jugoslavena“.²⁸ Plamičak nacionalnog entuzijazma u korist integralističkih ideja s novim sadržajima tako se sve više širio. Hici u Sarajevu pokazali su da je doista nastupilo vrijeme zagovornika direktne akcije.

Stjepan MATKOVIĆ

CROATIAN PERCEPTION OF THE BALKAN WARS

Summary

The most important role in shaping public opinion in the early 20th century had newspapers that mirrored political attitudes and commercial interests of different groups. From that time press publishers engaged correspondents in the field, what shed new light on war phenomena. Since the annexation of Bosnia and Herzegovina, through the Balkan Wars and the World War I, one can follow the new reflection patterns on international politics and national question in Croatian areas within the Habsburg Monarchy. In general, political elite saw until the First Balkan war the key to national issues in federalization or trialistic reform of the Austro-Hungarian Empire. According to these views the creation of one fully autonomous unit would be fulfilled requests of the Croats or other South-Slavic peoples under the Habsburg crown. The introduction of the commissariat in Croatia opened the door for the extreme changes of public scene. Some actors took into account the wider environment, approaching swiftly the idea of South Slav integralism upon the ruins of the Habsburg Monarchy. The Balkan wars were a milestone in an anti-Habsburg mood that spilled over particularly among the members of youth movements. Thereafter, the concept of Yugoslav integralism was operated through opinion that victorious Serbia must be Piedmont of the whole South Slavs region. In this way, general public during the Second Balkan war openly supported the Serbian side and strongly condemned the Bulgarians as breakers of Slavic solidarity. The evolution was also reflected in the movement of Croatian nationalists who encour-

²⁸ J. Smodlaka piše: „L'avvenire dei 17 milioni di Jugoslavi è garantito.“ *R. W. Seton-Watson i Jugoslovaveni. Korespondencija 1906-1941*, knj. I, Sveučilište u Zagrebu i Britanska akademija, Zagreb-London, 1976, 116.

raged the memory of uprisings (martyrdom of Eugen Kvaternik, for example) and some of them took part in the attempted assassinations of officials. In some ways the Balkans wars brought a new interpretation of traditional ideology by which the exclusive Croatian statehood ideology can be even incorporated into the Yugoslavism. The Balkan Wars' results strengthen position of Serbia in the eyes of many Croats. This was the case with the prominent Croat artists who became euphoric and wrote pieces on fallen Kosovo heroes in the struggle against the Turks who born again in the Serbocentric Yugoslavism.

Славко БУРЗАНОВИЋ*

ИТАЛИЈА И ЦРНА ГОРА У АНЕКСИОНОЈ КРИЗИ 1908-1909.

ABSTRACT: *In this article, author deals with the relations of Montenegro and Italy during the annexation crisis, Italy's role in the abolition of Article 29. of the Treaty of Berlin, and intermediation in the normalization of relations between Montenegro and the Austria-Hungary.*

KEY WORDS: *Italy, Montenegro, annexation crisis, Austria-Hungary, Erental, Titoni, King Nikola*

I

Од времена италијанског уједињења, а посебно од краја деведесетих година XIX вијека, односи Италије и Црне Горе показивали су тенденцију успона који се манифестовао кроз успостављање брачних веза међу династијама и продором италијанског капитала у Црну Гору. Италијанско предузеће Барско друштво (*Compagnia di Antivari*), управо 1908-1909. завршавало је рад на изградњи прве црногорске жељезнице и Барске луке. Пред Црном Гором отварале су се велике развојне шансе, посебно у склопу планова италијанских капиталиста да је укључе у велики европски политички и комерцијални пројекат изградње Јадранске жељезнице.¹

Заједничке интересе Италије и Црне Горе угрожавала је агресивна балканска политика Аустро-Угарске којом је од 1906, као министар спољних послова, руководио Алојзије Ерентал. Попут начелника генералштаба Конрада фон Хецендорфа, за обезбјеђење аустроугарске хеге-

* Аутор је виши истраживач у Историјском институту Црне Горе.

¹ С. Бурзановић, *Прва црногорска жељезница, ин: 100 година Жељезнице Црне Горе*, Цетиње 2009, 25-51.

моније на Балкану, био је спреман на радикална рјешења.² Младотурска револуција у љето 1908. која је прокламовала цјеловитост османских посједа само је подстакла Ерентала да изврши раније планирану анексију Босне и Херцеговине и промијени статус провинција које је у стању окупације држала од Берлинског конгреса 1878. Припремајући анексију, шеф аустроугарске дипломатије рачунао је на подршку Берлина, а руску и италијанску сагласност обезбиједио је током септембра 1908, приликом сусрета са колегама Томасом Титонијем у Салцбургу и Александром Извољским у Бухлау.³ Међу компензацијама које су у овим приликама фигурирале помињани су слободан режим пловидбе за руске бродове кроз Дарданеле и Босфор, повлачење аустроугарских гарнизона из Санџака и измјена члана 29. Берлинског уговора. Италији, која је била заинтересована за посљедња два питања, у изглед је стављано и отварање италијанског универзитета у Трсту.⁴

Приватним писмом од 25. септембра и службеним актом од 3. октобра Ерентал је Титонију најавио анексију, али не наводећи њен датум. Титони је савјетовао да се не жури, а да се претходно постигне договор са Русијом и Италијом јер би иначе у овим земљама анексија изазвала мучан утисак.⁵ Титони је прије свега био окупиран питањем компензација, а не кршењем међународног права, односно одредби Берлинског уговора, чиме је ослабио италијанске дипломатске позиције.⁶ У свом говору 6. октобра у Карате Брианзи, Титони је најавио да на Балкану ствари сазријевају, али да Италија расплет догађаја неће дочекати неспремна. Само неколико сати касније проглашена је анексије Босне и Херцеговине.⁷ Говор је у дијелу јавности створио опасно увјерење да је италијанска дипломатија обезбиједила адекватне компензације за чин анексије. Титони је од Ерентала убрзо сазнао да нових компензација неће бити.

Као простор за какву-такву сатисфакцију наметала се идеја о међународној конференцији, али Титони није отворено изашао са тим захтјевом. Желио је да санкционисање анексије буде такво да онемо-

² A. Roccucci, *La crisi bosniaca del 1908 e l'opinione pubblica italiana*, in: *Balcani 1908, Alle origini di un secolo di conflitti*, A cura di A. Basciani e A. d' Alessandri, Trieste 2010, 80; W. D. Godsey, *Aristocratic Redoubt, The Austro-Hungarian Foreign Office on the Eve of the First World War*, Indiana 1999, 106.

³ A. Roccucci, *op. cit.*, 80.

⁴ *Историја дипломатије, св. II, Дипломатија новог доба (1872-1919)*, едс. В. М. Хвостов, И. И. Минц, Београд 1949, 168-169.

⁵ Ф. Шишић, *Предратна политика Италије и постанак Лондонског пакта (1870-1915)*, Сплит 1933, 61.

⁶ A. Roccucci, *op. cit.*, 80.

⁷ L. Saiu, *La politica estera italiana dall'unita a oggi*, Roma – Bari 2006, 58.

гући да се Аустро-Угарска у будућности територијално шири а да Аустро-Угарска, Русија и Италија сарађују у погледу Балкана.⁸ Очекивао је да захтјев за међународном конференцијом покрену Француска, Русија и Енглеска, те да Италија не компромитује своје односе са Аустро-Угарском.⁹ Огорчење у Европи због једностраног чина Аустро-Угарске чинило се као адекватна атмосфера за обезбјеђивање консензуса сила за сазивање конференције. У прилог овоме ишле су и самопроглашена независност и уједињење Бугарске и најаве других заинтересованих земаља да неће сматрати обавезујућим поједине чланове Берлинског уговора. Незадовољство у Турској, Србији и Црној Гори и неприхватање анексије, отварало је могућност заплета. Њемачка је пружила непоколебљиву подршку Аустро-Угарској поводом анексије.¹⁰

Намјера сила Антанте да без међународне конференције не прихвати чин анексије, крајем 1908. и почетком 1909. године полако је слабила пред одлучношћу Њемачке и Аустро-Угарске. Ове двије силе није су одбацивале идеју о конференцији, али су је условљавали претходним признањем чина анексије. Конференција би тако изгубила смисао и послужила самој Аустро-Угарској као међународни чин којим се анексија не осуђује већ легализује.¹¹

Велики дипломатски успјех Аустро-Угарске представљао је њен споразум са Турском. Након безуспјешних протеста против анексије, Турска је са Аустро-Угарском постигла договор 26. фебруара 1909. и препустила јој суверенитет над Босном и Херцеговином, уз обештећење од 2,5 милиона фунти стерлинга и повлачење аустроугарских трупа из Новопазарског санџака. Тако је из табора противника анексије искључена држава која је са становишта међународног права имала највише разлога да протестује и пред европске силе и јавност поставља ово питање.¹²

До прољећа 1908. бечка дипломатија успјела је да ослаби и вољу Француске за конфронтацијом, сагласивши се са француском колонијалном политиком на сјеверу Африке. Избјегавајући да се сама директно конфронтира са Русијом, бечка дипломатија успјела је да ову силу неутралише пријетњама свог савезника Њемачке. Ни Енглеска није налазила интерес да заоштрава односе са Тројним савезом у тре-

⁸ *Ead., op. cit.*, 56-57

⁹ А. Россучи, *op. cit.*, 80.

¹⁰ L. Saiu, *op. cit.*, 58. На њемачку подршку Бечу није утицало ни упозорење Италије да, ако Британија нападне Аустро-Угарску онда то мора урадити и Италија напустивши претходно Тројни савез.

¹¹ Ј. Вукчевић, *Црна Гора у Босанско-Херцеговачкој кризи 1908-1909*, Титоград 1985, 138-140.

¹² L. Albertini, *Le origini della guerra del 1914*, Milano, 1942, Vol. I, 293-294.

нутку када њене савезнице нијесу имале одлучан став. У таквим околностима, Аустро-Угарска је релативно лако натјерала Србију да обустави ратоборну антиаустријску кампању и прихвати понижавајућу декларацију којом дезавуише своју политику вођену претходних неколико мјесеци.¹³

Италијанска влада, нашла се због своје спољне политике у незахвалном положају, суочена са снажним критикама у земљи. Под великим притиском антиаустријски расположене јавности од 1. до 4. децембра 1908, о спољној политици расправљало се и у италијанском парламенту. Бурна расправа је завршена гласањем у корист владе, али и уз општи консензус о потреби енергичније политике у одбрани националног достојанства и интереса.¹⁴

II

Само дан након проглашења анексије Босне и Херцеговине, црногорска влада издала је прокламацију којом протестује због тог чина и одбацује одредбе Берлинског уговора садржане у његовом 29. члану којима се ограничава суверенитет Црне Горе у њеном приморју.¹⁵

Став енглеске владе да је анексија кршење Берлинског уговора и акт без ефективног значаја све док га не одобре силе које су потписале уговор, изазвао је манифестације одушевљења на Цетињу. Италијанском отправнику послова Корату Николинију саопштено је да црногорска влада позива италијанску да и она заузме сличан став.¹⁶ Црногорска влада се силама потписницама Берлинског уговора убрзо обратила новом нотом којом протестује због анексије, као чина којим се крши принцип националности на ком се заснива поредак у Европи. Црногорска влада поставила је питање компензација којим би се успоставила политичко-географска равнотежа промијењена чином анексије на штету Црне Горе.¹⁷ Нота за италијанску владу, која је садржала историјат анексије, предата је Николинију, јер је посланик Никола Сквити био на одсуству.¹⁸

¹³ *Id., op. cit.*, 301-307.

¹⁴ A Roccucci, *op. cit.*, 89.

¹⁵ Archivio storico Ministero degli Affari Esteri, Roma (=ASMAE), Montenegro, XXI, N. 267 bis, *Niccolini a Tittoni*, Cettigne, 7. ottobre 1908. *Annesso, Tomanovich a Nicolini*, Cettigne, le 24 septembre/7 ottobre 1908.

¹⁶ Montenegro, XXI, N. 270, *Niccolini a Tittoni*, Cettigne, 10. ottobre 1908.

¹⁷ Montenegro, XXI, N. 27, *Niccolini a Tittoni*, Cettigne, 11. ottobre 1908; Montenegro, XXI, N. 275, *Annesso I, Tomanovich a Niccolini*, Cettigne, le 27 septembre/11 ottobre 1908.

¹⁸ Montenegro, XXI, N. 275, *Niccolini a Tittoni*, Cettigne, 13 ottobre 1908. *Annesso, Tomanovich a Nicolini*, Cettigne, le 27 septembre/11 ottobre 1908.

Из обзира према другим силама, у Бечу су били спремни да дају одређене уступке Црној Гори. Већ 12. октобра у Риму је била позната Еренталова изјава о спремности Аустро-Угарске да се одрекне члана 29. Берлинског уговора.¹⁹ Како се Црна Гора држала непријатељски, Аустро-Угарска је предузела војно-поморске мјере у водама Спича. Италијански посланик Сквити већ 14. октобра био је на Цетињу и своју владу извијестио о антиаустроугарским демонстрацијама, о незадовољству које тамо влада због италијанског држања према анексији.²⁰

Приликом пријема италијанског посланика 15. октобра књаз Никола није крио незадовољство држањем Италије у актуелној кризи., оптуживши је да се супротно својим племенитим традицијама сагласила са жртвовањем Црне Горе како би задовољила Аустрију. Књаз се држао ратоборно и истицао да аболиција члана 29. Берлинског уговора није довољна компензација.²¹ Титони је одбацио књажеве критике На Цетиње је поручио да ће питање анексије регулисати Силе потписнице Берлинског уговора које су једине за то компетентне. Истичући добронамјерност и симпатије краљевске владе према Црној Гори, Титони је подсетио да је Италија прва покренула питање члана 29. чијим укидањем Црна Гора добија компензацију од велике моралне и материјалне важности.²² Сквити је књазу указивао да реакција Црне Горе није пропорционална чињеници формалне промјене назива аустроугарске управе у Босни и Херцеговини. Његов утисак био је да се Црна Гора држи ратоборно како би добила веће надокнаде, али да неће ићи до тачке да изазове рат, у сигурну пропаст.²³

Чин анексије политички је приближио Црну Гору и Србију. Дипломатски представник Србије Јован Јовановић упућен је на Цетиње

¹⁹ Montenegro, XXI, N. 272, *Avarna al Ministro*, Vienna, 12. ottobre 1908. Министар Ерентал је италијанском амбасадору у Бечу Аварни саопштио да се Аустрија одриче члана 29. Берлинског уговора. Модификацију овог члана најавио је на сједници аустријске делегације 10. октобра. Према мишљењу италијанског министра, требало је укинути све одредбе које ограничавају суверенитет Црне Горе. Ерентал се сложио и објаснио Аварни да се на јавној сједници делегације није могао другачије изјаснити. Да ће договорно са другим силама бити укинуте неке одредбе поменутог члана извијестио је и "Fremden Blatt".

²⁰ Montenegro, XXI, N. 273, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 14 ottobre 1908. Аустријске војне мјере Сквити је лично видио. Једна крстарица је стигла у близину Бара након демонстрација против аустроугарског конзулата у том граду. Демонстрирало је око 300 особа, скинут је и разбијен грб конзулата, интервенисала је полиција, растјерала демонстранте, а неке и ухапсила. Сазвана је тајна сједница Скупштине. Подржала је владу, исказала повјерење у мудрост књаза Николе и спремност да га слиједи у сваком случају.

²¹ Montenegro, XXI, N. 276, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 15 ottobre 1908.

²² Montenegro, XXI, N. 280, *Tittoni a Squitti*, Roma 17 ottobre 1908.

²³ Montenegro, XXI, N. 276, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 15 ottobre 1908.

што је убрзо резултирало успостављањем заједничке дипломатске платформе.²⁴ Плашећи се да манифестације народног незадовољства и држање влада у Србији и Црној Гори могу изазвати оружану интервенцију Аустро-Угарске, италијанска дипломатија је током читавог трајања кризе према Цетињу и Београду слала савјете за уздржаност, мирољубивост у односу према моћном сусједу и повјерење у велике силе.²⁵

Почетак мобилизације црногорске војске средином октобра, црногорска влада је тумачила као изнуђени одговор на аустроугарске мјере. Сквити је вјеровало да у Црној Гори рат желе сви осим књаза који контролише ситуацију, али би му један могући крвави сукоб на граници могао свезати руке.²⁶ Књаз је за провокативно држање оптужио Аустро-Угарску и молио за италијанску интервенцију код аустро-угарске владе.²⁷ На књажеву молбу Титони је позитивно одговорио.²⁸

III

Најава књаза Николе да ће у Рим упутити специјалну мисију Титонија није одушевила. Сматрао је да је боље да тамо дође Сквити па да се након његовог реферисања и повратка у Црну Гору одлучи о корисности мисије црногорских представника.²⁹ Књаз Никола ипак није одустао. О томе се није консултовао са руском владом, јер по свему судећи није очекивао њену подршку за ову мисију.³⁰ Иначе у Петроград је већ био упућен Лазар Мијушковић. Он је Извољском 24. октобра предао меморандум са прилично великим компензационим захтјевима.³¹

²⁴ Montenegro, XXI, N. 269, *Negrotto Cambiaso a Tittoni*, Belgrado, 9. ottobre 1908; Montenegro, XXI, N. 273, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 14. ottobre 1908.

²⁵ Montenegro, XXI, N. 274, *Tittoni a Cambiaso*, Roma 15. ottobre 1908.

²⁶ Montenegro, XXI, N. 279, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 17 ottobre 1908.; N. 278, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 16 ottobre 1908.

²⁷ Montenegro, XXI, N. 277, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 16 ottobre 1908.

²⁸ Montenegro, XXI, N. 281, *Tittoni a Squitti*, Roma 19 ottobre 1908; У врло обзирној форми Титони је испунио обећање. Посланик у Бечу Аварна добио је задатак да, уз ограду да Италија нема намјеру да приговара мјерама које аустријска влада чини у Боки Которској, ипак моли да се размисли да ли би за избјегавање инцидената са потенцијално опасним последицама требало смањити мјере предострожности предузете према Црној Гори, и то прије свега повлачењем бродова укотвљених код Сутомора чије присуство изгледа посебно узнемирава јавно мњење; Montenegro, XXI, N. 282, *Tittoni a Avarna*, Roma 19 ottobre 1908.

²⁹ Montenegro, XXI, N. 290, *Tittoni a Squitti*, Roma, 22 ottobre 1908. Књаз Никола је желио да у Рим, са мисијом, отпутује и Сквити; Montenegro, XXI, N. 289, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 22 ottobre 1908.

³⁰ *Русија и анексиона криза 1908-1909*, ед. Бранко Павићевић, Титоград 1984, 709.

³¹ С. Кнежевић, *Велике силе према захтјевима Црне Горе у Анексионој кризи*, Историјски записи, 2/2010, 116. Мијушковић је требало да буде црногорски посматрач при руској

Црногорски изасланици Лазар Томановић и Јово Поповић отпутовали су за Рим 22. октобра и два дана касније састали се са Титонијем. Предали су му писмо црногорског књаза у коме он са неколико кратких и уопштених формулација истиче велика очекивања која он и његов народ имају у односу на Италију.³²

Томановић и Поповић изложили су Титонију опасно стање духова у Црној Гори односно опште расположење за рат. Титони је указивао на немогућност Црне Горе да сама води рат са Аустријом, те да зато мора смирено сачекати акцију великих пријатељских сила. Титони је Томановића и Поповића подсетио да је током задње три године константно тражио да се Бугарска, Србија и Црна Гора споразумију, али да ствари иду другим током, па су Бугарска и Србија на граници рата, а Србија и Црна Гора су биле прекинуле дипломатске односе. Последица свега је договор Аустрије са Бугарском, погубан за балканске државе. Морају да схвате да их је овакво стање ствари довело у положај очигледне инфериорности. Томановић и Поповић пред шефа италијанске дипломатије поставили су следеће захтјеве:

1. Уступање Црној Гори Спича и успостављање границе према Херцеговини која је била одређена Уговором у Сан Стефану;
2. Изградња жељезнице Дунав-Јадран трасом Бар-Подгорица-Нови Пазар, уз искључење трасе према Медови;
3. Конституисање друштва за дјелимично исушење Скадарског језера чија максимална дубина износи 12 метара, како би се обезбједило обрадиво земљиште за Црногорце;
4. Подршка Италије код Турске како би се постигле исправке границе и ефективна пловност Бојане. Црногорски делегати додали су затим као најтајније саопштење да, ако им се да новац, могу направити војну луку у Валданосу код Улциња која по њиховом мишљењу може послужити као сјајна лука за италијанску флоту.

Титони је обећао да ће код Аустрије подржати први захтјев. У вези са овим накнадно је разговарао са Лицовом који није вјеровао у могућност попуштања у погледу Спича, али је остављао могућност попуштања у погледу Херцеговине.

У погледу тачке 2 Титони је сматрао могућим да Аустрија више не врши полицијску службу у Бару. Намјеравао је да о овоме говори са амбасадорима Русије и Француске којима ће, ради обезбјеђивања хитне изградње пруге Дунав-Јадран, предложити да такозвану километарс-

делегацији на међународној конференцији.

³² ASMAE, Archivio riservato 1906-1911, casella 4, fasc. 51, Misione Tomanovich, *Principe Nicola a Tittoni*, Cettigne, 1. 10. 1908. (Писмо је недатирано, али је на маргини дописана сигнатура 163/ 1908 X/1).

ку гаранцију француским, руским и италијанским капиталистима обезбиједе владе ових држава јер Турска то није у стању.

Титони је обећао да ће за трећу тачку покушати да заинтересује италијанске капиталисте, а за четврту турску владу. На крају разговора Титони је поновио увјеравања о симпатијама италијанске владе и препоручио да Црна Гора остане мирна. Титони је о мисији Томановића и Поповића реферисао италијанском краљу Виктору Емануелу III прослеђујући му и писмо књаза Николе и нацрт свог одговора.³³

Према Томановићевим сјећањима, састанак са Титонијем у Консулти трајао је од 2 сата до 3 и 45. Црногорска мисија задржала се Риму три дана. Изазвали су пажњу новинара које су избјегавали док не обаве мисију.³⁴ Томановић се из Рима брзо вратио у Црну Гору, а Поповић је продужио за Париз са намјером да касније посјети и Лондон.³⁵ У разговору Титонија и Томановића изнешено је мишљење да би се тренутна ситуација значајно измијенила у корист Црне Горе и Србије када би се на Јадрану појавила јака ратна флота. Овакав став допринио је да се на Цетињу размишља о упућивању књаза Данила у дипломатску мисију у Лондон.³⁶

Томановић је у Италији стекао утисак да је њена спољна политика дезоријентисана, да се истовремено жели задовољити јавно мњење расположено против Аустрије, а да се не искомпромитује традиционална припадност Тројном савезу. Неповољне утиске о свом разговору са Титонијем црногорски премијер је на Цетињу пренио руском представнику Штајну, саопштивши му да на италијанску помоћ мало рачуна.³⁷

Према свједочанству које је Томановић записао 20 година касније, он је у разговору са Титонијем инсистирао на историјским правима и ослободилачкој мисији коју Црна Гора има у односу на своју поробље-

³³ ASMAE, Archivio riservato 1906-1911, casella 4, fasc. 51, Misione Tomanovich, *Tittoni a Vittorio Emanuele III*, Roma 27. ottobre 1908.

³⁴ Л. Томановић, Из мога министровања, Односи са Аустроугарском, Нови Сад 1921. 36-37.

³⁵ ASMAE, Archivio riservato 1906-1911, casella 4, fasc. 51, Misione Tomanovich, *Tittoni a Vittorio Emanuele III*, Roma 27. ottobre 1908.

³⁶ *Русија и анексиона криза 1908-1909*, ед. Бранко Павићевић, Титоград 1984, 552-553, (Штајн Извољском, Цетиње 25. X/7. XI 1908). Титони је касније демантовао да је савјетовао Томановићу да се принц Данило упуту у Лондон како би обезбиједио подршку Енглеске. Титони је само примијетио да би Јово Поповић који је ишао у Париз могао да продужи за Лондон; Montenegro XXI, N. 321, *Tittoni a Squitti*, Roma, 23 novembre 1908.

³⁷ *Русија и анексиона криза 1908-1909*, ед. Бранко Павићевић, Титоград 1984, 552-553, (Штајн Извољском, Цетиње 25. X/7. XI 1908). Титони је потврдио да ће Русија и Италија у кризи дјеловати усаглашено, али није крио тренутно апсолутну војну неспремност Италије и Русије и њихову немогућност да силом оружја подрже захтјеве Црне Горе и Србије.

ну браћу у сусједству. Тврдио је да ће Црна Гора ако не успије у својој ослободилачкој мисији неминовно и сама изгубити слободу, а ако то већ треба да се догоди да је боље да тај чин буде херојски у складу са црногорским традицијама те „*да се њен пад чује у свијету.*” Према Томановићу, овакав наступ оставио је “силан” утисак на Титонија.³⁸

Средином новембра Рим је у оквиру своје дипломатске турнеје по западној Европи посетио и српски министар Милован Миловановић. Примили су га краљ Виктор Емануел III и министар Титони. Показали су разумијевање за српске ставове у погледу анексионе кризе, али није су преузели никакве обавезе. Виктор Емануел III је скренуо пажњу Миловановићу да се Црна Гора не испусти из вида, „а и да се непрекидно старамо одржати је на добром путу у заједници са нама и спријечити је да не истрчи испред играти прву улогу. Такође повјерити Цетињу само онолико колико је неопходно, а како ја већ чиним то (некад) непосредно књазу ...“ Титони је поздравио Миловановићеву намјеру да прије повратка у Србију посети Цетиње. Због противљења краља Петра и српске владе посјета није реализована.³⁹

Док је италијанска јавност показивала симпатије за Црну Гору, то се није могло рећи и у случају Француске. Задатак Поповића у Паризу био је тежи од оног који је црногорска мисија имала у Риму.⁴⁰ Немамо свједочанства о томе како је Јово Поповић пренио садржину разговора са Титонијем, када се неколико дана касније састао у Паризу са француским министром спољних послова. Министар Клемансо нашао је за сходно да га упозори да књаз и Црна Гора не би требало да гледају са превише повјерења на италијанску владу и да се чувају интрига њеног министарства спољних послова.⁴¹

Од Поповићеве мисије у Лондону се одустало јер је процијењено да нема службени чин и личну важност која би одговарала изасланствима упућеним у Рим и Петроград. Осим тога, енглеска влада се показала врло расположена према Књажевину, а на Цетињу је постојала могућност директне комуникације преко О’Рејлија, секретара британске легације у Београду, коме је наређено да се овдје задржи и представља владу до нових диспозиција.⁴²

Кораци које је италијанска дипломатија предузимала код књаза Николе и црногорске владе били су слични онима које је предузимала

³⁸ Л. Томановић, *op. cit.*, 36-37.

³⁹ Лука Вукчевић, Црна Гора у босанско-херцеговачкој кризи, Титоград 1985, стр. 146-147.

⁴⁰ С. Кнежевић, *op. cit.*, 116.

⁴¹ Л. Вукчевић, *op. cit.*, 173.

⁴² Montenegro, XXI, N. 331, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 26 novembre 1908.

руска дипломатија. И из Рима и из Петрограда показивали су расположење да дјелују споразумно у погледу Црне Горе. Иницијативу која је у овом смислу потекла са руске стране 20. октобра Титони је са задовољством прихватио.⁴³

У свом експозеу на засједању Државне думе крајем децембра 1908, министар Извољски је истакао да је у посљедње вријеме дошло до значајног зближавања Италије и Русије, а да исто тврди и италијански министар спољних послова. Ово приближавање резултат је истих или сличних ставова о више питања балканске политике.⁴⁴

Приближавање Влада Црне Горе и Србије за италијанску дипломатију било је пожељно само под условом да не резултира њиховим изазивачким држањем према Бечу. У том контексту са пажњом су праћени резултати мисије коју је крајем октобра у Београду имао генерал Јанко Вукотић.⁴⁵ Италијански посланик Негрото Камбјазо је 25. октобра јављао о закључењу одбрамбеног и офанзивног савеза Србије и Црне Горе, те да присуство турског посланика на проглашењу савеза наговјештава и споразум са Турском.⁴⁶ Није успио да сазна детаље српско-црногорског уговора, али је потврдио вијест да је Вукотић носио лично књажево писмо за краља Србије и да је успио да га сачува од аустријске полиције.⁴⁷ По повратку из Београда, Вукотић је Сквитију говорио да су несугласице Београда и Цетиња заборављене пред заједничким непријатељем. Ни Сквити није добио више информација о српско-црногорском савезу.⁴⁸

Вукотић је почетком новембра упућен у Цариград, једину престоницу у којој је Црна Гора имала представништво са дипломатским рангом. Нешто раније, по налогу своје владе, црногорски отпратник послова у Цариграду Душан Греговић изјавио је представницима великих сила да ће Црна Гора бити принуђена на рат ако јој будућа конференција не да одговарајуће задовољење. У вези са овим, италијански пред-

⁴³ Montenegro, XXI, N. 287, *Torretta a Tittoni*, Pietroburgo, 21 ottobre 1908; Montenegro, XXI, N. 288, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 21 ottobre 1908; Montenegro, XXI, N. 291, *Tittoni a Squitti*, Roma 22 ottobre 1908; Montenegro, XXI, N. 292, *Tittoni a Petroburgo*, Roma 22 ottobre 1908; *Русија и анексиона криза 1908-1909*, ed., Бранко Павићевић, Титоград 1984, 501, (Чариков Муравјову С. Петербург, 7/20. X 1908.).

⁴⁴ *Русија и анексиона криза 1908-1909*, ed. Бранко Павићевић, Титоград 1984, 636. (Експозе Извољског на засједању Државне думе, 12/25. XII С. Петербург); И Италија и Русија залагале су се за очување статус квоа на Балкану. Извољски је истакао да обје земље гледају на исти начин на питање изградње железница на Балкану, посебно када се ради о тзв. јадранској железници.

⁴⁵ Montenegro, XXI, N. 293, *Negrotto a Tittoni*, Belgrado, 22 ottobre 1908.

⁴⁶ Montenegro, XXI, N. 303, *Negrotto a Tittoni*, Belgrado, 25 ottobre 1908.

⁴⁷ Montenegro, XXI, N. 308, *Negrotto a Tittoni*, Belgrado, 26 ottobre 1908.

⁴⁸ Montenegro, XXI, N. 311, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 5 novembre 1908.

ставник Империјали оцијенио је да црногорске аспирације нијесу усмјерене према Босни и Херцеговини већ према Санџаку, на рачун Турске.⁴⁹ Циљ нове Вукотићеве мисије у Цариграду био је према Сквителијевом мишљењу управо да Турску увјери у пријатељски став Црне Горе према њој.⁵⁰ На Цетињу мисија је званично објашњавана црногорско-турским договорима о преосталим неријешеним граничним питањима. Са турске стране одбациване су спекулације о савезу са Црном Гором и Србијом. Велики везир обавијестио је италијанског посланика да је представницима Србије и Црне Горе савјетовао умјереност, трудећи се посебно да распрши њихове илузије о евентуалној подршци Русије.⁵¹ У конверзацији Вукотића са Империјалијем и руским представником Зиновјевом поновљени су савјети којима су се Русија и Италија током претходног мјесеца обраћале Цетињу, а исто тако и црногорски став да ће се, ако изостану компензације, под притиском народа морати ићи у рат, макар он био унапријед осуђен на неуспјех.⁵² Угледни италијански лист „*L'Illustrazione Italiana*“ публиковао је интервју који је Вукотић дао специјалном извјештачу из Цариграда Едуарду Ксименесу.⁵³ Мада се претходно скривао карактер Вукотићеве мисије, књаз је 30. новембра повјерљиво обавијестио Сквителија о добром току преговора Србије и Црне Горе са Турском, у настојању да се ова заинтересује за споразум о отпору Аустро-Угарској.⁵⁴

IV

Још крајем октобра Сквители је процјењивао да би се књаз у погледу територијалних компензација задовољио добијањем Спича и мањим исправкама границе према Херцеговини.⁵⁵ Мјесец дана након анексије,

⁴⁹ Montenegro, XXI, N. 298, *Imperiali a Tittoni*, Terapia, 23 ottobre 1908.

⁵⁰ Montenegro, XXI, N. 310, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 9 novembre 1908.

⁵¹ Montenegro, XXI, N. 320, *Imperiali a Tittoni*, Pera, 22 novembre 1908; Империали је био информисан о могућности да је Вукотић донио тајно књажево писмо, које велики везир није показао ником, па чак ни министру спољних послова.

⁵² Montenegro, XXI, N. 320, *Imperiali a Tittoni*, Pera, 22 novembre 1908.

⁵³ *Lettera da Costantinopoli, L'Illustrazione Italiana*, Milan, N 48, 29. Novembre 1908, 514-515; У тексту се афирмативно говори о зближавању Црне Горе са Турском и другим балканским државама. Вукотић је потврдио да је једна од тема црногорско-турских разговора рјешење међусобних граничних питања. Није коментарисао оно што је највише занимало Хименеса и његову публику, питање евентуалне антиаустријске балканске коалиције и могућност оружаног конфликта.

⁵⁴ Montenegro, XXI, N. 330, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 30 novembre 1908; У личној архиви књаза Николе сачуван је пројекат савезничког уговора; Р. Распоповић, *Дипломатија Црне Горе 1711-1918*, Подгорица-Београд 1996, 512.

⁵⁵ Montenegro, XXI, N. 306, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 22 ottobre 1908. Сквители је релативно често комуницирао са књазом Николом у пријатељском и повјерљивом тону. Сваку

према Сквитијевом увјерењу књаз није имао много илузија о могућности да добије компензације. Књаз је предвиђао да ни добронамјерне силе неће отићи толико далеко да натјерају Аустрију на то. Ипак, гајио је наду да би могао придобити силе потписнице Берлинског уговора да је потребно, корисно и одговарајуће да општина Спич са уском територијом пређе из аустријског у црногорски посјед. Спич је припојен Аустрији искључиво да служи за надгледање Црне Горе, којој су чланом 29. биле наметнуте специјалне обавезе. Престанком мотива надгледања, Спич треба да се врати Црној Гори која га је освојила од Турака. Сквити је имао разумијевања за књажево разматрање, али је предвиђао да ће аустријски одговор бити да је Спич инкорпориран у Далмацију, да је интегрални дио царске територије, да је у јасном и прецизном правном стању, другачијем од оних у којима се налази Босна и Херцеговина.

Сквити је у извјештају Титонију наглашавао интерес Италије да Црна Гора добије Спич, јер би у том случају на неколико сати раздаљине од италијанске обале била лука Бар слободна и отворена за италијанске бродове.⁵⁶

У Црној Гори се калкулисало са избијањем великог ратног пожара, са подршком других сила, па и Италије. Дискутовало се и о тактици будућег рата са Аустријом, као да је то готова ствар. Сквити је, извјештавајући своје претпостављене у Риму, сагледавао наличје ових калкулација, те да би Књажевина могла бити остављена сама, ухваћена у коштац са моћнијим непријатељем и сигурно поражена.⁵⁷ Италијански посланик био је убијеђен да књаз није склон узалудној жртви којој би изложио државу и себе, водећи сам или заједно са Србијом један безнадежни рат. Ипак, због разлога унутрашње и спољне политике, књаз наставља са изјавама да ће ако изостану компензације морати да се прихвати оружја не водећи рачуна о посљедицама.⁵⁸

Средином новембра Сквити констатује да раније манифестације незадовољства црногорске владе и јавног мњења због сагласности коју је италијанска влада дала на анексију мало-помало нестају. Руско при-

прилику користио је да књазу и влади савјетује умјерено држање. У вези с могућим сукобом са Аустро-Угарском, саопштио је да: *“Италија не може осим да види са дубоком горчином катастрофу једне земље и династије са којом се осјећа повезана везама најживље симпатије и најискренијег некористолубивог пријатељства, и зато очекује од мудрог и просвећеног књаза ријеч која ће смирити становништво још увијек узбуђено те зауставити јуначке, али опасне инстинкте.”*

⁵⁶ Montenegro, XXI, N. 312, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 10 novembre 1908.

⁵⁷ Montenegro, XXI, N. 309, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 31 ottobre 1908. Сквити наводи да се Црногорци надају да могу герилом и избјегавањем одлучујућих сукоба задржавати аустријске снаге све док Русија, а затим и Италија и Енглеска и коначно читава Европа не крену у помоћ браниоцима праведне ствари.

⁵⁸ Montenegro, XXI, N. 312, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 10 novembre 1908.

хватање анексије утицало је да се схвати чињеница да Италија није могла да се понаша другачије у датим околностима. Рачуна се да ће на будућој конференцији Италија искористити свој утицај да постигне за Црну Гору задовољење и праведну компензацију.⁵⁹ У случају црногорског мудрог и коректног држања током кризе, подршку Црној Гори на будућој конференцији обећала је и енглеска влада.⁶⁰

Нову ноту, коју је црногорска влада 25. новембра упутила потписницима Берлинског конгреса, аустроугарски посланик Кун вратио је Томановићу. У ноти су истицане црногорске аспирације на Босну и Херцеговину, тражило се враћање Спича и исправка члана 29. Према Сквитијевом мишљењу, књаза овакав акт није изненадио.⁶¹

Црногорска иницијатива да у Русији добије подршку за изградњу ратне луке на својој обали изазвала је извјесну подозривост руских дипломата према амбицијама које Италијани имају у Црној Гори. Рачунајући на укидање ограничења која су на Берлинском конгресу постављена у погледу права Црне Горе да изгради односно поседује ратну луку, књаз је децембра 1908. руском представнику на Цетињу Штајну наговјестио могућност градње војне луке у Валданосу. За то је наводно требало 2-3 милиона франака које је очекивао да нађе у Италији и Русији. На питање Штајна шта ће таква лука Црној Гори која нема флоте, књаз је одговорио да је имају пријатељи. На руској страни посумњали су да је Ђузепе Волпи посредник између италијанских финансијских установа и Црне Горе, те да би ово могао бити начин да италијанска ратна флота добије прву базу на источној страни Јадрана.⁶² Ако је књаз рачунао да ће оваквим алузијама појачати руску мотивисаност да енергично подржава интересе Црне Горе у актуелној кризи, онда се маневар показао неуспјешним. Књаз је касније за ову тему покушао да заинтересује и америчког посланика на Цетињу.⁶³

На дјеловање италијанског капитала у Црној Гори анексиона криза је утицала позитивно. Због општег бојкота аустроугарске робе у Црној Гори који је почео 1. децембра 1908. године порастао је трговач-

⁵⁹ Montenegro, XXI, N. 314, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 14 novembre 1908.

⁶⁰ Montenegro, XXI, N. 322, *Imperiali a Tittoni*, Pera, 25 novembre 1908.

⁶¹ Montenegro, XXI, N. 332, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 27 novembre 1908. Књаз је Томановићу рекао: "И ви, ако вам се нека нота аустријског посланства не свиди можете је вратити." Montenegro, XXI, N. 325, *Avarna a Tittoni*, Vienna, 28 novembre 1908.

⁶² Э. К. Кирова, *Италијанская экспансия в Восточном Средиземноморје (в начале XX в.)*, Москва 1973, 219.

⁶³ Предлог америчком дипломатском представнику услиједио је маја 1909, након окончања анексионе кризе. Б. Поповић, *Једна понуда краља Николе Американцима*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, бр.1-2, 1960, 110-118.

ки значај Барске луке.⁶⁴ Компанија Пуља повећала је број бродова који су саобраћали са Баром.⁶⁵ Ђузепе Волпи, лидер италијанског предузећа Барско друштво, покушао је да искористи анексиону кризу да од црногорске владе добије потврду да је његово предузеће извршило своје обавезе у погледу изградње луке у Бару. Несташица различите робе као посљедица аустријског бојкота Волпију је послужила да тражи разне повластице у погледу смјештаја робе и царинске контроле.⁶⁶

На сједници Црногорске народне скупштине 9. јануара 1909, у говору предједника владе Томановића, рекапитулиран је дотадашњи рад владе у анексионој кризи. Уз обиље историјске аргументације образлагана су права Црне Горе и Србије на Босну и Херцеговину. Црногорска скупштина дала је подршку влади за све што је урадила у дотадашњем току кризе.⁶⁷ И политичари и обични људи говорили су о рату као мисији, логичном кораку у историјском ходу народа.⁶⁸ Међусобне симпатије италијанске и црногорске јавности током анексионе кризе нашле су израза и у размјени поздравних телеграма између два национална парламента.⁶⁹

Коментаришући тврдње предједника владе и министра спољних послова Лазара Томановића изречене у скупштини 24. јануара 1909. године, како Црна Гора и Србија имају право да захтијевају да Босна и Херцеговина буду њима присаједињене или да им буде дата аутономија, Сквити указује на апсурдност прве и неактуелност друге идеје. Сквити закључује да се договор Аустрије и Црне Горе може постићи ако се оставе по страни идеалне жеље изречене од министра, кад се Аустрија не би показивала противна свакој концесији.⁷⁰

Ратоборне изјаве могле су се чути чак и од Мијушковића чије су „разумније и умјерено држање“ током његове мисије у Петрограду поздравиле.

⁶⁴ М. Радусиновић, *Притисак аустроугарске флоте на Црну Гору у вријеме анексионе кризе 1908-1909*, Годишњак Поморског музеја у Котору, XXVI/1978, 102.

⁶⁵ Л. Вукчевић, *Бојкот аустроугарске робе у Црној Гори за вријеме босанско-херцеговачке кризе 1908-1909. године*, Гласник Цетињских музеја VII (1974), 243.

⁶⁶ *Ibid.*, *op. cit.*, 243.

⁶⁷ *Говор министра предједника г. Томановића држан у сједници Народне Скупштине 9. јануара 1909. г. о питању Босне и Херцеговине*, Цетиње 1909.

⁶⁸ Montenegro, XXI, N. 365, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 17 gennaio 1909.

⁶⁹ Архивско-библиотечки фонд Музеја краља Николе, Цетиње, Заоставштина др Лазара Томановића, *Италија и анексиона криза II*, док 283. Томановић тврди да је послје његове посјете Риму у скупштини била велика манифестација симпатија према Црној Гори. Посланик Фортис оштро је напао политику своје владе. Министар војни је честитао Фортису. У том одушевљењу предједник италијанског парламента упутио црногорском парламенту депешу коју је Марко Ђукановић прочитао на сједници. О овацијама Италији које су настале у црногорском парламенту послана је узвратна депеша.

⁷⁰ Montenegro, XXI, N. 379, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 24 gennaio 1909.

ли Извољски и Чариков. Мелегари је сматрао да је Мијушковић очигледно подлегао књажевом утицају и општој атмосфери у Црној Гори.⁷¹

Турско прихватање анексије на основу споразума са Аустро-Угарском потписаног 26. фебруара, изазвало је мучан утисак на Цетињу. Књаз се италијанском посланику жалио да не може да замисли како је турска влада послје прихватања предлога Србије и Црне Горе о заједничком наступу у рекламацијама против Аустро-Угарске, могла да уз новчану компензацију прихвати споразум са Бечом. Констатујући да је поменути споразум дезоријентисао књажеву политику, Сквити је у свом извјештају Титонију изражавао чуђење како је књаз могао да рачуна на могућу турску подршку у рату против Аустро-Угарске.⁷²

Крајем јануара 1909. књаз Никола је од Сквитија тражио да шефу италијанске дипломатије Титонију пренесе неспокојство које у Црној Гори влада због чињенице да се још увијек није састала конференција великих сила ради разрешења кризе. Књаз је молио Титонија да буде против евентуалног понижавајућег аустроугарског предлога да се новчаном надокнадом задовољи Црна Гора. Слична молба је предата и представницима Русије, Енглеске, Француске и Њемачке.⁷³ Италијанска дипломатија сличну комбинацију до тада није разматрала, али је Сквити добио задатак да испита основаност претпоставке коју је у Лондону Чарлс Хардинг саопштио у повјерењу тамошњем италијанском амбасадору Сан Ђулијану.⁷⁴ Хардинг је тврдио да није без наде да би Аустро-Угарска могла прихватити рушење утврђења у Спичу, чиме би врло вјероватно „купила Црну Гору“, без чије подршке ни Србија не би представљала опасност за мир.⁷⁵ Идеја је била неприхватљива и за Цетиње⁷⁶ и за Беч.⁷⁷

⁷¹ Montenegro, XXI N. 385. *Melegari a Tittoni*, Pietroburgo, 23 gennaio 1909. У Петрограду је Мијушковићу јасно речено да у постојећој ситуацији руска помоћ може бити само моралне природе. Одакле му аргументи за другачије ставове, пита се Мелегари. Можда се охрабрио у неком контакту са руском штампом или неким од вођа панславистичког покрета. Идеја да би то могло утицати на руску владу је јако опасна илузија и било би корисно наћи начин да нестане не само на Цетињу већ и у Београду. Ни Извољски ни било који дуги министар спољних послова не може војнички неорганизовану, несређену земљу водити ка рату.

⁷² A. Duce, *La crisi bosniaca del 1908*, Milano 1977, 404. ; Montenegro, XXI, N. 365 . Squitti a Tittoni, Cettigne, 17 gennaio 1909.

⁷³ Montenegro, XXI, N. 368, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 22 gennaio 1909. Барон Кун је књазу николи још 7. октобра за црногорско признање анексије, између осталог нудио новчану помоћ за изградњу железнице у Приморју. Три дана касније по Еренталовој наредби понудио је књазу лично 500.000 круна. Р.Јовановић, Став Црне Горе према анексији Босне и Херцеговине, Историјски записи, 1963. 1. 102.

⁷⁴ Montenegro, XXI, N. 371, *Tittoni a Squitti*, Roma, 23 gennaio 1909.

⁷⁵ Montenegro, XXI, N. 369, *San Giuliano a Tittoni*, Londra, 22 gennaio 1909

⁷⁶ Montenegro, XXI, N. 374, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 25 gennaio 1909.

⁷⁷ Montenegro, XXI, N. 375, *Avarna a Tittoni*, Vienna, 27 gennaio 1909.

Шпекулације које су се у дијелу европске штампе појавиле о абдикацији књаза Николе у корист другорођеног сина Мирка Италијани су третирали као политичке интриге срачунате на изазивање унутрашњих компликација и неслоге у Црној Гори и Србији, како би се отежао њихов међународни положај и ослабио њихов отпор спољним притисцима.⁷⁸ Опасније интриге плели су аустроугарски агенти у сјеверној Албанији гдје су врбоване, организоване и наоружаване групе за упад у Црну Гору у случају њеног рата са Аустро-Угарском.⁷⁹

Са црногорске стране италијанској дипломатији сугерисана је опасност од наводне предстојеће акције Аустро-Угарске у Санцаку и Албанији. Ово је било мало вјероватно у тренутку кад је Аустро-Угарска постизала договор са Турском.⁸⁰ По свему судећи са Цетиња су жељели да продубе неповјерење које је италијанска дипломатија гајила према аустроугарским намјерама у вези са овим подручјима.

Италијанска комуникација са књазом Николом, креатором и одлучујућим фактором црногорске спољне политике, постала је отежана од како се књаз средином јануара 1908. са Цетиња пребацио на Ријеку Црнојевића и избјегавао разговор са свим страним представницима. Из књажеве околине стизале су вијести о могућности ратног сукоба са сусједном монархијом, а војни министар генерал Митар Мартиновић, тврдио је да је рат неминован.⁸¹ Размјештање артиљерије и другог наоружања и ратног материјала појачавали су утисак оваквих изјава.⁸² У Црној Гори се вјеровало да је повлачењем у планине и користећи тактику изненадних удара могуће водити дефанзивни рат са Аустро-Угарском и тако се одржати чак двије-три године, што је довољно дуг период да се велике силе умијешају и разријеше конфликт.⁸³

Сквити је уочавао да у комуникацији књаза Николе са страним представницима и са народом постоји извјесна доза политичке театралности, али је вјеровао да она неће понијети књаза Николу до те мјере да уђе у рат са моћним сусједом. Крајем фебруара, трезвени и аналитични италијански посланик ипак је подлегао ратној психози на Цетињу и

⁷⁸ Montenegro, XXI, N. 377, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 22 gennaio 1909.

⁷⁹ Montenegro XXI N. 402, *Mancinelli Scotti a Tittoni*, Scutari, marzo.1909. /Ric. 6 marzo/. Генерални конзул из Скадра Манћинели-Скоти јављао је да је због аустријског подбуњивања могућа албанска акција против Црне Горе. Процјењивао је да би напад 4 или 5 хиљада Албанаца представљао велику опасност за Црну Гору која би морала издвојити значајне снаге да се одбрани.

⁸⁰ Montenegro, XXI, N. 394, *Tittoni a Avarna, Roma*, 17 febbraio 1909.

⁸¹ Montenegro, XXI, N. 393, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 7 febbraio 1909.

⁸² Montenegro, XXI, N. 388, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 6 febbraio 1909.

⁸³ Montenegro, XXI, N. 393, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 7 febbraio 1909. Бар се сматра једном од најслабијих тачака коју непријатељ може избрати за напад на Црну Гору.

италијанског министра спољних послова Титонија извијестио да су изгубљене наде у ефикасну интервенцију сила за мирно рјешење и да је сукоб између Аустро-Угарске и Црне Горе неизбјежан.⁸⁴

Књаз је пријатељске силе упозорио на сценарио према коме ће сукоб отпочети. Аустро-Угарска ће Црној Гори предложити услове за нормализацију односа, а у случају да на њих не добије задовољавајући одговор, 24 сата након тога почеће непријатељство. Ово је био повод за размјену мишљења између Петрограда и Рима. Извољски није вјеровао у могућност таквог расплета. У сваком случају сматрао је да из Беча такав предлог не треба да буде упућен Цетињу већ великим силама, које су у своје руке узеле питање надокнада за Србију и Црну Гору.⁸⁵ Намјера Извољског наравно није била да ограничи суверенитет и преговарачка права Црне Горе, већ да отклони опасност да се спорна питања разрјешавају у неравноправном дијалогу моћне царевине и мале књажевине.

Почетком марта, италијански посланик имао је ријетку прилику да од црногорске владе чује изјаве о незадовољству руском политиком у актуелној кризи. Влада је очекивала да ће Русија бранити српско-црногорске интересе и да ће запријетити Бечу умјесто што иде у сусрет његовим жељама.⁸⁶

Италијански посланик указивао је на могуће негативне последице за стабилност Црне Горе и њене династије у случају да се књаз и његова влада повуку пред аустроугарским притиском и признају анексију не добивши никакве концесије. Предвиђао је да ће бити тешко смирити народ, да могу услједити унутрашњи немири, да непријатељи поретка и династије могу ојачати и испровоцирати револуцију. Сквити је показивао велико разумијевање за књажев тежак положај. Био је убијеђен да треба обезбиједити неку концесију и оправдати његово повлачење. Као адекватну компензацију за Црну Гору видио је изградњу железнице Дунав-Јадран. Материјална корист била би огромна, морални добитак довољан, тврдио је Сквити. Створили би се услови за неслућен развој луке Бар, а Црна Гора би добила саобраћајницу независну од аустроугарских.⁸⁷

Неуспјех заједничке црногорско-српске платформе о отпору анексији и обезбјеђивању адекватних компензација утицао је на обнављање климе неповјерења међу њиховим најодговорнијим политичким представницима. Почетком марта 1909, књаз Никола није крио од Сквителија

⁸⁴ Montenegro, XXI, N. 395, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 21 febbraio 1909.

⁸⁵ Montenegro, XXI, N. 397, *Tittoni a Squitti*, Roma, 24 febbraio 1909.

⁸⁶ Montenegro, XXI, N. 431, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 7 marzo 1909.

⁸⁷ Montenegro, XXI, N. 431, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 7 marzo 1909.

незадовољство држањем српске владе која је важне дипломатске кораке предузимала без споразумијевања са Цетињем.⁸⁸

За разлику од непопустљивог држања Беча према Србији, које је карактерисало одбацивање ма каквих компензација и настојања да се српска влада натјера на понижавајуће декларације, према Црној Гори наступало се са више обзира и уз спремност на извјесне уступке, који су наговјештени још у вријеме дипломатске припреме анексије. Другачијим третманом Црне Горе показивала се са једне стране добра воља према Италији и Русији, а са друге је провоцирана суревњивост и неслога између Црне Горе и Србије.

У вријеме појачаног притиска на Србију током марта 1909, посланик Кун је по налогу своје владе показао спремност да са Црном Гором уђе у преговоре о нормализацији односа и уговори значајне економске предности за књажевину. Књаз је одговорио да треба чекати рјешење будуће конференције, да је његова влада превише увучена на поље захтјева за обештећење да би могла да их се одрекне и прихвати расправу на обичној основи о економским користима. Без макар мале исправке границе црногорски народ се не може привољети да остане миран. Црна Гора не намјерава да се одвоји од Србије у рјешавању актуелних питања.

Без обзира на њен исход, Кун је своју акцију код књаза оптимистички окарактерисао ријечима: „Отварамо књазу пут за излазак из тешкоћа”. Према Сквитијевим сазнањима, и Русија и друге силе подстицале су Црну Гору да се задовољи економским компензацијама.⁸⁹

О главној, а како ће се показати и јединој компензацији за Црну Гору, о измјенама члана 29 Ерентал је разговарао са италијанским амбасадором у Бечу Аварном. Овај је 23. марта 1909. извјестио Титонија да аустроугарска влада предлаже да се измијене само оне одредбе члана 29 Берлинског уговора које су Аустрији атрибуирала суверена права у књажевини, међу којима вршење поморске и санитарне полицијске власти. Предлог се није односио на модификовање одредбе о цивилном карактеру луке односно о забрани грађења утврђења дуж црногорске обале, јер се то, како је Ерентал наглашавао, није тицало Црне Горе већ свих сила потписница Берлинског уговора. Ако би се силе сложиле да измијене и те одредбе, влади у Бечу неће бити тешко да то прихвати. Сагласност на било какве измјене члана 29 условљавана је промјеном актуелног држања црногорске владе и спремношћу на добросусједске односе.⁹⁰ Разговори на ову тему наставиће се посебно након формалног

⁸⁸ Montenegro, XXI, N. 432, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 8 marzo 1909.

⁸⁹ Montenegro, XXI N. 442, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 12 marzo 1909.

⁹⁰ Montenegro, XXI, N. 433, *Avarna a Tittoni*, Vienna, 23 marzo 1909.

италијанског преузимања посредничке улоге у сређивању односа на релацији Беч – Цетиње.

Међу мјерама притиска Аустро-Угарске према Црној Гори посљедњих дана марта 1909. године било је и затварање граничних прелаза према Црној Гори. Једини изузетак био је правац Котор-Цетиње. Ове мјере на Цетињу су протумачене као јасан знак да се Аустро-Угарска, пошто је натјерала на попуштање Србију, са истим циљем окреће ка Црној Гори. Сквити је констатовао да поменуте мјере и у званичним круговима и у народу изазивају супротан ефекат и једнодушну спремност да се радије подлегне у борби него капитулира без отпора. Ипак, Сквити нотира нешто другачије држање књаза Николе, главног креатора црногорске спољне политике и процјењује да ствари нијесу безнадежне у погледу очувања мира.⁹¹

V

Настојећи да избјегне незахвално директно споразумијевање са Бечом, књаз Никола се обратио британској влади, предајући јој у руке решење читавог проблема.⁹² Британска влада, која је претходно била доста ангажована у регулисању односа између Србије и Аустроугарске, радо је ову нову улогу препустила Италијанима који су у читавој ствари били много заинтересованији.

Министар Титони је већ 25. марта имао план о начину на који ће придобити књаза Николу да прихвати анексију. Аустро-Угарска је требало да посредством Италије на Цетиње упуту црногорској влади ноту о укидању одредби 5, 7, 8, 9 и 10 члана 29 и промјену одредбе 6, која је требало да гласи: *»Лука Антивари (Бар) задржаће карактер комерцијалне луке: у њој се не смију изводити радови који би је претворили у војну луку.«*⁹³

Ерентал је у начелу прихватао италијанско посредовање, али је тражио да нота са одговором црногорске владе буде упућена директно њему и да садржи декларацију сличну оној коју је дала српска влада. Титони ће испоштовао само први захтјев и то формално. Црногорска нота саопштена је директно Бечу, али се радило о ноти којом црногорска влада одговара италијанској као посреднику.⁹⁴

⁹¹ Montenegro, XXI, N. 491, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 30 marzo 1909. Да опише тадашње расположење књаза Николе Сквити наводи његову ироничну опаску да је природно да се малима и слабима не придаје никакав значај јер су немоћни да нашкоде.

⁹² Montenegro, XXI, N. 444, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 28 marzo 1909.

⁹³ Ц.Тредвеј, *Соко и орао, Црна Гора и Аустро-Угарска 1908-1914*, Подгорица 2005, 53.

⁹⁴ *Id., op. cit.*, 53-56.

Паралелно са италијанском акцијом иницирана је и руска. Руски амбасадор у Риму тражио је да се италијанска дипломатија формално сагласи са укидањем одредби чл. 29 (од пете до једанаесте алинеје). Истовремено, руски представник у Бечу добио је задатак да са италијанским, француским и енглеским колегом тражи од Ерентала да аустроугарска нота силама о аболицији чл. 25. Берлинског уговора потврди увјеравања која је Аустро-Угарска већ дала у погледу измјене чл. 29. Шеф италијанске дипломатије молио је да се оваква руска иницијатива у Бечу опозове или бар одгоди, јер Италија не може да је подржава у тренутку кад већ директно преговара са Бечом о овом питању и вјерује у добар исход преговора. Иначе, руска иницијатива да се Аустро-Угарска истовремено изјасни и о чл. 25 и о чл. 29 већ је била закаснила. Корак аустроугарске владе у погледу чл. 25 већ је био учињен. Између руског и италијанског предлога у погледу чл. 29 постојала је извјесна разлика. Извољски је хтио да се алинеја 6 чл. 29 замијени другачијом формулацијом. Италијански став водио је више интереса о осјетљивости Аустро-Угарске, без обзира на то што у руском рјешењу није било ничег неповољног по Италију, напротив, с обзиром на присуство Италије у барској луци могло би се очекивати да Италија здушно подржи овакав став. Чини се да је италијанска обзирност била резултат италијанске жеље да се избјегну конфонтирања и постигне задовољавајуће рјешење. Италијани су од почетка размјене виђења са Бечом били спремни да се задржи формулација о очувању комерцијалног карактера барске луке. Када је Сквити то својевремено саопштио црногорској влади, она није имала примједби.⁹⁵

Извољски је био незадовољан што су аустро-италијански преговори о Црној Гори вођени без икаквих информација за Петроград, без обзира на традиционалне везе Црне Горе и Русије и упркос ранијим изјавама Титонија да жели да ради у потпуној сагласности са Русијом, нарочито у црногорским питањима. Објашњење Мелегарија да се ради о италијанском услову за признање акта анексије није задовољило Извољског.⁹⁶ Руси нијесу могли да повуку своју ноту силама, али чим се постигне италијански договор са Аустро-Угарском о члану 29, били су спремни да га размотре, посебно оно што се односи на члан 6.⁹⁷ Руске иницијативе представљале су према италијанском виђењу само компликације и биле непожељне, не због своје садржине, већ због тога што су усложњавале политичку игру.⁹⁸

⁹⁵ Montenegro, XXI N. 470, *Tittoni a Melegari*, Roma, 3 aprile 1909.

⁹⁶ Montenegro, XXI, N. 472, *Melegari a Tittoni*, Pietroburgo, 3 aprile 1909.

⁹⁷ Montenegro, XXI, N. 490, *Tittoni al RR. Rappresentanti in Berlino, Londra, Parigi, Pietroburgo e Vienna*, Roma, 6 aprile 1909.

⁹⁸ Montenegro, XXI N. 468, *Tittoni a Avarna*, Roma, 3 aprile 1909.

Италијанска посредничка мисија уживала је пуну британску подршку. Лорд Греј је представнику на Цетињу наложио да ради заједно са италијанским колегом.⁹⁹ На ноту којом је из Беча тражена сагласност на поништење члана 25 Берлинског уговора, Греј је одговорио да ће је дати чим од италијанске владе буде информисан да је питање члана 29 регулисано на начин који она сматра задовољавајућим. У Риму су били врло захвални на оваквом британском држању.¹⁰⁰

Из Рима су 1. априла Сквителију упућене инструкције како треба дјеловати код књаза Николе, а како код владе да би прихватили Титонијев предлог. Црногорска декларација требало је да садржи сљедећу форму: „Књажевска влада је спремна да се потчини одлуци коју велике силе донесу у погледу чл. 29 Берлинског уговора; Она ће од сада одржавати односе пријатељства и добросусједства са царском и краљевском владом Аустро-Угарске.“ Алинеја 6. чл. 29 требало је да буде замијењена одредбом да ће барска лука сачувати комерцијални карактер. Текст декларације требало је да буде унесен у писмо које би Титони упутио аустроугарском амбасадору у Риму, као одговор на оно којим је гроф Лицов саопштио обавезу своје владе да се сагласи са поменутих измјенама чл. 29.

Сквити је књаза затекао у тешком стању. Подсјетио га је да су сва друга питања која су се појавила као посљедица анексије већ разријешена и указао му на могућност да, захваљујући ангажовању Титонија и италијанске дипломатије, има прилику да са чашћу, достојанством и добитком изађе из тешког положаја у коме се налази. Књаз је и даље тврдио да без реинтеграције Спича у Црну Гору не може да прихвати понуду. Сквити је упозорио да ја посљедица таквог држања: очајнички рат. Књаз је прекинуо Сквитијево излагање прихватајући као чињеницу да је Титони радио и ради у корист Црне Горе. Ипак је тражио времена да се привикне на измијењене околности, да размисли и консултује се са владом. Сквити је сличан разговор имао и са предсједником владе Томановићем. Разговарао је и са другим личностима на Цетињу за које је знао да имају утицаја на књаза и са којима се он понекад консултује.

Италијански посланик схватао је да књазу није било лако да прихвати аустроугарски ултиматум који, захваљујући ангажовању сила није био неугодан у истој мјери као онај који је морала прихватити српска влада, али је још увијек био заокрет, пораз и повлачење од оног што је књаз обећавао народу и у односу на изјаве које је саопштавао силама.¹⁰¹

⁹⁹ Montenegro, XXI, N. 482, *De Bosdari a Tittoni*, Londra, 2 aprile 1909.

¹⁰⁰ Montenegro, XXI, N. 488, *Tittoni a De Bosdari*, Roma, 6 aprile 1909.

¹⁰¹ Montenegro, XXI, N. 533, *Skvitti a Tittoni*, Cettigne 7. aprile 1909. Књаз је раније у више наврата Сквителију понављао да би Црногорци изгубивши рат, али показавши свијету

Приликом новог сусрета са Сквителијем књаз је показао спремност да попусти, али под условом да буду суспендоване све одредбе чл. 29 односно и алинеја 6. Није доводио у питање очување комерцијалног карактера барске луке, али је хтио да такав статус произилази из његових суверених права и одлука, а не на основу међународне обавезе. Књаз је имао примједбе и на декларацију која се тражила од Црне Горе у вези са аболицацијом чл. 25. Желио је да ријечи: односи пријатељства и добросусједства са царском и краљевском владом Аустро-Угарске, буду замијењене другима: „односи пријатељства са својим сусједима.“ Сквителиј је књазу без увијања саопштио да црногорска влада може само да прихвати или одбаци понуђено.¹⁰²

Текстом који је предложио Рим нијесу били задовољни ни у Бечу. Ерентал је тражио да се уметне фраза којом би се изразило црногорско напуштање става односно држања током посљедњих мјесеци односно протеста и противљења анексији. За Ерентала то је био услов *sine qua non*.¹⁰³ Посланик Аварна у Бечу је настојао да Ерентал прихвати без измјена изјаву коју треба да да Црна Гора, а чији текст су предложили Италијани. Посебно зато што је Сквителиј уложио доста напора да на Цетињу прихвати ову варијанту. Предлагање другачије формуле сигурно би створило тешкоће. Истицао је да је држање Црне Горе током свих фаза анексионе кризе било коректније и умјереније од држања Србије, што је и сам Ерентал више пута признао. Мања захтијевања у односу на Црну Гору су оправдана. Титони је тражио да Ерентал покаже дух помирења у тренутку када се постиже коначни споразум по свим спорним тачкама. Титони се био сагласио да црногорска изјава буде директно упућена аустријском представнику. Прије него што се то деси, потребно је да се размијене ноте по процедури а затим упути саопштење силама ради њиховог формалног прихватања измјене члана 29.¹⁰⁴

своју вриједност, постали аустријски поданици што би за њих било мање тешко него да Црна Гора остане у стању у коме се сада налази. Сквителиј је увјеравао књаз да је разумно предвидјети да поражена Црна Гора не би била анектирана Аустро-Угарској већ прво осакаћена, а затим стављена у службу побједника. Аустријска граница помјерила би се на Ловћен.

¹⁰²Montenegro, XXI, N. 533, *Skvitti a Tittoni*, Cettigne 7. aprile 1909.

¹⁰³Montenegro, XXI, N. 461, *Avarna a Tittoni*, Vienna, 2 aprile 1909. ; Незадовољан италијанским нацртом, Ерентал је 2 априла 1909. тражио да Титони преправи другу одредбу свог нацрта ноте намијењене Цетињу тако да гласи: *Она (црногорска влада) се обавезује да одустане од протеста и противљења, то јест од става који у вези с анексијом Босне и Херцеговине заузима од прошле јесени, и уз то се обавезује да ће убудуће одржавати пријатељске и добросусједске односе с царском и краљевском владом Аустро-Угарске.* Ц. Тредвеј, *op. cit.*, 54.

¹⁰⁴Montenegro, XXI, N. 467, *Tittoni a Avarna*, Roma, 3 aprile 1909.

У погледу алинеје 6 члана 29, аустроугарска влада је прихватила његову нову редакцију која је гласила: „Барска лука ће сачувати карактер комерцијалне луке и у њој се не могу вршити радови који би је претворили у војну луку.”¹⁰⁵

Књаз и Сквити су се коначно 4. априла споразумјели. Направљени су нацрти три ноте: Сквитијеве књажевској влади, владиног одговора и саопштења тог одговора аустроугарском представнику на Цетињу барону Куну. И када је све било спремно за слање, књаз је суспендовао читаву акцију и поново у десет сати навече по четврти пут тога дана позвао Сквитија на разговор. Са књазом је био и министар спољних послова. Књаз је у писму намијењеном Сквитију додао измјену која је мијењала смисао документа. За Сквитија измјена је имала тежину одбијања италијанског предлога. Сви покушаји да убиједи књаза да одустане били су без успјеха, једино што је успио да размјену нота одложи за један дан.¹⁰⁶ Чини се да је књаз заправо и хтио да одлагањем капитулације макар за један дан допринесе утиску да се она десила након упорне дипломатске борбе.

Наредног дана, преговори књаза Николе и посланика Сквитија добили су завршни чин. Књазу је стављено на знање да ће у случају одбијања Титони бити принуђен да напусти даље посредовање, којег се прихватио са искреном намјером да обезбиједи Црној Гори што повољније услове материјалне и моралне предности. Тражио се хитан одговор. Послије посљедњег апела књазу да не компромитује све дотадашње напоре за повољно разрјешење кризе, инсистирајући на ријечи-ма које саме по себи нијесу значајне, али које Аустро-Угарска сигурно неће прихватити, књаз је једном театралном гестом прецртао спорну измјену.¹⁰⁷ Црногорска влада је 5. Априла, у складу са постигнутим споразумом, одговорила на италијанско саопштење о измјенама члана 29 и о односима књажевине са Аустро-Угарском.¹⁰⁸

Титони се потрудио да се у Бечу задовоље нотом коју је посланику Куну упутила црногорска влада. Посредством италијанског амбасадора у Бечу Аварне, 7. априла 1909, Титони је апеловао на Ерентала да, у тренутку кад се постиже договор по свим спорним тачкама, покаже дух помирења.¹⁰⁹ Барон Кун је 8. априла званично објавио да Аустрија прихвата црногорску ноту.¹¹⁰

¹⁰⁵ Montenegro, XXI, N. 469, *Tittoni a Squitti*, Roma, 3 aprile 1909.

¹⁰⁶ Montenegro, XXI, N. 533, *Skvitti a Tittoni*, Cettigne 7 aprile 1909.

¹⁰⁷ Montenegro, XXI, N. 533, *Skvitti a Tittoni*, Cettigne 7 aprile 1909.

¹⁰⁸ Montenegro, XXI, N. 485, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 6 aprile 1909.

¹⁰⁹ Montenegro, XXI, N. 492, *Tittoni ad Avarna*, Roma, 7 aprile 1909

¹¹⁰ Montenegro, XXI, N. 501, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 8 aprile 1909.

VI

И након окончања кризе, током априла, предмет пажње италијанске дипломатије били су проблеми које је у вези са Црном Гором потенцирала анексија Босне и Херцеговине. Углавном се радило о дипломатској комуникацији са Бечом и другим пријестоницама поводом аустро-угарског тумачења материје регулисане алинејом 6 чл. 29 Берлинског уговора. Ерентал је на крају прихватио тумачење осталих сила да су све алинеје чл. 29, од пете до једанаесте, аболиране, задовољивши се изјавом књаза Николе да жели да Барска лука сачува комерцијални карактер. Формулација књаза Николе је полазила од његовог сувереног права да определијели будући карактер луке, што је било повољније него да је очувана алинеја 6 која је ограничавала црногорски суверенитет. Овакво разрешење питања било је у интересу Италије.

Током априла и маја 1909. Турска је отворила питање статуса ријеке Бојане односно права пловидбе и евентуалних фортификација њених обала од Турске и Црне Горе. Радило се о материји регулисане алинејом 4 чл. 29 Берлинског уговора. Питање је релативно лако разрешено, без посебног ангажовања италијанске дипломатије.¹¹¹

Будући статус Новопазарског санцака током јесени 1909. године био је предмет посебних преговора Беча и Рима. Било је то посљедње питање које је на дневни ред избацила анексиона криза за чије је регулисање италијанска дипломатија била заинтересована. За Италију је било важно да се посебним уговором обезбиједи да Аустро-Угарска под неким изговором поново не окупира Новопазарски санцак или стратегијске тачке у њему.¹¹² Црну Гору је по природи њених националних аспирација интересовало разрешење овог проблема, али није имала могућности не само да учествује у одлучивању, већ ни да буде информисана.

Својеврсно понижење које је Ерентал приредио својим колегама Титонију и Извољском, односно Италији и Русији, дало је додатни подстицај италијанско-руском зближавању и трасирало пут руском цару и његовом министру спољних послова у Ракониђи, гдје се састао са италијанским краљем, министром Титонијем и премијером Ђолитијем, октобра 1909. године. Књаз Никола и црногорска политичка јавност са симпатијама су пратили ово зближавање, али су остали далеко од увида у сам догађај. Сквити несумњиво према инструкцијама своје владе није

¹¹¹ Montenegro XXI, N. 579, *San Giuliano a Tittoni, Londra*, 2 luglio 1909; Montenegro XXI, N. 581, *Tittoni ai RR. Ambasciatori in Costantinopoli e Vienna, Roma*, 7 luglio 1909.

¹¹² Ф. Шишић, *op.cit.*, 65.

књазу Николи дао ма какву конкретну политичку информацију о карактеру овог састанка.¹¹³

Средином априла 1909, књаз Никола је пред аустроугарским и енглеским дипломатским представником показао велико незадовољство начином на који је Русија заступала црногорске интересе у анексионој кризи и изразио намјеру да се окрене Аустро-Угарској и код ње потражи подршку за будући економски развој Књажевине. Изложио је пројекат сарадње са Аустро-Угарском чија би реализација подразумијевала ревизију италијанског економског присуства у Црној Гори, односно откуп свих крупних италијанских предузећа у Црној Гори уз помоћ аустроугарских средстава. Посланик Кун није превише озбиљно узимао понуду, јер је сличне књаз и раније правио, али није никада озбиљно покушао да их реализује.¹¹⁴

Без обзира на начин на који је у Црној Гори вреднован италијански ангажман у њену корист у вријеме анексионе кризе, остаје чињеница да је он представљао врхунац процрногорског ангажмана италијанске дипломатије. Наредне године, обиљежене албанским бунама, Балканским ратовима и Првим свјетским ратом, донијеће велика искушења и постепено охладити црногорско-италијанске односе, до мјере да Италија опструира или се чак директно конфронтира са интересима и циљевима црногорске државне политике.

Slavko BURZANOVIĆ

ITALY AND MONTENEGRO DURING THE ANNEXATION CRISIS 1908-1909

Summary

During the European crisis caused by the Austro-Hungarian annexation of Bosnia and Herzegovina in October 1908, Italy and Montenegro established the most intense political cooperation in the history of their mutual relations thus far. The Italian support was influential for the partial abolishment and modification, to Montenegro's advantage, of the Article 29 of the Treaty of Berlin from 1878, which limited the sovereignty of Montenegro in its coastal territories. In consequence to the investment of the Italian capital in the construction of the Port of Bar, Italy was directly involved in the question. During the crisis, Montenegro, had requested

¹¹³G. Donnini, *L' accordo italo-russo di Racconigi*, Milano 1983, 210-211.

¹¹⁴Ц. Тредвеј, *op .cit.*, 63.

from Austria-Hungary, though to no avail, also territorial compensations, primarily in the Spiča region and the Herzegovina borderlands. Intervening for Montenegrin interests, Italian diplomacy closely collaborated with the Russian and the British diplomacy. The efforts of the Entente Forces and Italy to resolve all issues which had arisen from the act of annexation at the Conference of the contracting powers of the Treaty of Berlin, including the issue of the compensation for Montenegro, however had no results.

The crisis ended in the beginning of April 1909 thanks to the Italian mediation in the normalization of relations between Montenegro and Austria-Hungary.

Драга МАСТИЛОВИЋ*

**ХЕРЦЕГОВАЧКИ БАТАЉОН ЦРНОГОРСКЕ ВОЈСКЕ
У ИТАЛИЈИ ПРЕМА СВЈЕДОЧЕЊИМА
ПОВРАТНИКА ИЗ ГАЕТЕ**

ABSTRACT: Although there is an enormous literature and numerous volumes of historical material on Montenegro Outlaw Movement, after the First World War, and on Montenegrin army in Italy, there are still some gaps and unanswered questions regarding this topic. One of these gaps is the participation of the Herzegovinians and Bosnians in the Montenegrin legion in Gaeta, and their motives or reasons for joining the fight for dynastic rights of dethroned Montenegrin leader. According to the statements of the returnees to the Kingdom of SHS in the March of 1921, we can see how they reached Gaeta and understand the relations between the officers and the soldiers in the military camp. Besides, their statements provide valuable facts on suffering of the subjects of the newly formed Kingdom of SHS in the Italian camps, after the First World War.

KEY WORDS: *Montenegrin army in Italy, Herzegovinians, Bosnians, Gaeta*

Околности око стварања црногорске војске у Италији, послје Првог свјетског рата, у науци су већ прилично истражене и свестрано освијетљене. Обимне студије и читави томови историјских докумената омогућавају данас историчарима прилично јасан увид у начин на који је формирана та војска, улогу страних фактора, посебно Италије, у њеном стварању и издржавању, акције које је изводила у самој земљи и слично. Науци је, такође, позната чињеница да је у саставу црногорске војске у Италији постојао и батаљон састављен од бивших аустро-

* Ауторка је доцент на на Катедри за историју Филозофског факултета у Источном Сарајеву.

угарских поданика, највише Херцеговаца и Босанаца, који су 1918. године допали италијанског ропства. Тим „Херцеговачким батаљоном“, како су га неслужбено називали, командовао је мајор бивше црногорске војске, Херцеговац, Владо Зимоњић. Међутим, улажући огромне напоре у истраживање обимне архивске грађе о овом питању, историчари су углавном стављали акценат на политичке конотације овог покрета, мање се занимајући шта су радили и како су живјели војници у црногорским логорима у Италији. Још мање им је привлачило пажњу питање Херцеговаца, Босанаца, Бокелја и Далматинаца који су се нашли у саставу те војске, њихова бројност, начини на које су доспјели тамо и прије свега шта их је мотивисало или приморало да се боре за династичка права свргнутог црногорског владара. На тај начин, намјерно или случајно, остала је једна крупна историографска бјелина у проучавању црногорске војске у егзилу 1918-1921. године, чије свестрано истраживање несумњиво може бацити и понеки нови млаз научне свјетлости на ово питање.

Традиционално јаке везе Херцеговине са Црном Гором, могле би можда на први поглед дати логично објашњење за евентуалну жељу неких Херцеговаца да се боре за права краља Николе. То се прије свега односи на оне Херцеговце који су под утицајем разних друштвено-историјских потреса, као што су били, на примјер, анексија Босне и Херцеговине 1908. године или балкански ратови, бјежали у Црну Гору, гдје су завршили војне школе и као црногорски официри положили заклетву на вјерност црногорском владару. Међутим, чињеница је да је у црногорској војсци у Италији, осим Херцеговаца, био и велики број Босанаца, а у мањем броју и Бокелја и Далматинаца. Стога изгледа логично поставити питање зашто би неко из Рогатице, Трнова, Босанског Петровца, Гламоча или чак Бихаћа, послје вишегодишњег ратовања или робовања по разним логорима, умјесто да се врати кући и породици, имао жељу да се у егзилу бори за краља Николу и независну Црну Гору. Изјаве које су неки од њих давали на саслушањима код Полицијске дирекције, те окружних и среских начелстава у Босни и Херцеговини, приликом повратка у земљу, откривају нам позадину њиховог доласка у црногорске логоре у Италији, као и стање које је владало међу црногорским официрима и војницима у тим логорима. Да су њихови искази у доброј мјери поуздани, може се закључити и по томе што су их давали у различито вријеме и на међусобно прилично удаљеним локацијама, а да су им при томе, искази били скоро идентични.

Као што је већ речено, из раније обимне литературе не може се пуно тога конкретног сазнати о Херцеговцима и Босанцима у Гаети, а прије свега о начину на који су они уопште доспјели тамо. Тако, на

примјер, Шербо Растодер, у својој обимној студији *Црна Гора у егзилу 1918-1925*, о том питању каже: „Пропаганда за одлазак у црногорску војску, уз италијанску подршку, вршена је и међу југословенским заробљеницима у логорима у Италији, који су ту доспјели као бивши аустроугарски војници. Највећи такав логор налазио се у Асинари. Овим заробљеницима говорено је да не постоји *Југославија, већ само Црна Гора под династијом Николе I.*“¹ Димитрије – Димо Вујовић, позивајући се на документе црногорске емигрантске провенијенције, о начину доласка Херцеговаца и Босанаца у Гаету, констатује: „У заједници са Италијанима, влада краља Николе је повела акцију међу бившим аустроугарским заробљеницима, родом из Херцеговине и других крајева, који су се још налазили у италијанским логорима, да се пријаве за црногорску војску. Ускоро се 255 њих одазвало овоме позиву, па су и они пребачени у Гаету. Тако се број црногорске војске нагло повећао.“² Из ових, скоро успутних и прилично површних констатација једино би се дало закључити да су се Херцеговци, али и Босанци, добровољно јављали да приступе црногорској војсци у Италији и то, као што видимо, у приличном броју.

Истина је да су гро црногорске легије у Италији чинили официри бивше црногорске војске, безусловно одани краљу Николи и његовим династичким правима. Међутим, дубљом анализом појединих историјских докумената врло брзо постаје јасно да је један дио, прије свега војника, посебно у Гаети, био тамо преваром, а у неким случајевима и силом доведен од Италијана и силом задржаван од црногорских официра. То се, прије свега, односи на Херцеговце и Босанце, који су се у Гаети нашли као бивши аустроугарски заробљеници, а којима италијанске војне власти нису дозвољавале повратак у новостворену Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, већ су их депортовали у Италију. Таквих примјера није било мало, што се најјасније види из изјава повратника из Гаете 1921. године. Неки од њих, као на примјер група Саве Пржуља из Доброг Поља код Трнова, била је од Италијана директно спроведена у Гаету,³ док су друге врбовали црногорски официри по италијанским ло-

¹ Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918-1925*, Podgorica 2004, 111.

² Др Димитрије – Димо Вујовић, *Уједињење Црне Горе и Србије*, Титоград 1962, 423.

³ Архив Босне и Херцеговине (даље: АБиХ), фонд: Земаљска влада за Босну и Херцеговину (даље: ЗВС₂), пов. бр. 254/21 (Изјава Саве Пржуља дата на саслушању у Котарском уреду у Сарајеву, 12. маја 1921. године). Саво Пржуљ из Доброг Поља код Трнова, изјавио је на саслушању код Котарског уреда у Сарајеву, 12. маја 1921. године, да је приликом повлачења црногорске војске из његовог села 1914. године са цијелом породицом био одведен у Црну Гору, али је послвије капитулације био заробљен од стране аустроугарске војске и протјеран у логор у Мађарску. Одатле је мобилисан 1916. године у аустроугарску војску, да би 1918. године, на италијанском фронту био

горима. Занимљиво је да су Италијани пуштали из ропства прво Мађаре и Нијемце, а затим Румуне, док су Босанце, Херцеговце и Хрвате, оставили задње у логорима.⁴ Неки од тих италијанских заробљеника преживљавали су праву голготу прије него би доспјели до црногорског логора у Гаети. Тако је, на примјер, група заробљеника у којој су се налазили Сава и Спасо Драгић, те Ђуро Зорић из Босанског Петровца, последије заробљавања на Пијави 1918. године, прво одведена у Верону, а затим у Тирол гдје су радили тешке физичке послове током зимских мјесеци 1919. године. У прољеће 1919. године поново су враћени у Италију, у логор Барлета, гдје су масовно умирали од глади и тифуса. О томе Арсо Тадић из Чајничка свједочи: „Ја сам са осталом војском заробљен био по талијанској војсци дана 3. 11 [1]918. на Периђину код Тријента. Кад су нас заробили, одвели су нас код Вероне у заробљенички логор. Туј смо остали око 2 мјесеца, а онда [су] нас превели у Пијаву да радимо. Туј су нас једног дана позвали да се исказемо: „Ко је Србин, нека се јави, па ће ићи сваки кући.“ Ми смо се Срби јавили, а они нас одведоше у Барлету тврђаву, гђе нас затворише. Туј смо остали 3 мј[есеца] и 11 дана и напатили се грозних мука и невоља. Одатле су нас провели на острво „Асинаро“ где смо били одсечени од читавог света, а наше су патње биле страшне.“⁵ Према свједочењу Ђорђа Зорића, у логору Барлета помрла је половина од укупно 18.000 заробљеника.⁶ У јесен те године Италијани су почели да пуштају из логора Нијемце и Мађаре, док Југословенима то није било дозвољено, већ им је тражено по 30 динара да буду писани као Нијемци или Мађари. На тај начин они су једино могли да се домогну слободе. Како највећи број њих није имао тај новац, они су препуштени на вољу црногорској емигрантској влади. Истине ради, треба рећи да ни сви бивши црногорски војници нису добровољно отишли у Гаету, о чему свједоче Мирко Радоичић⁷ и Новица Гаговић из Пиве. Радоичића

заробљен. Умјесто да га пусте да иде кући, Италијани су, њега и остале заробљене Херцеговце и Босанце, сакупили, пописали и опремили, а затим их умјесто кући одвели у црногорски логор у Гаету (Исто).

⁴ Исто.

⁵ АБиХ, ЗВС₂, пов. бр. 371/21 (Изјава Арса Тадића дата на саслушању у Среском начелству у Чајничу 26. марта 1921. године).

⁶ АБиХ, ЗВС₂, пов. бр. 254/21. (Изјава Ђуро Зорића дата на саслушању у Жандармеријској станици Крњеуша 28. априла 1921. године).

⁷ У документу се његово презиме стално пише као Радојчић, вјероватно грешком онога ко је записивао његов исказ, али се на крају документа сасвим јасно види својеручни потпис, гдје пише Радоичић. Исто тако, у појединим исказима је помијешана екавица и ијекавица, опет зависно од тога одакле је био чиновник који је записивао исказе, а при цитирању, у овом раду, навођено је дословно онако како пише у оригиналном документу. Исправљане су само очигледне грешке у куцању, па се због тога у цитатима може наћи доста архаичних израза и граматичких некоректности.

је новембра 1915. године код Пљеваља заробила аустроугарска војска и све вријеме до 1918. године провео је у аустроугарском ропству, да би га октобра 1918. године заробили Италијани на тиролској граници. О својој даљој судбини, он каже: „Од Талијана били смо одпремљени нас око 150 што из аустријског што из њемачког заробљеништва у Гаету. Ту смо били постављени под командом капетана Милана Крљевића,⁸ родом Црногорца, али од 20 година у српској војсци. Он се је нама приказивао неутралан и објективан. За наше народно уједињење ми сазнадосмо тек око Ђурђева дана 1919. кад су почели долазити из Црне Горе неки бунтовници, најме присташе краља Николе. Ми смо одмах из почетка жудили да се вратимо својим кућама али су нам преко талијанске полиције присташе Николине онемогућавали повратак. Наше вође затварали су чак и у тамнице тврђаве одакле нису могли да дођу у везу са осталим истомишљеницима.“⁹ Случајева бјекства било је још приликом окупљања црногорских војника у селу Каве код Рима, а марта 1919. године избила је и побуна међу војницима који нису хтјели да иду у Гаету. Њих су италијански војници стражарно спровели у Гаету.¹⁰

Прва група од 225 Херцеговаца и Босанаца, она коју помиње и Димо Вујовић, доведена је у Гаету крајем јесени 1919. године из логора Чивитабекија (Civitavecchia) или „Ћивита-Вехаја“,¹¹ како га називају сами логорашаи. Прије тога, ови заробљеници су пребачени из логора Барлета у логор Асинаро, мало острво покрај Сицилије, који је према свједочењима преживјелих био најстрашнији од свих италијанских логора у којима су робовали поданици Краљевине СХС, послје Првог свјетског рата. У овом логору владало је ужасно стање па су логорашаи масовно умирали од глади и болести. О томе, на сљедећи начин, свједочи Стево Панић, логораш из Рогатице: „... ту смо ми лежали под шаторима а добили смо само по једну деку [...] ту смо лежали као марва без икакве његе, једино што је био један заробљени аустријски лијечник у логору, ну слабо се за нас бринуо, јер није имао лијекова. Добивали смо око 250 грама круха и што какве чорбе у којој би се могао видети каткада и макарон. Ту је наших људи Југословена око 40.000 угинуло од болести, глади и голотиње. На отоку су три гробља, којих тристо метара широких и дугих, то је по 90 хиљада четворних метара, а над улазом пише колико је заробљеника покопано, те с тога смо могли срачунати

⁸ У документима се свугдје именује као Крљевић, а такође и код Димовића, док код Растодера стоји Краљевић.

⁹ АБиХ, ЗВС, пов. бр. 279/21 (Изјава Гојка Радоичића из Пиве дата у Полицијској дирекцији у Сарајеву 24. марта 1921. године).

¹⁰ Д. Вујовић, *Уједињење Црне Горе и Србије*, 417.

¹¹ Исто тако, повратници мјесто Гаета уредно именују као Гајета, па у цитатима тај термин, такође, није мијењан.

горњи број мртвих.¹² А како су се преживјели сужњи из Асинара нашли у логору Чивитабекија, описује Арсо Тадић из среза Чајниче, на следећи начин: „У овом су нас логору тал[ијански] официри неколико пута позивали ко хоће да се упише у Црног[орску] војску. Мени се чини да се нитко, ни једанпут није пријавио. Онда једно јутро, неки ордонанц из тал[ијанске] канцеларије завика „Босанци и Херцеговци да дођу да се сви пишу, да иду кући.“ Ми смо поново упитали: Зашто да се пишемо, а опет нам рекоше да ћемо кући ићи, јер нас Италија неће више да храни. Ми смо се тада сви потписали у канцеларији, а могло нас је бити 225 момака, све Босанца и Херцеговца, те нешто Бокелја Срба. Одавде су нас паробродом превезли у „Тивито-Вехају“ где смо остали 17 дана.¹³ У овај логор убрзо су почели да пристижу црногорски емисари, а судбину ових сужњева Италијани су просто предали у њихове руке. Први је међу њих дошао у цивилном одијелу Вуле Кривокапић и према свједочењу Стева Панића из Рогатице, убјеђивао их да иду у Гаету „јер је Србство уједињено и то је споразум са Београдом, да се тим начином, уз Црногорце избавимо, јер да Италија није споразумна да Југословени иду кући, пошто не дају Италији Фиуме.“¹⁴ Околности око доласка из заробљеничког логора Чивитабекија у Гаету, Крсто Томић из чајничког среза, који је био заробљен на фронту код Трента 1918. године, описује на следећи начин: „До мало дана дошао је међу нас црног[орски] капетан (имена му не знам), па нас је известио да ћемо кроз неколико дана бити пуштени и отпућени нашим кућама, јер вели сада су Србија и Црна Гора једно. Ну да неби овако јадно изгледали, рекао нам је да ће нас сада превести у Гајету, да се поправимо и обучемо, а има тамо још много Срба из Босне и Херцеговине и других места. Одвели су нас у Гајету. Кад смо дошли тамо у логору су били сами Црногорци а од наших нитко није био. Нас су посебно сместили, а било нас је око 225 особа.“¹⁵ Црногорски официр који је дошао у логор да их води у Гаету, звао се Лазар Томовић. Према свједочењу Арса Тадића, он је стално долазио међу Херцеговце, а међу Босанце није никада хтио, све док ови нису сами одредили двојицу својих представника, Крста Калабу и Ђура Делизаду, обојица из Гламоча, да разговарају са Томовићем и позову га међу Босанце да им објасни о чему се у ствари ради. Тај разговор Тадић је препричао на следећи начин: „Ми смо га питали: Ко сада влада у

¹² АБиХ, ЗВС₂, пов. бр. 371/21 (Изјава Стева Панића дата на саслушању код Котарског уреда у Рогатици 4. априла 1921. године).

¹³ Исто.

¹⁴ АБиХ, ЗВС₂, пов. бр. 371/21 (Изјава Стева Панића).

¹⁵ Исто, (Изјава Крста Томића дата на саслушању у Среском начелству у Чајничу 26. марта 1921. године).

Босни а он нам је одговорио, да влада Србија. Ми смо рекли: Па што нас не пуштају из ропства нашим кућама, јер смо ми дочекали, оно што смо жељели, а ако ко мисли, да нас у што друго искористи проти Србији, ми волимо сви као робови помрети, него проти Србије ићи. Он се онда наљути и скочи па нам рече: Какве Србије! Ко ће против Србије, зар да ми идемо проти нашој браћи итд. Ми вели хоћемо да вас у здрав[љ] у поправимо, па ћемо сви заједно кући.¹⁶ Дакле, то је био начин и агитација помоћу које су први Херцеговци и Босанци доведени у Гаету из италијанских заробљеничких логора. Истини за вољу, било је и оних који ни под тим условима нису хтјели да пођу у Гаету, па их је Томовић, према свједочењу Шерифа Хајдаровића и Стева Панића из Рогатице, уз помоћ половине једне чете италијанске војске, са бајонетима отпратио у Гаету.¹⁷ Судећи према изјавама појединих повратника, неки од њих нису ни знали куда их и зашто воде. Тако, на примјер, Јаћим Радовић, из Малих Банића, срез Чајниче, у својој изјави каже: „Неки Вељко (не знам му презимена), који се међу нама налазио, рекао нам је једном приликом *Ко год хоће кући, може слободно ићи, али нека се најприје овди потпише*. Ми смо сви рекли да хоћемо кућама и тако смо то потписали. Сутра дан су нас одмах са војном тал[ијанском] патролом спровели у логор у Гајети.¹⁸ Из овога би се могло закључити да Радовић и његова група нису уопште ни разговарали са Томовићем у логору, већ да су се за Гаету, то јест, за одлазак кући, пријавили по наговору извјесног Вељка, а постоји велика доза вјероватноће да је тај мистериозни Вељко у ствари био црногорски конзул у Риму Велимир Вељко Рамадановић. Према неким вијестима, Херцеговцима и Босанцима је, такође, било обећано, ако се пријаве за црногорску војску да ће они пратити краља Николу који ће се, наводно, тих дана вратити на Цетиње.¹⁹ Министарство иностраних дјела Краљевине СХС, знало је за мисију Лазара Томовића и других црногорских агитатора међу заробљеним Босанцима и Херцеговцима, али није извјесно да су предузимали неке конкретне мјере да то спријече.

Шта се са тим логорашима даље дешавало види се, поред осталих, и из изјаве поменутог Јаћима Радовића, из Чајнича, који о стању Херцеговаца и Босанаца, последије доласка у Гаету, између осталог, каже: „У логору смо одмах осетили да је нека варка са нама па смо се поче-

¹⁶ Исто (Изјава Арса Тадића).

¹⁷ Исто (Изјаве Стева Панића и Шерифа Хајдаровића дате на саслушању код Котарског уреда у Рогатици 4. априла 1921. године).

¹⁸ Исто (Изјава Јаћима Радовића дата на саслушању у Среском начелству у Чајничу 29. марта 1921. године).

¹⁹ Š. Rastoder, *Crna Gora u Egzilu 1918-1925*, 113.

ли бунити. На то је дошао међу нас неки Црног[орски] капетан Лазар Томовић, па нас је почео утишавати, да се не бунимо, јер вели, да ћемо се овде само неко време задржати и опоравити, па да ће нас одмах кући отпремити. Ми смо чекали кад ће нас послати кући, па кад виђесмо да је заиста нека варка и обмана а нарочито се почело шапатом између нас говорити, да је ово проти Србије, онда смо јавно тражили да нас кући пошаљу, јер ми нећемо да се боримо против Србије.²⁰ Овај дио исказа само потврђује ранију констатацију да су Радовић и његова група Томовића први пут у ствари видјели у логору у Гаети, јер о њему говори управо на тај начин.

Умјесто да буду опорављени и пуштени кућама, како им је било обећано, Херцеговци и Босанци су у Гаети били приморани да положи заклетву на вјерност црногорском краљу Николи. Пошто су ови одбијали да то учине, црногорски официри су их убјеђивали да је то само привремена мјера, која се проводи због опасности од сукоба око Трста, Дубровника и Сплита, те да они за случај да дође до неке борбе морају бити заклетви на вјерност црногорском краљу.²¹ Али, ови им очигледно нису вјеровали, па су и даље одбијали да положи заклетву. О томе Арсо Тадић каже: „Ми смо у то сумњали, тим пре што смо били већ начули да ће нас водити проти Србије и нисмо хтели положити заклетве. Они су онда виђеније од нас узимали и затварали у подруме, па онда нали воду да се не може ни сести ни лећи. Патили су нас разним мукама, а неке су и побили, који су пробали да побегну. Та мука нас је присилила, да смо морали положити заклетву, па су нам онда дали оружје и све остало што војнику треба, и почели су нас онда вежбати. Плаћа нам је била 63 лире месечно на момка.“²² И поред тортуре, неки нису пристајали да положи заклетву, па је тако, на примјер, група Ђура Зорића, који је лично био свлачен до гола, па онда у води у тамници држан, пристала на крају да положи заклетву само на два мјесеца. Према његовом сјећању, заклетву су положили 15. децембра 1919. године.²³ Послије два мјесеца, они су тражили да буду ослобођени заклетве, али сви они који би се усудили да затраже тако нешто били су изнова тучени и малтретирани. Одмах послије полагања заклетве, Херцеговцима и Босанцима у Гаети је било јасно да се нешто крупно дешава, чим су их приморавали на полагање заклетве краљу Николи, а није им пуно требало ни да схвате шта је у позадини оваквог поступка. О томе Јаћим Радовић каже: „Тим смо чином опазили сви да се нешто крупно спре-

²⁰ АБиХ, ЗВС₂, пов. бр. 371/21 (Изјава Јаћима Радовића).

²¹ Исто (Изјава Арса Тадића).

²² Исто.

²³ АБиХ, ЗВС₂, пов. бр. 254/21 (Изјава Ђура Зорића).

ма, па кад би који ухватио прилику бјежао би, ну кога су таквог ухватили, већином су стрелјали и на дугу робију водили. Сваког нас, којег би ма колико незадовољним приметили, казнили би га разним казнама, као робијом, шибанем и глађу.²⁴

Од Херцеговаца и Босанаца који су се, на овај начин, нашли у Италији, формиран је тако у Гаети такозвани Херцеговачки батаљон (званично се звао III, а касније IV батаљон), под командом мајора бивше црногорске војске и ађутанта краља Николе, Влада Стевановог Зимоњића. Зимоњић је био унук славног херцеговачког војводе Богдана Зимоњића из Гацка, а од своје шеснаесте године боравио је у Црној Гори, гдје је одрастао и школовао се. Као црногорски официр, остао је у Црној Гори послје капитулације 1916. године и био заробљен од аустроугарске војске. Интерниран је у Карлштајн у Доњој Аустрији, а у интернацији је остао чак до маја 1919. године. Из Карлштајна се упутио у Рим, пошто му је црногорски конзул Рамадановић послао путне трошкове у износу од 1000 лира, а затим је, послје неколико дана проведених у Риму, од Рамадановића упућен у Гаету, гдје је именован за команданта поменутог Херцеговачког батаљона црногорске војске и као официр примао плату у износу од 1000 лира.²⁵ У извјештајима повратника из Гаете, међу црногорским официрима који су се посебно истицали у агитацији за краља Николу помињано је и име мајора Влада Зимоњића. Тако је, на примјер, један црногорски војник, повратник из Гаете, чије име није наведено у извјештају, а био је родом из Колашина, изјавио на саслушању у среском начелству у Зеници 11. априла 1921. године да су се официри: бригадир Ђуро Јововић, Благота Мартиновић, Блажо Марковић, мајор Петар Лекић и мајор Владо Зимоњић посебно истицали „потичањем на мржњу против нашем данашњем државном устројству указујући на оружану помоћ, коју да ће службена Италија пружити Црногорцима, да опет успоставе своју самосталну Краљевину.“²⁶ Овакво држање Влада Зимоњића и његов боравак у Гаети можда и не чуди, ако имамо у виду да је његов отац Стеван био у родбинским односима са црногорском владарском кућом и да је послје Првог свјетског рата важио за једног од најватренијих присталица краља Николе у Херцеговини.²⁷ Међутим, посебно тешке и

²⁴ АБиХ, ЗВС₂, пов. бр. 371/21 (Изјава Јаћима Радовића).

²⁵ АБиХ, фонд: Покрајинска управа Сарајево (даље: ПУС), през. 14182/21 (Извјештај начелника округа мостарског Министарству унутрашњих дела у Београду, Одјељењу јавне безбједности, о саслушању мајора Влада Зимоњића 25. октобра 1921. године у Мостару).

²⁶ АБиХ, ЗВС₂, пов. бр. 394/21 (Извјештај Среског начелства у Зеници Предсједничком уреду Земаљске владе у Сарајеву, од 11. априла 1921. године).

²⁷ АБиХ, ЗВС₂, през. бр. 10923/19. Поред Стевана Зимоњића срески органи власти из

специфичне оптужбе на рачун мајора Зимоњића, изнио је у својој изјави Арсо Тадић, који, између осталог, каже: „Најгори су нам били неки командири из Црног[орског] логора звани Владе Зимоњић и Данило Радовић, оба из Херцеговине. Они су имали неког Далматинца кога су нашиљали на нас и остале Херцеговце, да нас навраћа да бежимо па кад би који био тако преварен, и кад би измакао, тамо би их дочекивали Црногорци и на месту убили.“²⁸ Несумњиво је да је Арсо Тадић искрен у овим тврдњама и да је он заиста вјеровао, као сигурно и други, да их је, послуже неуспјелог бјекства, одао Зимоњић или Радовић и да они намјерно то раде, то јест, наговарају их преко тог Далматинца да бјеже и потом их одају Црногорцима, те их на тај начин свјесно жртвују. Међутим, тешко је повјеровати да би Владо Зимоњић беспотребно жртвовао своје земљаке и доводио их у позицију да буду убијени, затварани или малтретирани. Неки повратници посебно помињу по злу капетана Радовића, као човјека који их је највише злостављао,²⁹ мада није сасвим сигурно да ли се ту ради о Херцеговцу, капетану Данилу Радовићу или неком другом црногорском официру, иако је из контекста самих исказа прилично вјероватно да је у питању баш Данило Радовић. Поред мајора Зимоњића и капетана Радовића, повратници из Гаете помињали су као официре у Херцеговачком батаљону, још тројицу Херцеговаца, поручнике Ратка Рудића, Јефта Трклју и Милоша Дутину.³⁰ По свему судећи, војници у Гаети су највише зазирали од својих официра. Једна група Херцеговаца, повратника из Гаете, која је исказе дала у среском начелству у Билећи³¹ тврдила је да су их официри, и то „посебно из Херцеговине“, страшно пуно шпијунирали, па се дешавало да „кад је ко споменуо да је Србин или симпатично говорио о Србији затворили су га и у хапсу патили.“³² И они, такође, помињу држање у тамници чији је под био прекривен водом. Као оданог присталицу краља Николе, када су у питању Херцеговци, извори наводе и бившег црногорског официра, поручника Лазара Вуковића из села Мека Груда код Билеће, који ни по повратку у земљу, 1921. годи-

Херцеговине као ватрене присталице краља Николе наводили су потпоручника Марка Поповића и Василија Ушћумлића, обојица из Гацка. Овдје је посебно занимљив Василије Ушћумлић, за кога извјештаји кажу да је био „познати агент бившег краља Николе и талијанског друштва *Pro Dalmacia*“ (АБиХ, ЗВС₂, през, бр. 1412/19).

²⁸ АБиХ, ЗВС₂, пов. бр. 371/21 (Изјава Арса Тадића).

²⁹ АБиХ, ЗВС₂, пов. бр. 254/21 (Изјава Ђура Зорића).

³⁰ АБиХ, ЗВС₂, пов. бр. 371/21 (Изјава Крста Томића).

³¹ У тој групи били су: поручник Лазар Вуковић, Ђамил Бајрамовић и Косто Бабић потпоручници, те војници: Шаренац Божо, Радовановић Тодор, Вујовић Филип, Радовановић Костадин, Стијачић Тодор, Сушић Васо, Милидраговић Никола, Куљић Благоје, Човић Ђоко, Богдановић Обрен и Вучинић Косто.

³² АБиХ, ПУС, през. бр. 7289/21 (Срески начелник из Билеће Покрајинској управи у Сарајеву 13. јула 1921. године).

не, није ништа желио да каже органима власти, водећи строго рачуна да „не би што издао.“³³

За разлику од Зимоњића и још неких Херцеговаца, углавном бивших црногорских официра, већина њихових земљака из Херцеговине, али и Босне, у Гаети није била добровољно и тражила је начине да се врати својој кући, последице дугих мјесеци па и година проведених у аустроугарском ропству. Очигледно је да су, последице полагања заклетве, Херцеговци и Босанци у Гаети третирани као и остали црногорски војници, добили су униформе и оружје, добијали су и плату, али су према њима истовремено били и појачано подозриви, прије свега због њихове више пута изражене жеље да се врате кућама и надасве одбијања да положе заклетву на вјерност краљу Николи. Због тога су управо Херцеговци и Босанци у Гаети били под сталном сумњом да ће покушати бјекство, па су били злостављани, затварани, па чак и убијани. Разлози за малтретирање били су различити, а понекад и банални. Тако је, на примјер, приликом прославе крсне славе Светог Николе, коју је славило доста Херцеговаца и Босанаца у Гаети, међу њих дошао црногорски свештеник и тражио од присутних да узвикују живио краљ Никола. „На ово су неки одговорили живио краљ Петар и за то су по годину дана у тамници били затворени и злостављани.“³⁴ Или, на примјер, Тодор Стијачић из котара Билећа, добио је на неки начин писмо од куће, гдје му укућани пишу да је сада у земљи добро и да влада слобода, али је због читања тог писма добио петнаест дана затвора у Гаети.³⁵ Неколико повратника из Гаете тврдило је да су они успјели тајно да дотуре писмо до конзула Краљевине СХС у Риму, жалећи се на свој положај и тражећи да се заузме за њих. Према изјави Јаћима Радовића, конзул је успио да им узврати поруком да не бјеже из логора и лудо не гину, јер ће убрзо бити ослобођени.³⁶ Из овога би се дало закључити да су појединци из Гаете одржавали тајне контакте са конзулатом Краљевине СХС у Риму, то јест, да је конзул имао своје људе у логору у Гаети, а то су, скоро је извјесно, могли бити само поједини црногорски официри, јер је Босанцима и Херцеговцима била строго забрањена, под пријетњом тешких казни, комуникација са спољним свијетом, па чак и дописивање са својим породицама. Осим тога, они уопште нису могли изаћи изван логора. О томе свједочи и Стево Панић из Рогатице: „На капији Антика Порта Борбоника увијек је тако стража и то два војника и два

³³ Исто.

³⁴ АБиХ, ЗВС, пов. бр. 254/21 (Изјава Ђура Зорића).

³⁵ АБиХ, ПУС, през. бр. 7289/21 (Срески начелник из Билеће Покрајинској управи у Сарајево 13. јула 1921. године).

³⁶ Исто.

цивила детектива стајала, да нисмо могли изаћи. А око тврђаве, покрај мора, стражарили су Црногорци.³⁷ И поред строгих мјера објезбјеђења, појединци су ипак покушавали да побјегну из тог својеврсног заробљеништва. Повратник из Гаете Гојко Радоичић, изјавио је у Полицијској дирекцији у Сарајеву, на саслушању 24. марта 1921. године, да су тројица Херцеговаца била убијена приликом покушаја бјекства из Гаете, а да је један био рањен.³⁸ Сличну изјаву је дао и Саво Пржуљ из Трнова, који је 12. маја 1921. године, начелнику Полицијске дирекције у Сарајеву, изјавио: „...Ту у Гаети било је Црногораца те су одмах неки наши почели да бјеже. Ја сам био у болници у Гаети кроз 4 мјесеца због грознице. Црногорци су убили двојицу Херцеговаца а једног ранили, бојећи се да не побјегну...“³⁹ Да ли се у изјави ове двојице свједока ради о истом инциденту или о два одвојена случаја, неизвјесно је, јер ни један ни други не наводе имена страдалих, а осим тога Радоичић наводи тројицу убијених Херцеговаца, а Пржуљ двојицу. Свједок Крсто Томић из Чајничка навео је у својој изјави да се сјећа како су стријељани, због покушаја бјекства, Лука Шутало из Херцеговине и Видо Косић из Боке Которске.⁴⁰ Опет није извјесно да ли се ради о истом или другом инциденту, тако да из изјава свједока није могуће јасно утврдити да ли су та двојица или тројица Херцеговаца били једини случајеви стријељања због покушаја бјекства из Гаете, мада изјава Арса Тадића, да су ухваћене бјегунце црногорски официри „на мјесту убијали“, асоцира на могућност да то нису били једини случајеви стријељања. На исто упућују и изјаве још неких повратника из Гаете, као на примјер, овдје већ цитирана изјава Јаћима Радовића, који је тврдио да су ухваћене бјегунце „већином стријељали.“ И у изворима црногорске емигрантске провенијенције помиње се случај убиства „двојице црногорских војника поријеклом са подручја бивше Аустро-Угарске, који су августа 1920. године убијени приликом бјекства“,⁴¹ а посебно је занимљиво да се за овај случај интересовала и италијанска команда у Гаети. Због тога је црногорски министар спољних послова упутио, 26. маја 1921. године, Министарству иностраних дјела Италије ноту у којој је тврдио да је то унутрашња црногорска ствар и тражио од италијанске војне и цивилне власти да по овом питању обуставе сваки поступак.⁴² Очигледно је да су се Италијани заинтересовали за судбину двојице убијених Херцеговаца

³⁷ АБиХ, ЗВС₂, пов. бр. 371/21 (Изјава Стева Панића).

³⁸ АБиХ, ЗВС₂, пов. бр. 279/21 (Изјава Гојка Радоичића).

³⁹ АБиХ, ЗВС₂, пов. бр. 254/21 (Изјава Сава Пржуља).

⁴⁰ АБиХ, ЗВС₂, пов. бр. 371/21 (Изјава Крста Томића).

⁴¹ Š. Rastoder, *Crna Gora u Egzilu 1918-1925*, 132.

⁴² Исто.

у Гаети, зато што се неко утицајан распитивао за њих, али се поставља питање да ли је убијен неко за кога се није имао ко, поготово не толико утицајан, распитивати.

Посебно су, дакле, страдали они који су имали несрећу да буду ухваћени у бјекству, од стране присталица краља Николе или италијанске полиције, и враћени у Гаету. То се односило како на Херцеговце тако и на Црногорце који су покушавали бјекство, а према овим другим су, судећи према изјавама свједока, били посебно сурови када би их ухватили у бјекству. Тако је, на примјер, једном приликом пошло за руком потпоручнику Бају Радмиловићу да побјегне из Гаете. Заједно са њим побјегли су и редови Илија Лашић, Ђорђе Рогач, Дамјан Мартиновић и Гојко Вуковић. Међутим, у Барију их је ухапсила италијанска полиција, иако су имали уредне путне исправе издате од посланства Краљевине СХС у Риму, а затим их вратила у Гаету, гдје су били подвргнути мучењу да признају ко им је помогао при бјекству из логора и ко их је наговорио да то учине. Према изјави Гојка Радоичића, посебно их је мучио извјесни Марко Кусовац, који их је ислеђивао, а за кога он тврди да им је, између осталог, чупао бркове.⁴³ Радмиловић је осуђен на четири године робије, а остали на три. И у марту 1921. године, када је Радоичић давао изјаву, Радмиловић је и даље био у затвору у Гаети.⁴⁴ Оне офицере који су им били сумњиви, Николине присталице затварале су и прије него би покушали бјекство, а на тај начин спречаван им је и контакт са војницима, како их не би наговарали на бјекство. Тако је, на примјер, капетан Милан Крљевић, који је био „неутралан и објективан“, према тврдњама повратника из Гаете, био затворен девет мјесеци у Гаети. Сличну судбину доживио је и студент Душан Бољевић, који је војнике упућивао у политичке прилике и стање у новоствореној Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, па је због тога био осуђен на четири мјесеца затвора.⁴⁵ Међутим, и послје изласка из затвора, Бољевић је наставио своју активност и помагао оним војницима који су жељели да побјегну из Гаете. Због тога га је црногорски војни суд у Гаети осудио на шест година робије.⁴⁶ Пет мјесеци одлежао је у затвору и Гојко Радоичић. Капетан

⁴³ АБиХ, ЗВС₂, пов. бр. 279/21 (Изјава Гојка Радоичића).

⁴⁴ Исто.

⁴⁵ Исто.

⁴⁶ Исто. За разлику од свједока Радоичића, Шербо Растодер, позивајући се на изворе црногорске емигрантске провенијенције, тврди да је поручник Бајо Радмиловић био осуђен на 4 године робије због подстрекивања на побуну црногорских војника у Гаети, послје смрти краља Николе (Š. Rastoder, n.d. 129). Међутим, имајући у виду чињеницу да поручника Радмиловића уопште нема на списку црногорских официра и подофицира, оптужених за побуну у Гаети и друга дјела „против монарха и државе“ (АБиХ, ПУС, през. 14182/21), чини се да је овдје ипак у праву Радоичић, те да је

Јеврем Кршикапа из Ускока, био је, због жеље да се врати кући, интерниран на једно мало острво у близини Напуља, гдје је провео осам мјесеци у затвору, а затим је враћен у Гаету, гдје је такође сваки мјесец морао по петнаест дана провести у затвору. Иначе, Кршикапа је један од првих црногорских официра који су из Француске упућени у Гаету, пошто је 1917. године успио да побјегне из аустроугарског логора Бондогасе у Мађарској и, преко Румуније и Русије, домогне се Француске.⁴⁷ Ипак му је на крају, послје смрти краља Николе, успјело да побјегне из Гаете и да се, заједно са Крстом Томићем, Божом Обрадовићем, Јаћимом Радовићем, Арсом Тадићем и Лазом Старовлахом, сви из Чајничка, те Стевом Панићем и Шерифом Хајдаровићем, из Рогатице, врати кући.⁴⁸ Мило Лабан Радуновић из Васојевића, покушао је бјекство из Гаете 2. фебруара 1920. године, али су га ухватиле италијанске власти и држале три мјесеца у вароши Касино. Послије тога враћен је поново у Гаету, гдје је према његовим ријечима „био у затвору окован у гвожђе и осуђен на 3 год. тамнице“,⁴⁹ све до 14. марта 1921. године, када је пуштен из тамнице и убрзо послје тога успио да побјегне из Гаете.

Такве непоуздане елементе, приврженици краља Николе нису слали у акције у Албанију и Црну Гору, јер је постојала могућност да у тим околностима лакше побјегну. То се види и из изјаве Радоичића, који о томе каже: „Нијесам никада ни ја ни моји другови који смо били силом држани у Гаети учествовали [у] нападајима у Албанији.“⁵⁰ Према његовим тврдњама, од свих његових истомишљеника, то јест, црногорских војника који су хтјели да се из Гаете врате што прије кући, само су тројица: Вуко Пајовић, Коста Богетић и Љубо Вучераковић, једном приликом прешли у Албанију и то искључиво са жељом да искористе повољну прилику и побјегну кући. Међутим, у покушају да побјегне кући, Вучераковића је тешко ранио његов рођени стриц, Марко Вучераковић, иначе загријани присталица краља Николе. Љубо Вучераковић је рањен враћен у Гаету гдје се опоравио од задобијених рана.⁵¹ Шта се дешавало са другом двојцом бјегунаца, из записника се не може закључити.

Радмиловић у ствари био раније осуђен на 4 године робије због покушаја бјекства из Гаете, а не због побуне. Према томе, Радмиловић је већ био у затвору када је побуна избила и није ни могао учествовати у њој и вјероватно због тога га нема на списку оптужених. Растодер исто тврди и за Душана Бољевића, а видјели смо да Радоичић о томе говори знатно другачије.

⁴⁷ АБиХ, ЗВС₂, пов. бр. 371/21 (Изјава Јеврема Кршикапе дата 9. априла 1921. године у Котарској испостави у Горажду).

⁴⁸ Исто.

⁴⁹ АБиХ, ЗВС₂, пов. бр. 304/21 (Изјава Мила Лабана Радуновића дата код Котарског уреда у Дервенти 25. марта 1921. године).

⁵⁰ АБиХ, ЗВС₂, пов. бр. 279/21 (Изјава Гојка Радоичића).

⁵¹ Исто.

Колики је био укупан број Херцеговаца у Гаети и другим црногорским логорима у периоду од 1919. до марта 1921. године, тешко је утврдити, као и то колико је њих успјело да побјегне из тог својеврсног заробљеништва. Према неким изворима, средином 1920. године, III батаљон (херцеговачки) црногорске војске у Гаети бројао је 270 људи.⁵² Нешто касније, када је формиран још један батаљон, Херцеговци и Босанци су формацијски били распоређени у IV батаљон, опет под командом мајора Зимоњића. Батаљонски барјактар био је Мирко Тепавчевић, а ађутант поручник Крсто Никаљевић. Командири чета били су: капетан Данило Радовић, потпоручник Михаило Бољановић и Јоко Поповић, батаљонском артиљеријом је командовао капетан Филип Живановић, а митраљеском четом капетан Новица Абрамовић.⁵³ Према изјавама неких повратника, до смрти краља Николе, из Гаете је успјело да побјегне укупно око 150 војника,⁵⁴ рачунајући и Црногорце, а из ранијих изјава јасно је да велики број њих није успио и да је ухваћен у бјекству и враћен у Гаету или убијен. Повратници такође тврде да „сви они који су дошли у Гаету из аустријског или њемачког ропства били су тамо приморани да стоје, дочим ови други бунтовници, ти су наравно својевољно били тамо.“⁵⁵

Стање у црногорској војсци у Гаети нагло се погоршало послије смрти краља Николе, а услед династичких борби које су послије тога настале. То је омогућило великом броју људи који су тамо присилно држани да напусте логор у Гаети. Одмах послије Николине смрти, свим Босанцима и Херцеговцима је речено да могу ићи гдје желе, пошто су им одузети шињели и наплаћено сваком по 40 динара. Након тога, они су се у групама пријављивали конзулу Краљевине СХС у Риму, који им је исплаћивао по 30 динара путних трошкова и обезбјеђивао бесплатне вагоне, којима су се враћали у земљу. Једна таква повећа група, од 22 лица, прошла је, на путу из Гаете, кроз Сарајево 18. марта 1921. године и у њој су били све Херцеговци.⁵⁶ Послије повратка из Гаете, на саслушању 24. марта 1921. године, Гојко Радоичић је изјавио да је иза њега

⁵² Šerbo Rastoder, *Crna Gora u Egzilu 1918-1925*, 115.

⁵³ Исто, 119.

⁵⁴ АБиХ, ЗВС₂, пов. бр. 279/21 (Изјава Гојка Радоичића).

⁵⁵ Исто.

⁵⁶ У тој групи су били: Ђорђе Ђого, Ђоко Брборић, Милан Перишић, Саво Семиз, Раде Праменко, сви из среза Љубиње; Максим Шакота, Рајко Ждралић, Саво Ђурица, Трипо Шиник, Бошко Бркачин, Лазо Шкварица, сви из среза Столац; Салко Делић, Панто Вуковић, Јово Чарић, Данило Пудар, Анто Леско, Иван Черек, Милисав Ђуковић, Никола Мученица и Спасо Кризман, сви из среза Мостар, те Ристо Влачић из Житомирлића и Ђамил Бајрамовић из Билеће. АБиХ, ЗВС₂, пов. бр. 254/21 (Земаљска влада за БиХ Окружном начелству Мостар 25. марта 1921. године).

у Гаети остало око 1500 Црногораца, од тога око 500 официра и око 40 Херцеговаца.⁵⁷ Крсто Томић, који је своју изјаву дао 26. марта 1921. године, тврдио је да Босанаца и Херцеговаца у Гаети, последије његовог одласка, није остало више од 4-5 „и то су се четири оженили тамо, само неки Мијо Перван, католик из Херцеговине, није смио с нама ићи јер је тамо био као шпијун“,⁵⁸ то јест шпијунирао је своје другове црногорским официрима.

Већ с прољећа 1921. године било је јасно да црногорску војску у Гаети, као и читав црногорски сепаратистички покрет у Италији, почиње полагамо да захвата расуло. Јасан предзнак тог расула било је и то што је, 1. априла 1921. године, црногорски Министарски савјет ставио под истрагу и оптужио за више кривичних дјела против монарха и државе 191 официра и подофицира црногорске војске у Италији.⁵⁹ На подужем списку њихових преступа, између осталог, наведено је и следеће: „Не признавање Њ. В. Краља Господара Михајла I, не признавање владе и законите команде, самовољно напуштање јединица, спречавање Њ. В. Краља Данила II, као владоаца, да врши своја уставна права; стварање буне, смутње и растројства у црн[огорској] војсци,... обдржавање веза са непријатељским преставништвом у Риму (мисли се на посланика Краљевине СХС у Риму, примједба Д. М.) и тајна преписка са Биоградом прије и за вријеме изазваног бунта у црногорској војсци...“⁶⁰ Међу оптуженима су се налазили и мајор Владо Зимоњић, капетан Данило Радовић, као и већ помињани капетан Јеврем Кршикапа из Ускока, који је у међувремену успио да побјегне из Гаете и помогне се Краљевине СХС.⁶¹

⁵⁷ АБиХ, ЗВС₂, пов. бр. 279/21 (Изјава Гојка Радоичића).

⁵⁸ АБиХ, ЗВС₂, пов. бр. 371/21 (Изјава Крста Томића).

⁵⁹ На списку оптужених су се, између осталих, налазили следећи официри: **Командири:** Благота Мартиновић, Михаило Булатовић, Марко Турчиновић, Марко Поповић, Милан Николић, Лука Јовановић, Митар Лаковић, Јован Вујовић, Тодор Борозан, Јован Николић, Јован Радошевић, Андрија Јовичевић, Ђуро Ивовић, Богдан Вукотић, Стеван Павловић, Владо Зимоњић и Данило Радовић. **Резервни командири:** Милош Вукмановић, Михо Капичић, Милисав Николић, Димитрије Николић, Стево Кнежевић, Милутин Радоњић, Марко Тетар, Косто Лучић, Иван Јовичевић и прото Илија Капичић. **Капетани:** Бефир Булатовић, Ђорђије Мартиновић и Јеврем Кршикапа. **Резервни капетани:** Василије Поповић, Саво Поповић, Петар Капичић, Стеван Шћепановић и Богдан Лабан, као и већи број поручника и потпоручника. АБиХ, ПУС, през. 14182/21 (Рјешење бр. 296/М.Б, од 1. априла 1921. године, Министарског савјета Црне Горе у егзилу о покретању кривичне истраге против именованих официра).

⁶⁰ АБиХ, ПУС, през. 14182/21 (Рјешење бр. 296/М.Б, од 1. априла 1921. године, Министарског савјета Црне Горе у егзилу о покретању кривичне истраге против именованих црногорских официра у Италији).

⁶¹ Заједно са Кршикапом дошао је и малољетни брат његове супруге Душан Вукотић,

За то вријеме, потпуно расуло захватило је црногорску војску у Гаети. Подијељени око борбе за Николино наслеђе, а уз то зависни од италијанске помоћи, која је из дана у дан бивала све мања, црногорски сепаратисти у Италији били су осуђени на пропаст. Немири који су избили у Гаети и сукоби између присталица Јована Пламенца и принца Данила, омогућили су великом броју Црногораца, који су то жељели, да побјегну из Гаете и помогну се посланства Краљевине СХС у Риму. О томе Гојко Радоичић каже: „На тај начин избиле су у Гајети међу војницима и официрима двије странке и то једна за Пламенца, а једна за Данила. Усљед тога нестало је дисциплине и нико није признавао команду, па је усљед тога цијела посада у Гајети била постављена под строгим надзором талијанске војске. Том приликом успјело је већини да побјегне и да се врати својој кући, као што је и мени успјело.“⁶² Сличну изјаву, неvezано за Радоичића, дао је и капетан Јеврем Кршикапа из Ускока: „Након Краљеве смрти, јест за прво кнез Данило као краљ наступио владу, ну он је наскоро абдицирао па је онда Јован Пламенац, као предсједник владе, хтијо сву силу у своје руке сабрати и краљевску власт на се преузети, услед чега је на легији настала побуна и одмах иста на 2 табора била раздијељена. Последица ове пубуне била је да су се и талиј[ански] карабинери у ову ствар умијешали и многе од црног[орских] официра и момчади који нису уз Пламенца пристајали, похапсили и на Сицилију и Салерну стражарно спровели. Баш у то вријеме нама је некима пошло за руком побјећи, те смо се на тај начин избавили ропства, а подједно и Црног[орске] легије.“⁶³ Благ однос власти Краљевине СХС према повратницима из Гаете, допринио је да све већи број људи бјежи из Италије и враћа се у земљу. Узбрзо је и сама италијанска власт почела да растура црногорску војску у Италији, а у егзилу су остајали само они који се због кривичних преступа нису смјели враћати у земљу. Неки су тамо извршили и самоубиство, попут мајора Јована Николића, за кога су власти Краљевине СХС знале да је у току 1920. године са групом црногорских одметника извршио низ разбојничких упада у Херцеговину. Између осталог, власти су знале да је он руководио групом од петнаестак, већином црногорских одметника, која је 28. марта 1920. године, на путу Мостар – Невесиње, извршила напад на аутомобил ђенерала Божидара Терзића.⁶⁴ Ђенерала и пра-

родом са Чева, који је 1918. године, заједно са оцем Илијом и сестрама Миленом и Олгом, дошао у Гаету.

⁶² АБиХ, ЗВС₂, пов. бр. 279/21 (Изјава Гојка Радоичића).

⁶³ АБиХ, ЗВС₂, пов. бр. 371/21 (Изјава Јеврема Кршикапе).

⁶⁴ Архив Југославије, фонд: Министарство унутрашњих дела Краљевине СХС (14), фасц. 179, ј.о. 661 (Министарство војске и морнарице Министарству унутрашњих дела 1. марта 1921. године).

тњу су темељито опљачкали, свукли их до гола, понижавали, а понеке из пратње и тукли.⁶⁵ Осим Николића, власти су знале имена и осталих Црногораца из Гаете који су учествовали у овим акцијама. Златни сат ђенерала Терзића, касније је пронађен код ликвидираног одметника Душана Мандића.⁶⁶ Овакви су несумњиво били свјесни да им повратка у Краљевину СХС више нема, јер их је тамо, без икакве дилеме, чекало суђење.

Октобра 1921. године у Херцеговину се вратио и мајор Владо Зимоњић, командант Херцеговачког батаљона црногорске легије у Гаети. Иако оглашен као присталица краља Николе, Зимоњић се ипак на крају вратио у Мостар гдје му је живјела породица. Он је Гаету напустио 23. августа 1921. године и упутио се за Рим, а одатле у Ђенову. Ту се разболио па је тек 10. септембра кренуо из Ђенове и два дана касније стигао у Трст. Одатле је кренуо тек 22. октобра за Мостар, вјероватно бродом, јер је први пут саслушан тек у Метковићу 24. октобра 1921. године.⁶⁷ На саслушању је дао низ занимљивих запажања о црногорском покрету у Италији, а између осталог, изјавио је како је по кафанама слушао италијанске фашисте који говоре „да ће они жртвовати своје животе за ослобођење Црне Горе.“⁶⁸ Већ сутрадан, 25. октобра, читаво послеподне провео је у разговору са Љубомиром Вуловићем, окружним начелником Мостарског округа. Није извјесно чиме је Зимоњић успио „шармирати“ Вуловића, али је сасвим јасно да се послје тог подужега саслушања, Вуловић код највиших државних органа свом снагом заузео за Зимоњића. С обзиром на то да је остао без средстава за живот, јер му је земља у Гацку била одузета аграрном реформом, Зимоњић је тражио да као официр буде активан у војсци Краљевине СХС. У томе га је несебично подржао и Љубомир Вуловић, пославши једно, најблаже речено, дирљиво писмо Министарству унутрашњих послова и Министарству војске и морнарице. Наводећи за Зимоњића да је „сав трагиком његове судбине“ у томе што је он као црногорски официр, „веран своме Краљу сматрао да је дужан“ одазвати се позиву црногорског конзула у Риму и умјесто у отаџбину отићи у црногорски логор у Италији. Вуловић даље каже: „Али како је то само стицај прилика био такав и како из свих исказа свих његових бивших војника Херцеговаца из тог *херцеговачког батаљона* (који су огромном већином преварени

⁶⁵ *Српска ријеч*, бр. 168, од 25. 10. 1920. (Искази свједока са суђења одметницима Рачићу и Шилеговићу)

⁶⁶ АБиХ, ПУС, през. 7637/21.

⁶⁷ АБиХ, ПУС, през. бр. 14182/21 (Изјава Влада Зимоњића дата на саслушању код Комесаријата железничке и паробродарске полиције у Метковићу 24. октобра 1921. године).

⁶⁸ Исто.

од агената краља Николе по Италији, били наврбовани за ту легију), а који су се сада вратили кућама својим, несумњиво произилази, да мајор Зимоњић није ружно поступао са својим војницима нити их оштрио на борбу против њихове заједничке Отаџбине, Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (јер међу његовим друговима, официрима тог *херцеговачког батаљона*, има неколико њих који се не смеју вратити у Херцеговину, од самих својих војника које су они кињили и мучили,⁶⁹ кад су ови бегали из *легије*, а мајор Зимоњић ми се нуди да сме свим својим војницима из Гаете право у очи погледати), ја налазим, да мајор Зимоњић може са пуним правом апеловати на своју Мајку – Отаџбину, да га она као свога сина прими, јер сам уверен да ће је он верно, као добар син, и послужити, пошто се сва његова кривица даде свести на висину *брда на коме је стајао*, према оном Његошевом: *Ко на брду ак и мало стоји, више види нег онај под брдом.*⁷⁰ Вуловић очигледно није био сигуран да ли је са овим аргументима био довољно убједљив у залагању за Зимоњића, па се позвао и на заслуге његовог дједа војводе Богдана Зимоњића, али и на његовог стрица, митрополита Петра Зимоњића: „Зато ја и ценим, да он, као унук бесмртнога херцеговачког усташког војводе, попа Богдана Зимоњића, који је читавим нашим генерацијама млађег покољења, био слика која очи засењава, па као синовац херцеговачког и дабро-босанског митрополита Петра, који сутра-прекосутра, вољом Божијом може сести на престо Светога Саве, има сва права очекивати да ће га Отаџбина, већ само за заслуге његова деда, примити као правога сина и дати му прилике да је послужи на оном пољу, на коме он то, према својим силама, својим способностима и својем ранијем позиву, најбоље може.“⁷¹ Ово писмо пуно више говори о личности окружног начелника Љубомира Вуловића него о самом Владу Зимоњићу. Иначе, Вуловић је, заједно са командантом II жандармеријског батаљона, потпуковником Стојаном Трнокуповићем, те командиром летећег жандармеријског одреда, поручником Вукашином Лубурићем, био најзаслужнији што се црногорски одметнички покрет, осим учесталих пљачкашких похода, није јаче осјетио у Херцеговини, у периоду 1918-1921. године.⁷²

⁶⁹ Подвучено и у оригиналу.

⁷⁰ АБиХ, ПУС, през. бр. 14182/21 (Писмо Љубомира Вуловића, начелника Округа мостарског Министарству унутрашњих дела у Београду, 29. новембра 1921. године из Мостара).

⁷¹ Исто.

⁷² О одјецима и посљедицама црногорског одметничког покрета 1918 – 1921. године у Херцеговини, опширније погледати: Драга Мاستиловић, *Херцеговина у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца 1918-1929*, Београд 2009.

Драга МАСТИЛОВИЋ

*HERZEGOVINIAN BATTALION OF THE MONTENEGRIN ARMY
IN ITALY ACCORDING TO THE TESTIMONIES OF
THE RETURNEES FROM GAETA*

Summary

In the extensive researches on Montenegrin Outlaw Movement after the First World War, and on Montenegrin army in Italy, the scholar analysis of the participation of Herzegovinians and Bosnians in the army is, accidentally or deliberately, left out. To be more precise, there is no data on so called Herzegovinian Battalion in Gaeta. Out of the statements of some members of the battalion, reported to the Bosnia and Herzegovina authorities on their return, we can see their ways of arriving to Gaeta, and their status in Montenegro Outlaw Movement. It can be concluded that (apart from some Herzegovinians who were ex Montenegrin officers) they were brought to Gaeta by deception and promises about returning home soon. Since they were forced to pledge the loyalty to Montenegrin King Nicholas, they were treated equally as the Montenegrin soldiers. However, their attempts to escape were severely punished, and in some cases the escape implied the execution by firing squad. Their wish to escape the Montenegrin camp in Gaeta might be realized after the death of King Nicholas, when the Montenegrin officers released them and approved their return to the native country.

Предраг СИМИЋ*

ИЗВЕШТАЈИ КАРНЕГИЈЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ ЗА
МЕЂУНАРОДНИ МИР О БАЛКАНСКИМ РАТОВИМА
ИЗ 1914. И 1996. ГОДИНЕ

ABSTRACT: The paper examines how Western interests and perceptions of the Balkans affected the policy of great western powers towards the region at the beginning and at the end of the twentieth century. First Carnegie Endowment report on the Balkans was prepared on the American initiative by the international commission led by French senator D'Esturnel de Constant that investigated the causes and the conduct of the Balkan Wars. Published in 1914, shortly before the beginning of the World War One, it condemned the atrocities committed by the belligerents and advocated closer transatlantic cooperation in formulating Western policy towards the Balkans. Reprint of the 1914. report was published in 1993 with the introduction written by George F. Kennan during the Civil War in Yugoslavia and led to the second Carnegie Endowment report entitled „Unfinished Peace“, prepared by the international commission led by former Belgium prime minister, Leo Tindemans. Elaborating on the 1914 thesis that only transatlantic cooperation can pacify the post-Cold War Balkans and control the Balkans nationalisms that were, in Kennan's opinion, threatening peace and stability in Europe. Even though he considered the Balkans an European problem Kennan conclude that this situation is one to which US cannot be indifferent advocating the use of force to stop the war and long-lasting involvement of the West in reconstruction of the region.

KEY WORDS: Balkans, balkanization, Balkans wars, Europe, USA, Carnegie Endowment for International Peace, Yugoslav crisis

Реч „Балкан“ као ознаку за полуострво на југоистоку Европе увео је 1808. године немачки географ Јохан Аугуст Цојне, али је овај назив

* Аутор је редовни професор на Факултету политичких наука Универзитета у Београду.

шире прихваћен тек у другој половини XIX века. Урушавање Османског царства, појава нових националних држава и надметање великих сила на овом простору учинили су Балкан политички видљивим, али су му донели и репутацију „европског бурета барута“ коју је задржао до данас. Карактеристичан пример ове врсте био је извештај Карнегијеве задужбине за међународни мир о узроцима и начину вођења балканског рата из 1913, објављен 1914. године, који је носио и поруку да цивилизовани свет мора зауставити насиље на Балкану. Крајем Првог светског рата у употребу је ушла и реч „балканизација“, најчешће као синоним за фрагментацију и дуготрајне спорове држава у појединим деловима света, блиска старом немачком појму *kleinstaaterei* или енглеском изразу новијег датума *libanization*.¹ Првобитно негативно значење донекле су релативизовали успешни примери сарадње балканских земаља у XX веку 1912, 1934, 1953. и 1988-1990. године, али се у читавом овом раздобљу на западу Балкан сматрао европском периферијом која је из времена османске колонијализације задржала неке оријенталне, тј. неевропске карактеристике.

Криза и распад бивше Југославије крајем XX века „ребалканизовали“ су југоисток Европе и обновили представе о Балкану и балканизацији. Грађански рат у Југославији избио је у време када су пад Берлинског зида, револуције у источној Европи и нестанак Источног блока протумачени као знак да је Европа коначно „цела и слободна“ (*whole and free*) и да се приближио крај историје европских ратова који ће свету донети миленијум мира и демократије.² Према мишљењима западних посматрача, балканска криза је вратила ратове у Европу³ и претила да уместо европеизације Балкана „балканизује“ Европу. То је био повод таласу студија о Балкану на Западу, међу којима су једне, тумачећи историју у светлу драматичних збивања у бившој Југославији, нудиле или оправдавале политичке и војне опције за решавање балканске кризе, док су друге настојале да осветле историју Балкана и објасне феномен балканизације. Међу првима се по свом утицају на политику САД и ЕУ издвајају радови Самуела Хантингтона, Роберта Каплана и Ноела Малколма⁴, док се међу другима по значају издвајају студије Марије Тодорове, Весне Голдсворти, Марка Мазовера и др.⁵ Други из-

¹ Поједини балканолози, међутим, овом појму дају позитивно значење процеса европеизације Балкана у XIX и XX веку (Марија Тодорова, на пример).

² Francis Fukuyama, *The End of a History and a Last Man*, The Free Press, New York 1992.

³ Hans Stark, *Les Balkans: retour des guerres en Europe*, IFRI, Paris 1993.

⁴ Samuel Huntington, *The Clash of Civilizations?, Foreign Affairs*, summer 1993; Robert Kaplan, *Balkan Ghosts: A Journey Through History*, Vintage Press, New York 1993. i; Noel Malcolm, *Kosovo: A Short History*, New York University Press, New York 1998.

⁵ Maria Todorova, *Imagining the Balkans*, Oxford University Press, New York 1997; Vesna

вештај Карнегијеве задужбине за међународни мир о балканским ратовима који је објављен 1996. године покушао је да успостави везу између ратова вођених на почетку и на крају века и издваја се по великом утицају који је имао на политику Сједињених Држава према овом региону.⁶

Иако различити по циљевима и садржини, ови аутори углавном се слажу да је Балкан крајем XX сличан Балкану с краја XIX века, да је био и остао „буре барута“ које је и тада и данас претило и прети Европи, као и да је западна перцепција Балкана крајем XX века слична оној на почетку века. Прва група аутора види Балкан као европску периферију на којој живе мали и заостали народи који својим бескрајним сукобима угрожавају остатак континента. Стога је задатак великих сила да, ако је потребно и силом, наметну правила цивилизованог понашања на Балкану. У супротном, ризикују да се балкански сукоби прелију на читав континент, као што се догодило у Првом светском рату.⁷ У овом правцу најдаље су отишли Роберт Каплан у књизи *Балкански духови* (1993), Џорџ Кенан у предговору књизи *Други балкански ратови* (1993) и аутори књиге *Недовршени мир* (1996). Сукоби Срба и Албанаца на Косову били су повод историјског ревизионизма британског аутора Ноела Малколма у књизи *Кратка историја Косова*.⁸ Ове књиге су имале утицаја на стратешка размишљања у САД и Европи и утицала су на одлуке о интервенцијама НАТО-а у бившој Југославији 1995. и 1999. године. Друга група аутора често у интересима и споровима великих сила у овом рубном подручју Европе види узрок балканских сукоба.

Стереотипи о Балкану на Западу који су формиран крајем XIX и почетком XX века у основи су остали непромењени и на почетку XXI

Goldsworthy, *Inventing Ruritania: Imperialism of the Imagination*, Yale University Press 1998. and Mark Mazover, *The Balkans: A Short History*, The Modern Library, New York 2002.

⁶ Карнегијева задужбина за међународни мир је објавила је најпре репринт издање извештаја Карнегијеве задужбине о балканским ратовима из 1914. с предговором Џорџа Кенана под насловом *Други балкански ратови*, а потом је формирала и комисију за Балкан под вођством бившег премијера Белгије Лео Тиндеманса чији извештај је објављен 1996. године под насловом *Недовршени мир*. Тадашњи председник ове задужбине, Мортон Абрамовиз, био је оснивач и тзв. Међународне кризне групе, међународног тинк-тенка који је имао великог утицаја на политику САД и ЕУ према Босни и Косову. Књига Марије Тодорове *Имагинарни Балкан* написана је као одговор на извештаје Карнегијеве задужбине.

⁷ Charles Gati, *From Sarajevo to Sarajevo*, *Foreign Affairs*, fall 1992.

⁸ Британски новинар Тима Џуда је у тексту објављеном у *The New York Review of Books*, упоредио Малкомову књигу с покушајем да се докаже да је брод *Мејфлајвер* (који је донео прве европске избеглице у Америку) пловио у супротном правцу, од Америке до Британије или да острво Елис (где су прихватани имигранти из Европе) нема много везе с имиграцијом у САД. Наведено према: Eric Alterman, *Untangling Balkan Knots of Myth and Aftermyth*, *The New York Times*, July 31, 1999.

века. За многе западњаке Балкан је и даље мистериозно подручје на југоисточној граници Европе. Оно је наследник византијске цивилизације („која је супротна наслеђу западне цивилизације“), једини део континента који је дуго био колонија једне оријенталне силе од које је примио особине неспојиве са савременим европским друштвима (оријентални деспотизам, насиље, корупција и сл.) и коме, због тога, „није место у Европи“.⁹ Марија Тодорова је у књизи *Имагинарни Балкан* пришла овим стереотипима полазећи од радова Едварда Саида о миту оријентализма у западној култури који у „Оријенту“ види антитезу европској цивилизацији.¹⁰ Тако се, на пример, и одбијање пријема Турске у Европску унију тумачи неспојивошћу исламског наслеђа са хришћанским темељима ЕУ. Има, међутим, и оних који разлоге одбијања Турске, привредне силе у успону и с растућим становништвом, виде у страху да би ова земља могла брзо постати једна од водећих чланица ЕУ премештајући њено тежиште на исток.¹¹ Финансијска криза, која је у САД почела у јесен 2008. и захватила Европу 2009. године, најтеже је погодила њене јужне чланице – Грчку, Шпанију и Португалију – и мимоишла Турску због чега данас има и мишљења да развојни модел ЕУ није примерен евромедитеранском простору.

Балкан: Европа и њен антипод

Реч Балкан¹² је ушла у ширу употребу у Европи тек у првој половини XIX века када се први пут јавила потреба за посебном дефиницијом овог простора: „Такав избор је начињен делимично због чињенице да је овај планински ланац у првој половини XIX века постао познат као позорница руско-турског рата и, до 1877. године, ова природна препрека је чинила другу и последњу линију одбране Истанбула“.¹³ Пре

⁹ Бивши белгијски министар Вили Клас је 1992. године приметио: „Земље Југоисточне Европе припадају у културном погледу Византијској империји која се распала, немају демократску традицију нити традицију поштовања мањина и зато би било исправно да се проширивање (Европске) Заједнице ограничи на „културни круг“ земаља Запада. Требало би да се проширивање Заједнице ограничи на протестантски и католички културни круг европских земаља“. Наведено према грчком листу *Катимерини*, 16. октобар 1993, стр. 9.

¹⁰ Edward W. Said, *Orientalism*, Vintage Books, New York 1979.

¹¹ На питање због чега је ЕУ против пријема Турске, бивши генерални секретар Уједињених нација, Курт Валдхајм, аутору овог текста својевремено је одговорио да „Унија не жели да има на својим границама Ирак и Сирију“.

¹² У балканистици постоји и другачије тумачење које реч Балкан везује за персијски назив Бала-Кхана (висока, поносна планина) према два планинска ланца на истоку Каспијског мора насељеног Туркменима. Видети о томе Марија Тодорова, оп. цит., п. 27.

¹³ „Тако је британски хирург у османској армији средином деветнаестог века протумачио

тога, подручје данашњег Балкана било је подељено између Хабзбуршког и Османског царства и у то време овај део Европе најчешће је означаван као део ширег простора „Оријента“, „европски део Турске“ или „Турска у Европи“, а, по потреби, користио се и антички назив Хемус. У Османском царству, европски поседи су углавном означавани као Румелија, римски или хришћански део царства.¹⁴

Источна криза, освајања Хабзбурга и Русије у XVIII веку и националне револуције на Балкану у XIX веку, учиниле су Балкан политички видљивим у Европи, док су епоха просветитељства и успон Европе учинили да везивање овог дела континента за једну оријенталну империју у опадању постане политички некоретно. За европске путописце у XVIII и XIX веку, његове земље и његови народи „углавном су послужили као огледало у коме су видели себе да би приметили, пре свега, како су напредни и цивилизовани. У том погледу, могли би тврдити и да не би било Европе без Балкана“.¹⁵ Реч Балкан се у Западној Европи први пут помиње 1490. Године, у једном меморандуму који је папи Иноћентију VIII упутио италијански хуманиста и дипломата Филипо Калимах, а у енглески језик га је увео Фредерик Калверт.¹⁶ Овај назив се повремено јавља и у записима Џона Морита¹⁷ и других европских путописаца по европском делу Османског царства у XVI и XVIII веку.

У званичну употребу у Европи назив Балканско полуострво (*Balkan Halbinsel*) је увео немачки географ Јохан Август Цојне 1808. године у књизи *Gea: Versuch Einer Wissenschaftlichen Erdbeschreibung* где је записао: „На северу је ово Балканско полуострво одвојено од остатка Европе дугим планинским ланцем, или бившим Албанусом, Скардом, Хемусом, који се на северозападу спаја с Алпима на малом Истарском полуострву а на истоку тоне у Црно море у два огранка“.¹⁸ Разлог који

да Балкан значи „планине одбране“ Božidar Jezernik, *Europe and its Other*, <http://revista-redes.rediris.es/Periferia/catala/numero6/Jezernik.pdf>, September 1, 2012.

¹⁴ Познати турски историчар Халил Иналчик сматра да се у Османском царству реч Балкан првобитно користила да би означили планинске крајеве Румелије (Емине-Балкан, Коджа-Балкан, Куцук-Балкан, Унгурус-Балкан и сл.). Видети о томе: Halil İnalçik, *Balkan, The Eycyclopaedia of Islam*, Brill, Leiden 1960, str. 998-1000.

¹⁵ Божидар Језерник, оп. цит.

¹⁶ Frederick Calvert, Lord of Baltimore, *A Tour to the East, In the Years 1763 and 1764. With remarks on the City of Constantinople and the Turks*. W. Richardson and S. Clark, London 1767.

¹⁷ Џон Морит, на пример, приметио је у свом дневнику крајем XVIII века: „Спавали смо у подножју планине (превој Шипка) коју смо прешли сутрадан и која раздваја Бугарску од Румуније (античке Тракије). Иако је данас означена као Бал.Кан, није мање персонализована од античког Хемуса. John B. S. Morritt, John, *The Letters of John B. S. Morritt of Rokeby Descriptive of Journeys in Europe and Asia Minor in the Years 1794-1796*, John Murray, London 1914, p. 65.

¹⁸ Johan August Zeune, *Gea: Versuch Einer Wissenschaftlichen Erdbeschreibung*, наведено

је, вероватно, навео Цојнеа да на овај начин дефинише Балканско полуострво било је веровање које је од ренесансе постојало у Европи, да се од Пиринеја на Западу до Балкана на истоку простире планински ланац *catena mundi*, ланац света, и да је планина Балкан (Стара планина на бугарском и српском) његов источни део и северна граница полуострва. Две деценије касније, 1830. године, француски географ Ами Буе, дао је тачан опис ове планине, док је средином XIX века немачки аутор Теобалд Фишер предложио назив *Süidosteuroopa* (Југоисточна Европа) али је и овај назив током Другог светског рата добио негативну политичку конотацију. То објашњава што географске границе овог простора ни данас нису јасно одређене и, зависно од извора, обухватају читав простор југоисточне Европе или само подручје од Дунава до Егејског мора из кога се, понекад, изоставља и Грчка.

Однос Европе према оријенту и оријенталним царствима у Европи је доживео необичну еволуцију у XVIII и XIX веку и то је имало значајног утицаја и на перцепцију Балкана у радовима европских аутора тог времена. Доминација апсолутистичких монархија у Европи и моћ оријенталних царстава у XVIII веку, Османског и Кинеског пре свега, били су разлози због којих се један број европских мислилаца одушевљавао оријенталним друштвима (маршал Вобан, Кенеј, Волтер, Лајбниц и др.).¹⁹ Касније, опадање ових друштава и европски колонијализам били су праћени презиром према према „оријенталним деспотијама“²⁰, њиховој стагнацији и „неисторијском развоју“ (Фенелон, Монтескије, Русо, Хегел) и опстали до данас у облику „оријентализма“ о коме говори Едвард Саид. Класицизам у европској култури, устанци у Србији и Влашкој и грчки рат за независност у првој половини XIX привукли су пажњу лорда Бајрона, Ежена Делакроа, Алфонса де Ламартина, Леополда вон Ранкеа и других познатих Европљана тог времена, који су на Балкану тражили колевку европске цивилизације. Слични мотиви су водили романтични филохеленизам у Европи и утицали на подршку Велике Британије и Француске грчким устаницима која је довела до независности Грчке.²¹

према: Vesna Goldsworthy, *The Balkans in Nineteenth-Century British Travel Writing*, u: Tim Youngs, *Travel Writing in the Nineteen Century: Filling the Blank*, Anthem Press, London 2006. Овакво тумачење изнео је српски антрополог Јован Цвијић у студији *La peninsule balkanique: géographie humaine* (Armand Colin, Paris 1919) и данас је широко прихваћено у балканологији.

¹⁹ Видети о томе: Предраг Симић, *Марксизам и Кинеска револуција*, ИМПП, Београд 1986.

²⁰ Видети о томе: Karl Wittfogel, *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power*, Yale University Press, Forge Village 1957.

²¹ „Под турском владавином Константинопољ је постао најзаосталија престоница

Средином XIX века, међутим, балканофилија у европској литератури и политици постепено уступа место балканофобији, а читав регион добија значење „европског бурета барута“. Националне револуције балканских народа створиле су нове државе чије су амбиције биле повод многобројних етничких и територијалних спорова. Утицај „belle époque“ ипак се осећао и на Балкану, где у то време почиње развој градова и индустрије, а новоослобођена балканска друштва кренула су путем европеизације. Из тог времена, међутим, у Европи датира и мишљење да је европеизација прекинула везу балканских народа са њиховом историјом, а Балкан је све више добијао значење „европског другог“ (European other). Заоштравање источне кризе после 1875. године, интереси великих сила тог времена и сукоби новостворених балканских држава били су у време Берлинског конгреса (1878) повод изјава немачког канцелара Бизмарка да „читав Балкан није вредан костију једног померанског гренадира“, али и да „уколико избије рат у Европи, повод ће бити нека проклета балканска лудост“.²² У популарној европској литератури тог времена Балкан постаје предмет литерарне фикције као мистични регион којим владају мрачне силе²³ и мелодрамски деспоти²⁴ чије су авантуре забављале читаоце париске и лондонске булеварске штампе.²⁵

Балкански ратови 1913-1914. били су врхунац тог процеса и наишли су на опречне реакције западне јавности (први извештај Карнегијеве задужбине о Балкану, новински извештаји Лава Троцког²⁶ и др.). Као што је Бизмарк предвидео, „балканско буре барута“ експлодирао је јуна 1914. године, када је у Сарајеву на аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда извршен атентат који је покренуо ланац догађаја који ће довести до избијања Првог светског рата. Распад Аустроугарске крајем рата и, нешто касније, Османског царства и на-

Европе. Под таквом владавином Атина, Букурешт, Београд и Софија, пре осамдесет година, били су обичне збирке колиба од блата које су насељавали потиштени и осиромашени људи. Када су се њихови становници ослободили турског угњетавања ова села прерасла су у градове, усвојила њихова цивилизацијска средства и сви су брзо напредовали. Прва два града, која су уживала у слободи дуже од осталих, постали су тада лепо изграђени градови којима се добро управљало с паметним, интелигентним и напредним становништвом а њима ће се ускоро приближити и Софија. Одлазак из било којих од ових градова у Константинопољ значило је одлазак из цивилизованог у варварски град.“ Luigi Villari ed., *The Balkan Question*, John Murray, London 1905.

²² *Otto von Bismarck quotes*, http://thinkexist.com/quotes/otto_von_bismarck/, August 31, 2012.

²³ Видети о томе: Bram Stoker, *Dracula*, Oxford University Press, Oxford 1986; Eric Ambler, *The Mask of Dimitrios*, Fontana Press 1983.

²⁴ Ги Готје, *Орлови и лавови: историја балканских монархија*, Паидеја, Београд 2002.

²⁵ Видети о томе наведене радове Весне Голдсворти.

²⁶ Видети: Leon Trotsky, *The War Correspondence of Leon Trotsky: The Balkan Wars 1912-13*, Pathfinder 1993.

станак нових држава на Балкану, били су повод стварању појма балканизација²⁷ који говори о распаду мултиетничких држава у мање, етнички хомогене и међусобно непријатељске државице, али и сукобима који се у немачком језику пежоративно означавају као *kleinstaaterei*, а у енглеском *beggar thy neighbor politics*. Стварање мултиетничке Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца после Првог светског рата (Краљевине Југославије после 1929. године) донекле је изменило ову перцепцију Балкана на Западу, о чему је сведочанство оставила Ребека Вест у књизи *Црно јагње и сиви соко: путовање кроз Југославију*.²⁸

Марија Тодорова појмовима Балкан и балканизација стога даје позитивно значење процеса европеизације балканских друштава у XIX и XX веку. Пажљивије читање историје балканских друштава у овом раздобљу указује на чињеницу да је, упркос историји међусобних сукоба, до развоја сарадње балканских народа долазило у краткотрајним историјским раздобљима када би интереси великих сила утицали на јачање политичких и војних веза међу њима (1911-1912, 1934, 1953-1954). У нешто дужој историјској перспективи, слоган „Балкан Балканцима“ има традицију у готово свим балканским државама (Ригас Фереос у Грчкој, кнез Михајло Обреновић у Србији, Александар Стамболински у Бугарској, Николае Титулеску у Румунији и др.). Утицајни део западне јавности, међутим, и данас Европу дефинише на основу разлика од Истока (укључујући Балкан), обнављајући упорно митове о Балкану као „не-Европи“.²⁹

Извештај прве Карнегијеве комисије за Балкан (1914)

Либералне идеје и заоштравање односа европских сила крајем XIX века били су повод настанку и ширењу мировних покрета у Европи и Сједињеним Државама који су, како наводи Марија Тодорова, „на-

²⁷ Сматра се да је ову реч први употребио уредник лондонског листа *Обсервер*, Џон Луис Гарвин, 1920. године пишући о балтичким државама, док је историчар Арнолд Тојнби сматрао да су је први употребили немачки социјалисти после мировног уговора Немачке и совјетске Русије у Брест-Литовску. Марија Тодорова, међутим, тврди да је реч балканизација први употребио *Њујорк тајмс* 20. децембра 1918. у тексту под насловом *Rathenau: Head of Great Industry, Predicts the Balkanization of Europe* који се бавио последицама привредне кризе у Немачкој после Првог светског рата. Видети: Марија Тодорова, оп. цит, п. 33-34.

²⁸ Rebecca West, *Black Lamb and Grey Falcon: A Journey Through Yugoslavia*, Macmillan, London 1942.

²⁹ „Путници на нашој балканској тури могу додатно запазити и једну необичну чињеницу: док Балкан данас улаже све могуће напоре да постане део Европе као што је некада био, Европа данас себе идентификује на основу њених разлика према Истоку, укључујући Балкан, и тврди да је оно што је Балкан био столећима.“ Божидар Језерник, оп. цит.

стојали да створе нова правна правила међународног понашања“. Када је руски цар Николај II Романов објавио предлог о сазивању међународне конференције о разоружању, на Западу је дочекан с ентузијазмом, а главни резултати су биле две конференције одржане 1899. и 1907. године у Хагу. Оне су дале подстицај даљој кодификацији међународног и, нарочито, хуманитарног права, али и настојању да се међународни спорови решавају арбитражом³⁰ и мирењем.³¹ Бројни амерички интелектуалци и индустријалци тог времена подржали су ове напоре. Међу њима је био и Ендрју Карнеги, на чију иницијативу је 1910. у САД основана Карнегијева задужбина за међународни мир.³² Помало парадоксално, мировни покрет је коинцидирало са заоштравањем односа у свету и поделом великих сила на два међусобно супротстављена блока – Централним силама и Антантом – који ће 1914. године довести до избијања Првог светског рата.

Пажња коју су привукли балкански ратови 1912. и 1913. године и извештаји о злочинима зараћених страна били су повод да Карнегијева задужбина окупи групу америчких и европских стручњака са задатком да утврде узроке и начин вођења балканских ратова. Николас Мјуреј Батлер, један од вођа Задужбине и ректор Универзитета Колумбија, јуна 1913. године упутио је телеграм председнику Задужбине, Елиху Роту, у коме је записао: „Запањујуће оптужбе о бугарским зверствима које су стављене на терет краља Грчке пружају нам велику прилику за хитну акцију. Уколико одобрите, ја бих одмах упутио угледну комисију на Балкан да утврди чињенице и одговорност за наставак непријатељства и нове злочине. Молим вас одговорите ... данас“.³³ Одговор који је стигао исте ноћи био је потврдан и за мање од месец дана је комисија, у чијем су саставу били Јозеф Редлих из Аустрије, Жистин Годар из Француске, Валтер Шукинг из Немачке, Френсис Хирст и Х. Н.

³⁰ Један од резултата Прве хашке конференције било је и стварање Међународног арбитражног суда, данас Међународног суда правде у Хагу.

³¹ На темељу ових идеја и покрета амерички председник Вудро Вилсон и више од 150 водећих америчких стручњака су 1918. године сачинили програм „14 тачака“ који је дефинисао ратне циљеве САД у Првом светском рату, био подлога Версајске мировне конференције и стварања Лиге народа. Данас се овај правац размишљања у међународним односима означава као либерални односни вилсонски либерализам.

³² Карнеги је финансирао и изградњу „Палате мира“ у Хагу у којој се данас налази Међународни суд правде. Србији је упутио тада велику донацију од 100.000 долара за изградњу универзитетске библиотеке (данас Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“).

³³ Morton Abramowitz, *Preface, The Other Balkan Wars: A 1913. Carnegie Endowment Inquiry in Retrospect with a New Introduction and Reflections of the Present Conflict by George Kennan*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington, D.C. 1993. p. 1.

Бреилсфорд из Велике Британије, Павел Миљуков из Русије, Семјуел Датон из САД, а на чијем челу је био француски сенатор Д'Естурнел де Констан, упућена у Београд.³⁴ Други балкански рат је трајао кратко, тако да је извештај комисије завршен непосредно по његовом окончању и објављен у издању Задужбине 1914. године.

Извештај садржи седам поглавља у којима се говори о историјским узроцима балканских ратова, страдањима цивила у ратним операцијама, односу Бугара, Турака и Срба, националним питањима на Балкану, балканским ратовима и међународном праву, економским последицама рата и моралним и друштвеним последицама рата као и о положају Македоније. Председник комисије, барон Д'Естурнел де Констан, у уводу извештаја јасно је ставио до знања његове циљеве: „Поновимо, у интересу оних који нас оптужују да ,блејимо за мир по сваку цену‘, оно што смо одувек сматрали: рат је бољи од ропства, арбитража је боља од рата, измирење је боље од арбитраже. Надао сам се да је ова колективна победа, која се сматрала немогућом, савезника над Турском – ... и коју ми и даље сматрамо величанственом – ослободити Европу од кошмара Источног питања и донети јој неочекивано као пример уније и координације који јој недостају. Ми знамо како је овај рат, пошто је, како се чини, исцрпео све што су зараћене стране могле утрошити, хероизам и крв, био само прелудијум другом братоубилачком рату између дојучерашњих савезника и како је овај други рат био много суровији од првог.“³⁵

Де Констан и чланови комисије правили су разлику између Првог и Другог балканског рата. Док је први вођен за независност, због чега су га сматрали за „врхунски протест против насиља и, шире, протест слабог против моћног“ због чега је био „славан и популаран у целом свету“, други је био агресивни рат у коме су „и победник и поражени изгубили и материјално и морално“. Либерална схватања аутора извештаја била су разлог због кога су они, упркос хероизму и жртвама зараћених страна, сматрали да морају подићи глас због људских и материјалних жртава и претње коју су ови ратови носили за будућност: „Стварни кривци за ову дугу листу егзекуција, убистава, дављења, паљевина, масакра и окрутности о којима говори наш извештај нису, понављамо, бал-

³⁴ Сумње у објективност коју су Грчка и Србија имале према Бреилсфорду и Миљукову биле су разлог због кога ова два члана нису учествовала током читавог боравка Карнегијеве комисије на Балкану. Упркос томе, Миљуков и Браилсфорд су били аутори већег дела извештаја Комисије. О разлозима због којих грчка и српска влада нису имале поверења у ову двојицу чланова комисије видети есеј Џорџа Кенана и књигу руског дипломате Василија Штрандмана, *Балканске успомене* (Жагор, Београд 2009).

³⁵ *The Other Balkan Wars*, оп. цит, п. 1.

кански народи. Овде сажаљење мора надвладати огорчење. Немојмо осуђивати жртве. ... Стварни кривци су они који су због интереса и наклоности, тврдећи да је рат неизбежан и поступајући у складу с тим, тврдили да су немоћни да га спрече.“³⁶

Закључак који логично следи из перспективе либералног интернационализма је „хуманитарни интервенционизам“ коме „цивилизован свет“ мора прибећи да би зауставио „варварство“ балканских народа. Аутори Карнегијевог извештаја стога наглашавају: „Шта је дужност цивилизованог света на Балкану? ... Јасно је да на првом месту морају престати да искоришћавају ове народе због властитих интереса. Оне их морају охрабрити да постигну споразуме о арбитражи и инсистирати на њима. Оне морају пружити добар пример трагајући за правним решењима међународних спорова“. Извештај Карнегијеве комисије о балканским ратовима убрзо су бацили у сенку догађаји коју су следили: свега неколико месеци после његовог објављивања избио је Први светски рат, први рат индустријске ере у коме су модерна оружја (тенкови, подморнице, авиони, оружја масовног уништења) променила правила ратовања и однела око 15 милиона жртава. „Цивилизован свет“ је потонуо у варварство тоталног рата у коме је нестала стара Европа и почео „кратки двадесети век“ (Ерик Хобсбаум³⁷) кога су обележили нови ратови и до тада незабележена разарања и страдања цивилног становништва.

Извештај друге Карнегијеве комисије за Балкан (1996)

Рат у Босни и Херцеговини (1992-1995) био је предмет многобројних студија у то време, међу којима се по свом утицају на политику Сједињених Држава и Европске уније издвајају две.

Прва је била путописна књига америчког новинара Роберта Каплана *Балкански духови: путовање кроз историју*³⁸, објављена 1993. године. Намера аутора била је да, пола века после Ребеке Вест, истражи Балкан и његову историју, уметност и политику „на најживљи могући начин“. Иако је рукопис завршен 1990. године, амерички издавачи су га одбили сматрајући да је пажња америчке публике исцрпљена догађајима у Источној Европи. Књига је објављена тек по избијању рата у бившој Југославији и, према оцени *Њујорк тајмса*, постала је „најпознатија књига повезана с Клинтеновом администрацијом“. Разлоге за то

³⁶ Оп. цит. п. 18.

³⁷ Ерик Хобсбаум, *Доба екстрема: историја кратког двадесетог века 1914-1991*, Дерета, Београд 2004.

³⁸ Роберт Каплан, *Балкански духови: путовање кроз историју*, Дан Граф, Београд 2004.

објаснио је сам аутор у предговору другом издању књиге: „1993. године, у време када је председник Клинтон размишљао о примени силе да би се зауставио рат у Босни, он и госпођа Клинтон су, како се верује, прочитали *Балканске духове*. Историја етничких ривалитета коју сам ја описао наводно је подстакла председников песимизам о региону и, како је речено, утицала је на његову одлуку да не покрене отворени војни одговор као подршку босанским Муслиманима који су били под опсадом босанских Срба“.³⁹

Иако књига говори о ауторовом личном доживљају Балкана, предговор који је написан по избијању рата, садржи неке од најдраматичнијих израза западних стереотипа о овом региону: „Балкан је произвео прве терористе XX века. ВМРО (Унутрашња македонска револуционарна организација) била је Палестинска ослободилачка организација двадесетих и тридесетих година XX века с бугарским покровитељима, одлучним да поврате делове Македоније које су узеле Грчка и Југославија после Другог балканског рата. Попут данашњих шиита у јужним предграђима Бејрута, убице ВМРО, који су се заклињали над пушком и православном Библијом, дошли су из раскорењеног сељачког пролетеријата у сламовима Скопља, Београда и Софије. Узимање талаца и масовни покољи невиних били су уобичајени. Чак и фанатизам иранског свештенства има балканске претече. За време балканских ратова 1912. и 1913. године грчки епископ у Македонији је наредио убиство бугарског политичара, а онда је донео његову главу у цркву где је фотографисао. Историја двадесетог века је почела на Балкану. Изолован сиромаштвом и етничким ривалством, човек је овде осуђен на мржњу. Овде је политика сведена на ниво близак анархији која се, с времена на време, изливала преко Дунава у Средњу Европу. Нацизам се, на пример, може позвати на своје балканске корене. У уцерицама Беча налази се плодно тло етничке мржње блиске свету Јужних Словена где је Хитлер научио толико интензивно да мрзи. Како земља изгледа на местима где људи чине зло? Постоји ли лош задах, *genius loci*, нешто у пејзажу што наводи на зло?“⁴⁰

Друга књига била је репринт издање извештаја Карнегијеве задужбине из 1914. године с предговором славног америчког дипломате Џорџа Кенана, аутора „Дугог телеграма“ из 1946. године⁴¹ и доктрине

³⁹ Оп. цит., п. X.

⁴⁰ Оп. цит., п. XXVIII.

⁴¹ Телеграм, *George Kennan to James Byrnes* [„*Long Telegram*“], February 22, 1946. Harry S. Truman Administration File, Elsey Papers, http://www.trumanlibrary.org/whistlestop/study_collections/coldwar/documents/index.php?documentdate=1946-02-22&documentid=6-6&studycollectionid=&pagenumber=1, 1. septembar 2012.

одвраћања у Хладном рату. Иницијатива за ово издање потекла је од тадашњег председника Карнегијеве задужбине Мортон Абрамовица, бившег подсекретара за обавештајни рад и планирање у Стејт департману у администрацији Џими Картера и амбасадора у Турској (1989-1981). Мотиве да објави репринт извештаја из 1914. Абрамовиц је објаснио у предговору у коме ја записао да се ради о документу „с многим причама које нам треба испичати у декади сутона двадесетог века, када сукоб на Балкану поново мучи Европу и савест међународне заједнице и када наша спремност за деловање не одговара нашој спремности да делујемо“.⁴² Задатак да повеже извештај из 1914. и рат у бившој Југославији Абрамовиц је поверио доајену америчке дипломатије Џорџу Кенану, амбасадору САД у Југославији (1961-1963).⁴³

Кенанов уводни есеј почиње анализом почетака мировног покрета у Сједињеним Државама и Европи чији је производ било и стварање Карнегијеве задужбине за међународни мир 1910. године. Из овог покрета настао је и либерални интернационализам Вудро Вилсона коме су се Сједињене Државе вратиле у време њихове доминације на међународној сцени у деценијама после Хладног рата. Пошто је и почетком и крајем XX века Балкан био једна од важних тачака њиховог интереса, Кенан је оценио да се „значај овог извештаја за свет 1993. године крије превасходно у болној ситуацији која данас преовлађује у истом оном балканском свету којим се бавио. Највећа вредност извештаја је да открива људима нашег времена колико данашњи проблеми имају дубоке корене и колико немају. Било би једноставније размишљати о решењима уколико се ове реалности имају на уму“.⁴⁴ Упркос разликама између балканских ратова почетком и крајем XX века, Кенан у њима налази и значајне сличности. И једне и друге нису водиле само армије него читаве нације, њихови мотиви су били у мегаломанији националних идеала, а учешће нерегуларних јединица донело је бројне злочине према цивилном становништву. У традицији западних перцепција Балкана, Кенан је узроке томе видео у „древним мржњама“ које имају своје дубоке корене не само у садашњости него и у прошлости: „Ови корени вуку порекло не само из столећа турске доминације, него и из византинског процора на Балкан и пре тог времена“.⁴⁵

Завршни део есеја Кенан је посветио улози Сједињених Држава и Европе на Балкану. Полазећи од првог Карнегијевог извештаја, он је из-

⁴² Morton Abramowitz, *Preface*, in: *The Other Balkan Wars*, оп. цит, п. 1.

⁴³ Видети о томе: Драган Бисенић, *Мистер X: Џорџ Кенан у Београду 1961-1963*, Клуб плус, Београд 2011.

⁴⁴ *The Other Balkan Wars*, оп. цит, п. 9.

⁴⁵ Оп. цит., п. 13.

вео три главна закључка. Прво, да иако Сједињене Државе не могу остати скрштених руку, то је пре свега проблем Европљана. Друго, ни од једне земље или групе земаља не може се очекивати да окупира Балкан, да потчини његове острашћене народе и да их држи под контролом све док се не смире и почну да гледају на своје проблеме на мирнији начин. Треће, постоји проблем даље будућности, када се сукоби заврше и када ће и даље постојати питање како ће се балкански народи односити једни према другима. Његов закључак је да мора бити успостављен нови и јасно прихваћен територијални *статус кво* и да земљама региона морају бити наметнута ефикасна ограничења, укључујући и ограничења њиховог суверенитета. Запад због тога мора бити спреман да употреби и силу, тј да прибегне „хуманитарној интервенцији“ тамо где дипломатија не донесе резултате.

Интервенција НАТО-а у Босни и Херцеговини 1995. године зауставила је рат, а мировна конференција одржана је у јесен исте године у Дејтону (САД). Док је конференција још трајала, Мортон Абрамовиц је дошао на Балкан да би се упознао о ситуацији, најављујући да ће Карнегијева задужбина формирати нову комисију са задатком да утврди оквир будућег решења за Балкан.⁴⁶ За председника комисије именован је бивши белгијски премијер Лео Тиндеманс, док су чланови биле угледне личности из Сједињених Држава и Европе: Лојд Катлер и Дејвид Андерсон из САД, Бронислав Геремек из Пољске, Џон Ропер из Велике Британије, Тео Зомер из Немачке и Симоне Веј из Француске. Прву верзију извештаја написали су Жак Рупник (Француска), Дејна Елин и Марк Томпсон (Велика Британија) и Џејмс Браун (САД) пре доласка комисије на Балкан.⁴⁷

⁴⁶ Пошто сам у то време био директор Института за међународну политику и привреду у Београду, колеге из Министарства спољних послова су ме замолиле да се сретнем са Абрамовицем и изложим му своје погледе на рат у Југославији. Разговор је почео неслагањем око његових узрока које је он видео у „ancient hatreds“ док је моје мишљење било да је узрок рата био политички опортунизам бивших комуниста који су оживели националистичке страсти у покушају да очувају власт после Хладног рата. Иако је данас то готово општеприхваћено гледиште, средином деведесетих година западне перцепције Балкана биле су још под снажним утицајем стереотипа с почетка XX века. На крају смо се, ипак, сложили око неких идеја којима је требало да се бави нова комисија Карнегијеве задужбине.

⁴⁷ Део комисије посетио је Београд почетком 1996. године. На молбу Министарства спољних послова организовао сам вечеру на коју су, поред чланова комисије, позвани и водећи стручњаци из Института за међународну политику и привреду, међу њима и Милан Шаховић, бивши председник Шестог комитета УН (међународно право), Љубивоје Аћимовић (творац групе несврстаних и неутралних земаља на Хелсиншкој конференцији 1975), Бранислава Алendar (аутор пројекта уласка Југославије у ЕЗ 1989. године) и др. Иако смо очекивали да ће тема бити ситуација на Балкану после Дејтонског мировног уговора, вече је протекло у неформалном разговору у коме

Поред разлога које су навели Абрамовиц и Кенан у репринт издању првог извештаја Карнегијеве задужбине, аутори другог извештаја су се осврнули и на гнушање светске јавности које је изазвао Грађански рат у Југославији: „Њега је хранила неспособност – неки би рекли неспремност – водећих западних сила да спрече, ублаже или зауставе крвопролиће и разарање у њиховим почетним фазама. Ни једна држава, државник или међународна институција нису славно одговорили на овај изазов. Европска унија је прогласила прилику да заустави ратове југословенског распада „часом Европе“ и била посредник у бескрајном низу мировних споразума. Један по један, они су били прекршени док се мастило на споразумима о прекиду ватре не би ни осушило. Американци, под председавање Била Клинтона и његовог претходника Џорџа Буша, били су склони да препусте ствар Европљанима. И Американци и Европљани су тактизирали готово до потписивања Дејтонског споразума. На исти начин, Уједињене нације су показивале видљиву слабост како се рат ширио. И оне су посредовале једном миру за другим само да би откриле да зарађене стране у Босни и Херцеговини крше сваки од њих чим би био склопљен.“⁴⁸

Структура извештаја следила је схватања која су средином деведесетих година преовладала о Балкану али и о политици САД и ЕУ у целини. У првом поглављу под насловом *Балканска судбина*, узроци Грађанског рата у Југославији истражују се из угла три популарне хипотезе о њиховим узроцима: сукоба интереса великих сила, „древних мржњи“ и „сукоба цивилизација“. Разлоге распада Југославије аутори извештаја виде у двоструком наслеђу комунизма и национализма и неуспелој транзицији ка демократији. Већ у другом поглављу под насловом *Рат и међународни одговор*, пажња аутора извештаја окреће се ка САД и ЕУ где је рат у Босни и Херцеговини био повод за прву озбиљну дебату о спољној политици после Хладног рата.⁴⁹ Анализирајући њихо-

Балкан готово да и није поменут. Наше изненађење је било утолико веће када смо видели наша имена у анексу извештаја који је исте године објављен под насловом *Недовршени мир* у издању Карнегијеве задужбине. Касније смо сазнали да је искуство колега из других балканских земаља који су се срели са члановима комисије било слично.

⁴⁸ Leo Tindemans et. al., *Unfinished Peace: Report of the International Commission on the Balkans*, Aspen Institute & Carnegie Endowment for International Peace, Berlin & Washington 1993., pp. 2-3.

⁴⁹ „Рат у Босни је изазвао прву озбиљну дебату о спољној политици после Хладног рата. Он је тиме постигао нешто што рат против Ирака није. ... У случају Босне, идентитет учесника је измењен. Дебата у Конгресу о томе да ли би требало наставити интервенционистичким курсом није следила партијске линије. Домократе се више не могу идентификовати с једним антиинтервенционистичким ставом. Исто важи и за бројне јавне личности које су некада биле на чврстим антиинтервенционистичким

ве потезе током прве три године рата, аутори закључују да је овај рат изазвао озбиљне напетости најпре унутар ЕЗ, пре свега између Немачке и Француске, а потом и између трансатлантских савезника („најдубља криза после Суецке кризе“), показујући разлике између интереса САД да очувају НАТО и амбиција ЕУ да изгради сопствени систем безбедности. За њих није постојала дилема да једино западна алијанса, оличена у НАТО-у, има способност да заустави овај рат и једини разлог због кога све до 1995. године није то учинила било је устручавање западних земаља да употребе силу на Балкану. У прилог томе наводи се изјава председавајућег Савета министара ЕЗ, Жака Поса, из августа 1991. године: „Ово је час Европе. Ово није час Американаца“ која је изражавала амбицију да Европљани преузму у своје руке решавање кризе „у њиховом задњем дворишту“.⁵⁰ Неуспех ЕЗ (касније ЕУ) да реше ову кризу био је повод да Сједињене Државе поново преузму водећу улогу и НАТО је интервенисао 1995. године. Иако сматрају да су мотиви за ову интервенцију у САД били у основи хуманитарни и морални разлози, аутори признају да дубља анализа указује да је било и стратешких разлога за америчко војно присуство на Балкану.

Слично првом, и други извештај о Балкану Карнегијеве задужбине посвећен је постконфликтном развоју на Балкану и улози САД и Европе. Већ сам наслов извештаја, *Недовршени мир*, сугерише закључак да је интервенција НАТО-а зауставила рат али да није донела трајан мир Босни и Херцеговини. Штавише, они верују да је интервенција дошла касно и да је мировна конференција организована раније - могла би донети боље резултате него што је то био случај у Дејтону 1995. године. Треће поглавље извештаја под насловом *Стање у државама, трендови и предлози* садржи низ препорука за будућу политику према Балкану, међу којима ће многе бити и примењене у годинама које су следиле. Овај приступ је задржан и у завршном поглављу под насловом *Регион: закључци и предлози* које садржи препоруке за политику Сједињених Држава и ЕУ према читавом региону Балкана. Тако се, на пример, пред-

позицијама. Одиста, неке од најгласнијих критика и Бушове и Клинтонове администрације због изостанка војне помоћи босанским Муслиманима дошле су од оних чији су се антиинтервенционистички ставови подразумевали.“ Robert Tucker and David Hendricson, *America and Bosnia*, *The National Interest*, Fall 1993, p. 14.

⁵⁰ „Првих шест месеци југословенске кризе подударили су се с преговорима о уговору из Мадрихта о Европској унији, који су подразумевали компликоване погодбе о другим питањима везаним за суверенитет и амбивалентну атмосферу ривалства и заједничког интереса. Било је оних који су осећали да начин на који је Европа деловала у Југославији може донети преседане који би утицали на будући карактер институција. Проблем вођења спољне политике консенсусом илустровало је грчко коришћење права ветоа у погледу признања Македоније.“ Leo Tindemans et al., *Unfinished Peace*, op. cit. p. 58.

лаже да Запад подстакне регионалну економску сарадњу на Балкану, укључујући и пријем ових земаља у Централноевропску зону слободне трговине (ЦЕФТА), што ће се показати као један од највећих успеха у протеклој деценији. Такође, сугерише се снажна подршка реконструкцији и развоју, као и отклањању препрека демократизацији, изградња цивилног друштва и слободи медија али и контрола наоружања и оружаних снага у региону.

Слично првом извештају Карнегијеве задужбине, и други извештај је пао у сенку догађаја који су следили. Иако је мировни споразум за Босну и Херцеговину у војном погледу био несумњиви успех, логика распада Југославије тежиште кризе је пренела на Косово које је из тактичких разлога изостављено у Дејтону. Споразум је привремено учврстио на власти главне виновнике рата, а косовски Албанци су прешли на герилску борбу у намери да изазову нову интервенцију НАТО-а на Балкану. Први оружани сукоби на Косову су избили већ 1996. да би 1998. године прерасли у герилски рат широких размера. У септембру те године у *Њујорк тајмсу* је објављено писмо *Међународне кризне групе* које је потписало тридесетак америчких стручњака под насловом *Господине председниче, Милошевић је проблем*⁵¹ у коме се заговарала нова војна интервенција на Балкану. НАТО је поново интервенисао на Балкану од марта до јуна 1999. године.

Закључак

Да ли су етнички и верски сукоби на Балкану, балканизација, производ „древних мржњи“ или су били узрок и/или последица „сукоба цивилизација“ и великих сила на Балкану? На Балкану је у XX веку вођено шест ратова (Први и Други балкански рат, два светска рата, Грађански рат у Грчкој и Грађански рат у Југославији) док је његов географски центар – Београд – постао најчешће бомбардована европска престоница (1914, 1915, 1941, 1944. и 1999. године⁵²). Остатак века Балкан је провео углавном у миру који је био производ међународног поретка створеног после Првог и Другог светског рата. Иако застрашујући по начину на који су вођени, почињеним злочинима и њиховим последицама, балкански ратови нису се много разликовали од других грађанских и верских ратова у Европи и свету. Аутори првог извештаја Карнегијеве задужбине имали су одређене моралне дилеме у погледу њихове оцене, а

⁵¹ *Mr. President, Milosevic is the Problem*, <http://www.unhcr.org/refworld/country,,ICG,,SRB,,3ae6ad70,0.html>, August 30, 2012.

⁵² Савезничко бомбардовање Србије 1944. изазвало је више цивилних жртава него нацистичко бомбардовање 1941. године.

стварање Југославије 1918. године било је у великој мери либерални одговор на проблем балканизације.

Мир и стабилност на Балкану, граничном подручју између Западне и Источне Европе и између Европе и „Оријента“, увек су зависили од стабилности суседних великих географских и политичких целина. Балкан је постао гранично подручје и тачка „сукоба цивилизација“ у време поделе Римске империје, а касније су такав карактер региона учврстиле поделе унутар хришћанског света, продор ислама у средњем веку, сукоби између Османског и Хабзбуршког царства, а у XIX и XX веку сукоби Централних сила и Антанте у Првом, и Тројног пакта и савезника у Другом светском рату као и НАТО-а и Варшавског пакта у Хладном рату. Међународни аранжмани на Балкану у XIX и XX веку били су, по правилу, плод споразума великих сила (Берлински конгрес, Версај, Јалта) или су били склапани под њиховим директним утицајем (Лондонска конференција амбасадора, Букурештански мир, Дејтон). Тек када би поремећени односи великих ванбалканских сила довели до слома ових споразума, на Балкану је долазило до поремећаја и ратних сукоба.

Распад биполаризма у Европи означио је крај међународног поретка у Европи на којима је у XX веку почивала и бивша Југославија. У таквим околностима је и дошло до кризе, распада и грађанског рата на простору бивше Југославије. Распад није, међутим, избио на развијеном југу него на развијеном северу земље под слоганима „бекства с Балкана“ ради „уласка у Европу“. Ланац сукоба који су они покренули изазвао је „ребалканизацију Балкана“, а тиме и повратак старих западних митова о овом региону. Помало парадоксално делује чињеница да је и у Сједињеним Државама и у Европи у то време преовладала идеја вилсонизације либерализма да право народа на самоопредељење води распаду мултинационалне и мултикултуралне југословенске федерације коју је Вудро Вилсон на темељу овог начела и створио 1918. године. Овакав закључак доводи у питање тезу, популарну на Западу почетком и крајем XX века, „да су балкански ратови изазивали ратове у Европи“. Грађански рат у Југославији није се прелио на суседне земље, Други светски рат није започео на Балкану, а чак и Први светски рат био је последица сукоба два војна савеза која су створена пре балканских ратова. Атентат у Сарајеву 1914. био је повод за ланац догађаја у јуну и јулу исте године који су довели до избијања Првог светског рата, али су његови узроци били много дубљи, о чему говоре бројне кризе које су му претходиле (Прва мароканска криза 1905-1906, аустроугарска анексија Босне и Херцеговине 1908, Италијанско-турски рат 1911, Друга мароканска криза 1911. године и др.).⁵³

⁵³ Приближавање срогодишњице почетка Првог светског рата било је повод живе дебате

Стога је већ сама употреба назива „балканизација“ за многобројне сукобе у Европи и свету у XX веку отрежњујућа. По правилу, она се користи као ознака за компликоване сукобе у које су умешани многобројни унутрашњи и спољни чиниоци и за које су морално гнушање и морална хистерија често претекст за „интервенције цивилизованог света“ и „хуманитарне интервенције“ иза којих се понекад крију стратешки мотиви и које су често друго име за тзв. ратове преко посредника (*proxy wars*). Балкан је, од појаве овог термина почетком XIX века, геополитички рубно подручје чија стабилност мање зависи од односа народа и држава који на њему живе колико од односа суседних сила. Стога су и нестанак СССР и Источног блока 1989. године пореметио равнотежу и учинили да дугогодишња криза „друге Југославије“ постане криза саме југословенске идеје и доведе до распада југословенске федерације. Разлог што се ова криза није прелила у суседне земље такође је резултат интервенције евроатлантске заједнице чије су две интервенције (1995. и 1999. године) зауставиле рат, али и после краја Хладног рата удахнуле нови смисао евроатлантском савезништву (НАТО) као чувару „Запада против остатка света“ (*The West against the rest*).⁵⁴ За велики део западне јавности Балкан и балканизација су, као и крајем XIX, и на почетку XXI века остали део конститутивног мита о Западу као цивилизацијској целини различитој од Оријента (Истока) који почиње на граници Европе с Балканом.

Predrag SIMIĆ

THE 1914 AND 1996 CARNEGIE ENDOWMENT FOR INTERNATIONAL PEACE REPORTS ON THE BALKAN WARS

Summary

The crisis and breakup of the former Yugoslavia in the 1990s „rebalkanized“ Southeastern Europe and revived old Western myths about the Balkans and balkanization. The civil war in Yugoslavia broke out at the time when the fall of the

међу историчарима о узроцима и „кривици“ за рат у Европи и САД. Видети о томе: Christopher Clark, *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914*, Harper 2013. i Sean McMeekin, *July 1914: Countdown to War*, Basic Books 2013.

⁵⁴ Видети о томе: Јасминка Симић, *НАТО и Југословенска криза: У потрази за новом мисијом*, Службени гласник, Београд 2010. Такође: David Gress, *From Plato to NATO: The Idea of the West and Its Opponents*, The Free Press, New York 1998.

Berlin Wall, the revolutions in Eastern Europe and the dissolution of the Eastern bloc instilled a sense of hope that Europe would be whole and free and that the history of European wars was coming to a close, announcing a millennium of peace and democracy. According to Western observers, the crisis in the Balkans brought wars back to Europe and, instead of Europeanization of the Balkans, threatened to „balkanize“ Europe. This gave rise to a profusion of studies on of the Balkans in the West. Some of them, by reinterpreting or rewriting the history, proposed or justified political and military solutions to the Balkan crisis, whereas the others sought to elucidate the history of the Balkans and explain the balkanization phenomenon. Amongst the first group the studies of Samuel Huntington, Robert Kaplan and Noel Malcolm; most important authors of the latter group include Maria Todorova, Vesna Goldsworthy, Mark Mazover and others. The second report of Carnegie Endowment for International Peace that was published in 1996 attempted to establish the connection between the Balkan wars waged at the beginning and at the end of the century stand out for the influence it had on U.S. and EU policies towards this region.

Дмитар ТАСИЋ*

КОНТРАОБАВЕШТАЈНА СЛУЖБА (КОС)
И РЕЗОЛУЦИЈА ИБ

*Прилог истраживању историје
војне службе безбедности*

ABSTRACT: One of the Yugoslav institutions especially endangered by the events in 1948th was Yugoslav army. Main role in investigation, arrests and interrogation of the Resolution of Informbeureau's supporters within it was assigned to Counter-Intelligence Service. The paper shows the example of KNOJ and the way that mentioned events influenced the one of the elite army formations. A work itself was based on the documents preserved at Military archive in Belgrade.

KEY WORDS: *KOS, Resolution of Informbeureau, KNOJ, UDB-a.*

Све до доношења Резолуције ИБ, као и првих месеци после тога, рад КОС првенствено је био усмерен у правцу разоткривања непријатељског деловања са позиција „поражених снага” у претходном рату, као и спречавању свих осталих негативних појава попут дезертерства и саботажа. Међутим, доношење Резолуције ИБ утицало је на постепен преображај југословенског безбедносног сектора, самим тим и КОС као његовог интегралног дела. Преображај није био организационе природе већ идеолошке. Иако су у претходном периоду на видело почеле да излазе прве „пукотине” у односима ФНРЈ и СССР, чињеница да је дојучерашњи узор, покровитељ и савезник изнео озбиљне оптужбе на рачун југословенског партијског и државног руководства и да је позвао здраве снаге унутар партије да преузму контролу деловања је шокантно, али не и паралишуће. После почетног шока наступило је и отрежњење.

* Аутор је научни сарадник у Институту за стратегијска истраживања у Београду.

До краја 1948. године сукоб се није тако јасно и отворено манифестовао као у следећој години и даље. Као да су на неки начин, барем је тако изгледало са југословенске стране, врата потенцијалног помирења остала одшкринута.¹ Војска, као један од „угаоних каменова” режима нашла се у посебно тешкој ситуацији. Пред њене припаднике постављао се низ сложених питања на које није било лако одговорити.

Ко је и зашто у овом сукобу био у праву?

Како се поставити у новој ситуацији?

Какве ће бити војне и безбедносне последице овог сукоба?

Већ 18. августа 1948. године закључено је да је било потребно да се појачају мере према официрском саставу, за који је речено да се налазио на удару малограђанске стихије. Између осталог, требало је проверити прошлост официра, појачати агентурни рад, борити се за оне људе којима треба помоћ да не би отишли на позиције ИБ, борити се против фамилијарности, борити се за „правила критеријум за хапшење”, чувати морални лик „официра и комунисте”, обратити пажњу на оне који су се у почетку колебали или се држе резервисано, на оне који слушају страни радио програм и препричавају вести. У вези са конкретним методама речено је да се посебно треба посветити питању сарадника – официра које је требало што више врбовати „на бази компромитујућег материјала из прошлости”. Посебно треба обухватити све оне који су били на школовању у СССР. Разрада преступника по ИБ је требало да буде брза уз коришћење свих средстава (није напоменуто дозвољених или недозвољених - прим. Д. Тасић).²

Доминирајућа идеолошка компонента сукоба са СССР довела је до тога да су се КОС и УДБ као тајне службе током његовог трајања дефинитивно конституисале у „политичку полицију”. Веза коју је КОС у свом раду требало да успостави са партијском организацијом у војсци, пре свега са политичким комесарима, додатно је нагласила овај аспект деловања.

Са сложенешћу идеолошког сукоба са ИБ дошло је до усложњавања термина „непријатељске делатности”, односно њених различитих појава везаних за сукоб са ИБ. Иступи против обавезног откупа, формирања сељачких радних задруга и уопште мера на селу најчешће су везивани уз такозване „наступе са позиција ИБ” јер су ове мере управо имале за циљ отупљивање идеолошке оштрице критика које су долазиле из Москве.

¹ Darko Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu. Odnosi sa velikim silama 1949 – 1955*, Zagreb 1988, н. д. стр. 29.

² Војни архив (ВА), Архива Војно-безбедносне агенције (АВБА), 1-6.3.02, Саветовање одржано 18. августа 1948. године са начелницима управа КОС-а војних области, морнарице, ваздухопловства КНОЈ-а и Гардијске дивизије.

Сукоб са ИБ иницирао је повећање будности КОС-а. Актуелна проблематика је темељно и редовно претресана путем саветовања на којима су вршене анализе и подношени реферати о различитим питањима. На тај начин, проблем ИБ-а је придодат постојећем броју проблема.

Сукоб са ИБ-ом у ЈА одвијао се у два периода. У првом, у месецима непосредно после Резолуције и током 1949. године, појединци који су се изјашњавали у прилог ИБ-а, у практичном смислу су откривали сами себе. Сходно томе, према њима су спровођене мере попут партијских казни или искључења из КПЈ, прекомандовања или демобилисања, али и затворских казни. И у том првом периоду могуће је направити разлику између 1948. и 1949. године.

Током 1948. године у ЈА је забележено 2.328 случајева јавног иступања негативног или непријатељског карактера. Од тог броја:

- 1.409 се односило на официре,
- 252 на подофицире,
- 397 на војнике,
- 58 на војне службенике,
- 28 на грађанска лица,
- 25 на војне студенте,
- 28 на војне питомце
- 13 на војне стипендисте.

По националном саставу највише је било Срба – 1.114, затим Хрвата - 513, Словенаца – 161, Црногораца – 296, Македонаца – 97, муслимана – 42, Албанаца 12, Мађара – 24 и осталих - 69.

Разумљиво да је по организованости највише било чланова партије – 1.606, кандидата - 21 и чланова Народне омладине – 120. Остали су били неорганизовани. Занимљиво да је међу њима било и 93 официра и 65 подофицира бивше југословенске војске. На партијским састанцима иступило је 432 лица, а мимо партијских састанака пред појединцима 978, пред више људи 782 и у групи где су се међусобно солидарисали њих 66.

Од укупног броја иступника:

- 393 је било за Резолуцију ИБ у целини,
- 838 по више питања,
- 851 по једном питању,
- 169 само за Арсу Јовановића,
- 72 само за Хебранга и Жујовића.

Од иступника укупно је ухапшено 337 особа, од којих је 80 осуђено још током 1948, њих 117 је крајем године још било у поступку, док су осталих 140 пуштени са казнама или без њих. Од осталих мера:

- 433 је демобилисано,
- 81 је чекао на демобилизацију,
- 80 је прекомандовано,
- 81 је упућен у дисциплински батаљон,
- 41 је упућен на нижу дужност,
- 95 је „саветовано”,
- против 940 још нису покренуте никакве „командне или судске мере”.

Партијске мере су се односиле на 690 искључених, 49 кажњених осталим партијским казнама, 627 критикованих, док против њих 122 нису предузете никакве мере.³

По месецима, број иступања по линији ИБ-а током 1948. године изгледао је:

- јун: 31,
- јул: 1.343,
- август: 571,
- септембар: 142,
- октобар: 49,
- новембар: 35,
- децембар: 24.

За 133 случаја иступања није могло да се утврди у ком месецу су се догодили. После масовних иступа у јулу, због одлучног одговора партије и служби безбедности дошло је до постепеног пада у наредним месецима.⁴

Од официра који су се у првом тренутку изјаснили за Резолуцију у саставу армије на дужностима је остало:

- 100 политичких руководиоца од 230,
- 243 командних руководиоца од 356,

³ ВА, АВБА, 38 – 6.3.03.2, Десетогодишњи извештај Управе КОС 1944-1954. А. Борба против коминформа и руске агресије. 1. Вербална иступања и удруживање против народа и државе.

⁴ ВА, АВБА, 16-6.3.03.2, Извештај КОС МНО за 1949. годину, Рад непријатеља у току 1948. год. и борба против њега.

- 204 штапских руководилаца од 451,
- 232 командно-позадинских руководилаца од 310.

Према ставовима КОС, судске мере кажњавања преступника по линији ИБ-а су биле благе. Наиме, од 337 ухапшених, 92 је ослобођено кривичног гоњења, а 116 осуђених је осуђено на 1.846 месеци затвора – по 16 месеци у просеку. Критиковани су судски органи због благог критеријума и затражена је интервенција преко партијског руководиоца како би сви органи у потпуности спроводили и заступали линију КПЈ. Према ставу КОС-а разлика између вербалних престапа и бекства са оружјем преко границе, или припрема атентата била је мања од милиметра. Чињеница да органи КОС-а у прво време нису на уобичајен начин пратили активност потенцијалних преступника и сакупљали материјал за кривично гоњење похваљена је и оправдавана спречавањем даљег међусобног повезивања присталица ИБ и ширења њиховог рада. Вербални иступ за ИБ је представљао позив на побуну и солидарисање са њом.⁵

Управо у овој формулацији КОС-а треба тражити објашњење за такав наступ његових органа у првим месецима после објављивања Резолуције. Народна изрека „у страху су велике очи” нашла је практичну примену у великом броју дојава, хапшења, суђења, казни, прекоманди, демобилизација и другог. Методи партијског рада попут састанака, реферисања, критика и другог омогућили су да се присталице ИБ-а јавно декларишу. Остало је само да органи безбедности искористе постојеће ресурсе и у брзом поступку елиминишу сваки потенцијални отпор или просто политичко неслагање. За идеализам, искреност, другарство, војничку или партијску солидарност просто није било места, штавише, ове карактеристике су искоришћене и у великом броју случајева злоупотребљене. Ишло се на спречавање илегалних дискусионих центара, девиза је била „данас иступа, сутра на партијски састанак”. Према томе, по признању самог КОС-а „није ни било за суд неког нагомиланог материјала”.⁶

За разлику од 1948. године, у 1949. години укупан број престапа по линији ИБ-а повећао се и износио је 3.200 случајева. Од тог броја:

- 1.300 се односило на официре,
- 280 на подофицире,
- 580 на војнике.

⁵ ВА, АВБА, 38 – 6.3.03.2, Десетогодишњи извештај Управе КОС 1944-1954. А. Борба против коминформа и руске агресије. 1. Вербална иступања и удруживање против народа и државе.

⁶ ВА, АВБА, 16 – 6.3.03.2, Извештај КОС МНО за 1948. годину.

Ухапшено је 905 особа од којих је 480 било официра, 137 подофицира, 189 војника, 17 војних службеника и 182 грађанска лица. Међу официрима 56 је имало више чинове (3 пуковника, 11 потпуковника и 42 мајора), 70 њих су били политички руководиоци, а 100 се налазило на командним дужностима. По националном саставу највећи број је Срба - 608, али како и саме анализе кажу, у очи је упадао сразмерно велики број Црногораца – 153, наспрам 87 Хрвата или 32 Словенца.

Међутим, и органи КОС-а су следили уобичајену партијску праксу да се за савремене преступе или грешке тражила њихова клица или негативност у прошлости. Тако је анализа партијског стажа иступника по ИБ указивала да је 65% било чланова партије од 1944. и 1945. године – то је указивало на недовољну партијску изграђеност. Напоменуто је да је 50 иступника прекидало службу у армији због дезертирања, да су 32 била заробљена – што би требало да укаже на њихово невојничко понашање. Међутим, било је и 20 предратних чланова КПЈ. Ту се појављује један нови моменат у анализи. Наиме, статистика, према мишљењу припадника КОС, није могла довољно добро да укаже на прави карактер иступника који су били „галерија типова туђих радничкој класи и њеној борби“. Тек су појединачна ислеђивања и сазнања добијена тим путем омогућила да се они прикажу индивидуално као амбициозни „мрачни типови“ који су, „очекујући коњукуру каријеризма у условима руске окупације, желели да се пробију по сваку цену“.⁷ Касније су, према утврђеном обрасцу, у употребу ушле још оштрије формулације које у највећем броју случајева вероватно нису биле истините. Тако је речено да је већина војних лица која су се изјаснила за Резолуцију ИБ и раније била партијски и дисциплински кажњавана, да су у малом броју били на одговорним командним дужностима, да су се међу њима нашли „разни каријеристи и болесно амбициозни руководиоци, фракционаши и демагози, познати колебљивци, деморализатори и паникери из доба рата и тешких ситуација, као и лица незадовољна положајем и одликовањима, разни сапутници револуције и малограђански елементи“. Према непотпуним подацима, око 4500 припадника војске се изјаснило за Резолуцију ИБ-а, колебало се или солидарисало са члановима своје породице или рођацима. Од тог броја 300 је било из састава УДБ.⁸

⁷ ВА, АВБА, 38 – 6.3.03.2, Десетогодишњи извештај Управе КОС 1944-1954. А. Борба против коминформа и руске агресије. 1. Вербална иступања и удруживање против народа и државе.

⁸ *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945-1985, Vojna bezbednost*, том 12, VINC, Београд 1986, стр. 75.

У периоду од 1948. до 1952. године, пред војним судовима је због разних кривичних дела која су била у вези са Резолуцијом ИБ правослажно осуђено 2.659 особа, од тога:

- четири генерала,
- 1.700 официра,
- 188 подофицира,
- 293 војника,
- 107 милиционера,
- 255 грађанских лица.

У првом тренутку, током 1948. године временске казне су биле „релативно благе”, да би током 1949. године биле пооштрене тако да је просечна казна за деловање по линији ИБ-а износила осам година строгог затвора. Изречено је и 59 смртних казни, већим делом онима који су осуђени у одсуству.⁹ Касније су, када је започео поступак помиловања, већим делом замењене за временске казне.¹⁰ Упечатљив је пример капетана Рада Мрђеновића који је током 1948. године због иступања по линији ИБ-а отпуштен из активне службе, а поступак против њега је потом био обустављен. Већ у децембру исте године он је пребегао у Мађарску где се придружио кампањи ИБ-а против ФНРЈ. Поред писања и наступа на радију, он се три пута тајно враћао у Југославију где је вршио разне обавештајне и субверзивне задатке. Приликом трећег боравка је ухапшен и пресудом Војног суда у Загребу од 29. марта 1951. године осуђен на смрт. Смртна казна над Мрђеновићем је извршена, док су четворица припадника његове групе осуђена на временске казне.

Смртна казна је извршена и над заставником Василијем Недељковићем, који је са седморицом саучесника запалио војно складиште у Нишу. Пресудом нишког војног суда од 28. априла 1949. године Недељковић и још тројица другова су осуђени на смрт док су остали осуђени на временске казне.¹¹

У другом периоду, од 1950. година па надаље присталице ИБ-а се нису тако често отворено изјашњавале, почеле су да се тајно организују и делују субверзивно. Због тога, припадници КОС-а су били приморани

⁹ *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945 – 1985, Vojni pravosudni organi i organi pravne službe JNA, VIZ, Beograd 1986, str. 250.*

¹⁰ О начину кажњавања и искуствима из боравка на одслужењу казни припадника ЈА видети: Војан Dimitrijević, *Od Staljina do Atlantskog pakta; Armija u spoljnoj politici Titove Jugoslavije 1945-1958*, Službeni list SCG, Beograd 2005, поглавље *Upućivanje u mesto boravka Mermer*, стр. 145-151.

¹¹ *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945 – 1985, Vojni pravosudni organi i organi pravne službe JNA, VIZ, Beograd 1986, str. 250.*

да наставе да развијају и контролишу своју агентурну мрежу, то јест, да се боре уобичајеним методама и средствима. Ако би се до имена појединаца и група дошло на основу дојава или током „разраде”, следило би привођење и ислеђивање. Циљ ислеђивања било је признање кривице, то јест, изјашњавање у прилог резолуције. У другом периоду, у највећем броју случајева осумњичени су пружали одлучан отпор таквим настојањима, негирајући било какву везу са ИБ-ом и своје „издајничко” понашање и ставове. Кључна улога у прибављању потребних информација припадала је припадницима агентурне мреже, такозваним информаторима и резидентима. Информатори су врбовани и постојали су различити методи врбовања. Најчешће коришћен метод био је позивањем на патриотску и партијску свест, али није избегаван ни метод врбовања компромитујућим материјалом. Међутим, и у врбовању је било много произвољности и непоштовања процедуре. Тако су особе врбоване без претходних провера поузданости, или о врбовању појединца нису састављани извештаји. Посебну пажњу је требало посветити избору квалитетног кадра за информаторе који би по демобилизацији и даље чували тајну. Појава која је угрожавала ефикасан рад КОС-а била је такозвана деконспирација, односно откривање идентитета информатора или резидената, а то се најчешће дешавало услед грешки официра КОС који није пратио стандардну процедуру везану за припрему информатора или избор места на којима су одржавани састанци са информаторима. Тако је у 11. дивизији током 1949. године било 18 случајева деконспирисања, а на нивоу целог КНОЈ-а укупно 117.¹²

У агентурно – информативној мрежи КОС-а налазила су се 2.972 официра (6% укупног броја у ЈА), тако да је на 17 официра долазио један сарадник КОС-а.¹³

Приликом изградње мреже сарадника ишло се исувише шаблонски, тежило се масовности, као да је требало достићи да у свакој десетини буде по један сарадник КОС-а (што је само представљало некритичко усвајање совјетских модела – прим. Д. Тасић). На тај начин је створена мрежа за општу контролу у јединицама, не само безбедносно. Такође, састанци су одржавани редовно, али често и без потребе.¹⁴

На пример, у КОС КНОЈ-а нису били претерано задовољни стањем свог кадра. За то незадовољство било је више разлога, али би они најважнији били:

¹² ВА, АВБА, 11 – 6.3.02, Записник са конференције у Управи КОС-а КНОЈ-а 8,9. и 10. фебруара 1950. године – По агентури.

¹³ ВА, АВБА, 16-6.3.03.2, Извештај КОС МНО за 1948 и 1949. годину

¹⁴ ВА, АВБА, 16-6.3.02, Саветовање у КОС-у 1951, стр. 33.

- низак ниво стручне спреме, само мали број официра је имао четири године гимназије са малом матуром,
- лоша ситуација по питању културне изградње кадрова јер због честих боравака на терену и обилазака повереника није било прилике да официри КОС посећују културне манифестације, позоришне представе и филмске пројекције.¹⁵

Такође, истакнуто је да:

- будност треба да буде ослонац у даљој борби против ИБ,
- положај официра КОС у партијским телима треба да се поправи, то јест, да се осећало неповерење и страх од официра КОС па су избегаване расправе у присуству официра КОС
- војно-стручној обуци мора да се посвети посебна пажња,
- да официри КНОЈ уопште морају да буду свесни да њима многе ствари преко којих се у оперативним јединицама прелазило, нису допуштене и да су и они због посебног статуса КНОЈ у ствари били официри безбедности.¹⁶

КОС и Резолуција ИБ-а: пример КНОЈ-а

КНОЈ као самостална, и у неку руку елитна војна формација имао је посебно место у борби са новим изазовом. У новим околностима, у веома тешком положају нашле су се граничне јединице КНОЈ, и то управо оне које су се налазиле на југословенским границама према ИБ земљама. Ту је, буквално преко ноћи један миран, готово неприметан и спокојан гранични режим замењен готово ратним стањем, а дотад готово необележена и непоседнута гранична линија претворена у гранични фронт на коме је повремено долазило до озбиљних инцидената, између којих је трајао тихи и константни обавештајно-субверзивни рат. За поједине припаднике КНОЈ који се нису слагали са политиком свог руководства бекство преко границе, то јест дезертирање, представљало је вид практичне демонстрације тог неслагања. Повећање ефектива граничних јединица на источним границама поставило је пред особље КОС нове задатке и од њих и политичких руководиоца захтевало додатни напор у контролisanу стања и неутралisanу негативних појава. Међутим, за разлику од југословенских западних граница, где су слу-

¹⁵ ВА, АВБА, 11 – 6.3.02, Записник са конференције у Управи КОС-а КНОЈ-а 8,9. и 10. фебруара 1950. године – Реферат о кадру.

¹⁶ ВА, АВБА, 11 – 6.3.02, Записник са конференције у Управи КОС-а КНОЈ-а 8,9. и 10. фебруара 1950. године – По агентури.

чајеви бекства преко границе углавном били везани за економске па тек онда идеолошко-политичке разлоге, на источним границама ови случајеви првенствено имају идеолошко-политичку конотацију. Такође, као и код вербалних иступа за резолуцију ИБ, у великој већини случајева починиоци бекства преко границе у земље ИБ били су официри, док је то мање везано за подофицире и војнике. Супротно од овога, на југословенским западним границама главнину дезертера чинили су војници – уз, наравно, велики број цивила.

Са 16.000 људи, до краја 1950. године, састав граничних јединица КНОЈ повећан је на 21.000. То је захтевало да се мрежа информатора и резидената прилагоди. Међутим, све до априла 1949. године било је 70 караула на којима није било обавештајне мреже. Издвојеност и међусобна удаљеност караула и објеката у великој мери су отежавали рад батаљонским официрима КОС. Редовност одржавања састанака је доведена у питање јер је један гранични батаљон покривао и до 150 км граничне линије. У тренутку када би дошао до карауле, официр КОС је морао да се довија на разне начине како би организовао тајни састанак са информатором, који често и није био ту већ на стражи или у патроли. Ако је и био ту, обично је као и остали војници који нису били на дужности спавао. Упркос томе, уз помоћ других официра Управе КОС КНОЈ, до краја 1950. године створена је мрежа од укупно 2.542 информатора, резидента, спољна информатора и контра-диверзиона информатора. Због осетљивости службе на граници посебна пажња је посвећена раду са официрима информаторима. Спољни информатори су били цивили који су живели и боравили у пограничном рејону и њих је до краја те године било 224. Међутим, често се дешавало да поједини међу њима већ раде за УДБ са којом, према наводима КОС КНОЈ, није постојала квалитетна координација у раду. Посебно питање је представљала могућност да поједини информатори по демобилисању наставе да сарађују са КОС-ом. Занимљиво је да је КОС КНОЈ понудио УДБ-и да се поменути информатори по демобилисању „препусте” УДБ-и. Међутим, одатле је стигао одговор да они већ имају довољан број информатора, а да им бивши информатори КОС-а „нијесу потребни пошто су врбовани на патриотској основи”.¹⁷

Као и другде у ЈА, избијање сукоба са ИБ-ом ставио је официре КОС у КНОЈ у необичну позицију с обзиром на чињеницу да су до тада они били усредсређени на борбу са такозваним „класним непријатељем”. Непосредно пре догађаја око Резолуције ИБ донета је одлука да се из агентурне мреже КОС избаци руководиоци (официри – прим.

¹⁷ ВА, АВБА, 11-6.3.02, Саветовање у КОС-у 1950, стр. 133.

Д. Тасић), тако да је у кључном моменту било онемогућено праћење управо оне групе код које се деловање по линији ИБ-а највише испољило. Тако је 1948. године у 74. пуку 7. дивизије КНОЈ-а партијска организација у првом тренутку покушала да састав јединице упозна о линији КПЈ, а тек по добијању конкретне директиве предузете су прве мере против оних који су иступали по линији ИБ: петоро је искључено из партије и демобилисано, од којих је тројицу одмах по демобилисању ухапсила УДБ. Једна особа је упућена у дисциплински батаљон. У тој јединици током 1949. године од 14 особа које су иступале по линији ИБ-а две су ухапшене и од њих један је осуђен, а други демобилисан, остали су кажњени разним партијским и дисциплинским казнама. Посебно је истакнуто координисано деловање органа партије и КОС.¹⁸

У току 1949. године у свим јединицама КНОЈ било је укупно 213 иступања по линији ИБ, од чега 157 отворених и 56 скривених.¹⁹

Због чега су све припадници КНОЈ, али и других јединица ЈА, били окарактерисани као преступници по линији ИБ?

Иступи појединаца који су делимично или у потпуности били на линији ИБ сводили су се на: у КПЈ није било демократије, да су представници КПЈ требало да оду на заседање ИБ у Букурешту, да у ЦК КПЈ има грешака, да бољшевици знају шта раде, и тако даље.²⁰

Тако је, на пример, ст. водник Вељко Зиндовић изјавио да је Божо Љумовић старији члан партије и од Тита и да му „свакако треба веровати“. Зиндовић је ухапшен и потом демобилисан да би по демобилизацији поново био ухапшен, овога пута од УДБ-е.

Сличан случај догодио се са ст. водником Ђеримом Дураковићем који је „под утицајем са терена“ изјавио да је политика КПЈ према селу погрешна, да у Резолуцији ИБ има много тачних ствари, као и да Арсо Јовановић није издајник. И Дураковић је ухапшен и осуђен.²¹

Комесар 16. батаљона 32. пука капетан Гојко Вујовић је изјавио да не треба раскринкавати Стаљина, због чега је батаљонски официр

¹⁸ ВА, АВБА, 11 – 6.3.02, Записник са конференције у Управи КОС-а КНОЈ-а 8, 9. и 10. фебруара 1950. године.

¹⁹ Војни архив (ВА), Југословенска народна армија (ЈНА), Команда КНОЈ и ГЈЈ, Инв. бр. 3719 - 19, Извештај Опумоћства ЦК КПЈ за КНОЈ Опумоћству ЦК КПЈ за Југословенску армију, бр. 2719 од 19.5.1950. године. Записник са састанка одржаног 12. маја 1950. године.

²⁰ ВА, АВБА, 11-6.3.02, Саветовање у КОС-у 1950, стр. 133.

²¹ ВА, АВБА, 11 – 6.3.02, Записник са конференције у Управи КОС-а КНОЈ-а 8, 9. и 10. фебруара 1950. године – Дискусија – Утицај терена на јединице КНОЈ-а, непријатељска агитација и пропаганда (Форме) наше проту-мјере.

КОС у сарадњи са партијском организацијом искључио Вујовића из партије и уклонио га из јединице.²²

Један од најозбиљнијих инцидената у КНОЈ који је био у вези са ИБ био је случај комесара граничног батаљона Ратка Булатовића, који се повезао са групом присталица ИБ из Бијелог Поља (у овом граду присталице ИБ су се прве организовале).²³ Групу су чинили средњи партијски функционери и било их је 18. Они су намеравали да заједно пређу југословенско-албанску границу и пребегну у Албанију, али су у акцији КНОЈ припадници ове групе били похватани или побијени. Оно што је занимљиво је да није било никаквих назнака да ће Ратко Булатовић учинити такав преступ. Истовремено, док су јединице 67. пука 7. дивизије покушавале да затворе југословенско – албанску границу, у Албанију је успео да пребегне начелник штаба пука Бајо Станковић.²⁴

Поједине присталице Резолуције ИБ су одабрале активнији начин деловања, тако да се на терену, поред већ ослабљених антијугословенских и антикомунистичких одметника, појавио и један број такозваних информбираша. Јединице КНОЈ, уз подршку УДБ и Народне милиције извршиле су неколико акција и против ових одметника.

На северу Црне Горе, током октобра 1949. године, догодила су се два сукоба са одметницима – присталицама ИБ. Прво је 8. октобра дошло до сукоба на планини Турјак (околина Иванграда - Беране). Тог дана су 1, 3. и митраљеска чета 72. батаљона 67. пука из састава 7. дивизије КНОЈ, вршиле претрес терена. Одељење митраљеске чете са заставником Ђоком Вукотићем на челу наишло је на два ИБ одметника – Воју Поповића и Новака Зековића. Одметници су отворили ватру и ранили четири војника: заставника Ђоку Вукотића, Радосава Петровића, Ђељу Ахмедовића и Љубисава Михајловића. Том приликом погинуо је одметник Воја Поповић. У потери за Зековићем која је уследила грешком је дошло до сукоба са групом милиције и цивила у коме су рањена још два војника КНОЈ-а – Стеван Мићашевић и Боривоје Вићановић. Зековић је успео да избегне и ову заседу, али је потом налетео на 1. чету и био убијен.²⁵

²² ВА, АВБА, 11 – 6.3.02, Записник Саветовање у КОС-у 1950. године. Критеријуми батаљонског официра у ојени података о раду непријатеља добивених од информатора, стр. 159

²³ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, knjiga III, стр. 224.

²⁴ ВА, АВБА, 11 – 6.3.02, Записник са конференције у Управи КОС-а КНОЈ-а 8, 9. и 10. фебруара 1950. године – Дерзетерство, наше проту-мјере.

²⁵ ВА, ЈНА, Команда КНОЈ и ГЈЈ, Инв. бр. 4216-7 Извештај о ванредном догађају Команде 67. пука НО Команди 7. дивизије НО (Општем одсеку), Стр. пов. бр. 1253 од 13.10.1949.

Неколико дана касније, војна патрола која је контролисала околину села Мурино у чијој близини су се налазила двојица скривених информбироваца, сукобила се са једним цивилом у време полицијског часа. Цивил је рањен али је успео да побегне. У патроли је теже рањен мл. водник Јово Трбулан који је убрзо умро. Рањени цивил је касније ухађен када се јавио у болницу у Плаву ради лечења.²⁶

Иначе, за територију Црне Горе, у вези са резолуцијом ИБ нарочито је било специфична такозвана појава „колебања” код цивилног становништва, која се потом преливала и на припаднике војске. У суштини проблема био је традиционални патријархални принцип поштовања старијих и виђенијих припадника заједнице, који се на специфичан начин прелио и на комунистичку партију – манифестација једног таквог обрасца понашања било је питање попут „како је неко од поколебаних стари борац, стари познати комуниста, те кад се он поколебао вјероватно зато има неког разлога итд”. Због тога је низ старешина прекомандован са поменуте територије.²⁷

На границама према Албанији, Грчкој и Бугарској које је покривала 476. бригада осећало се појачано пропагандно дејство усмерено првенствено према југословенским граничарима. То је вршено на неколико начина: путем покушаја директног контакта, преко двовласника и путем убацивања пропагандног материјала. То се посебно осећало на југословенско-грчкој граници код припадника поражених јединица Демократске армије Грчке који су се повлачили на југословенску територију где су јавно испољавали становиште своје партије која се придружила оптужбама против КПЈ.²⁸

Као и другде у ЈА, после првог таласа отвореног изјашњавања за Резолуцију ИБ и у КНОЈ је уследио период у коме је КОС морао да уложи посебне напоре како би открио присталице ИБ. И у томе је тежиште било на агентурној мрежи, односно на њеном квалитетном раду. За разлику од претходног периода у коме су се присталице ИБ отворено изјашњавале у овом другом посебна пажња је посвећена партијским састанцима и оним члановима који нису учествовали у дискусијама. Практично, више је пажње посвећено онима који се нису изјашњавали.

Такође, једна од мера било је праћење и контрола оних руководилаца који се се у првом тренутку изјаснили за ИБ или колебали али су

²⁶ ВА, ЈНА, Команда КНОЈ и ГЈЈ, Инв. бр. 3725-79, Извештај Команде 7. дивизије НО Команди КНО, Стр. пов. бр 2059 од 28.10.1949.

²⁷ ВА, АВБА, 11 – 6.3.02, Записник са конференције у Управи КОС-а КНОЈ-а 8, 9. и 10. фебруара 1950. године – Дискусија – Утицај терена на јединице КНОЈ-а, непријатељска агитација и пропаганда (Форме) наше проту-мјере.

²⁸ ВА, АВБА, 11 – 6.3.02, Записник са конференције у Управи КОС-а КНОЈ-а 8, 9. и 10. фебруара 1950. године.

променили мишљење и потом остали у служби. Будући да су такве старешине најчешће биле прекомандоване, у највећем броју случајева се догодило да уместо једних у јединицу дођу други. Овом мером било је онемогућено повезивање истомишљеника јер су путем прекоманди они „бачени” у непознате средине где је, уз велики ризик, требало да се уложи доста труда и времена да би се евентуални истомишљеници идентификовали, повезали и организовали. Вероватно је КОС на то управо и рачунао као начин да добије на времену. Руководиоци који би са таквом карактеристиком дошли у нове јединице аутоматски би постали предмет посебног третмана КОС. Да би се открило да ли је код њих искрено дошло до промене става, праћени су током партијских састанака или су им за извођење политичке наставе повераване одређене теме за разраду. Из карактера њиховог излагања и каснијих питања присутних, од којих су многа постављана управо да испровоцирају одређени став или реакцију, стицао се увид у њихово право расположење. Да би ове мере могле ефикасно да се спроведу била је потребна добра сарадња са партијском организацијом. Теме које су најчешће разрађиване односиле су се на линију КПЈ, клеветничку кампању, руководства СССР и информбировских земаља и друго.

Тако је потпоручнику Владимиру Ћуковићу дат задатак да одржи предавање по чланку „Критика и самокритика у СССР” које је он припремио само тако што је из чланка преузео поједине неповезане цитате. На неколико пута поновљено питање учесника „Ко је најодговорнији за такво стање и каква је улога СКП(б) и Стаљина у томе?” одговорио је али не помињући Стаљина. Због тога је извучен закључак да Ћуковић није желео да „раскринкава Стаљина као главног кривца за све што се дешава”. Слично се догодило са Василијем Бошковићем који је добио тему „Улога Стаљина и СКП(б) у резолуцији и клеветничкој кампањи”, при чему је истакнуто да он у свом излагању Стаљина није поменуо.²⁹ Извесни Веселин Бугарацијевић из 7. дивизије откривен је као присталица ИБ када је одбио да одржи предавање на коме је „требало разобличити клевете Информбироа у вези политике наше Партије и Владе на селу”.³⁰

Понегде је и у овом начину рада долазило до пропуста. До тога је најчешће долазило да би се избегло дубље уплитање у проблем или

²⁹ ВА, АВБА, 11 – 6.3.02, Саветовање КОС-а КНОЈ-а 1950. године, Дискусија по питању: О координацији и борби против ИБ између КОС-а и осталог руководства, учешће партијске организације у тој борби, о мерама за активизацију и расветљавање људи у које се сумња, наша досадашња искуства у расветљавању истих, стр 159.

³⁰ ВА, ЈНА, Команда КНОЈ и ГЈЈ, Инв. бр. 3719 - 19, Извештај Опунмоћства ЦК КПЈ за КНОЈ Опунмоћству ЦК КПЈ за Југословенску армију, бр. 2719 од 19.5.1950. године. Записник са састанка одржаног 12. маја 1950. године.

зато што официри КОС нису умели да оцене поједине поступке. Капетан Јаша Љубинковић, политички комесар у једном батаљону КНОЈ, у августу 1949. године одбио је да одржи предавање на тему совјетских нота упућених ФНРЈ и суштине спора између двеју партија. Батаљонски опуномоћеник КОС, потпоручник Новак Мартиновић о томе није известио ни КОС пука ни партијску организацију, иако је рад капетана Љубинковића јасно био окарактерисан као штетан и на линији ИБ. У случају потпоручника Боже Шпирте учињен је пропуст када је он, као активни присталица ИБ који је био групно повезан и организован, препуштен у надлежност партијске организације и његов случај даље није био праћен. Догодило се да је по партијској казни Шпирта упућен у дивизију без знања КОС и да је успут побегао.³¹

Један од најчешћих вербалних иступа који је у већини случајева повезиван са линијом ИБ био је иступ против увођења сеоских задруга (СРЗ – Селачких радних задруга). Многи руководиоци, а у највећој мери војници, су били осумњичени или оптужени за иступање по линији ИБ уколико су јавно критиковали мере које су спровођене ради увођења задруга или уопште тренутно стање у селима. Ови иступи су повезивани са прекршајима по линији ИБ из простог разлога зато што је једна од отворених критика ИБ и СКП(б) била упућена против стања на југословенском селу. Будући да је југословенско руководство током 1949. године приступило спровођењу мера „социјалистичког преображаја села“, између осталог, и са циљем отупљивања идеолошке оштрице напада ИБ, практично по аутоматизму критика или отпор овим мерама био је проглашаван за деловање по линији ИБ, иако у већини случајева то није имало везе са тим већ управо са тешким последицама по југословенско село које су изазвале мере обавезног откупа. То се најчешће дешавало када би се војници враћали са одсуства, где су имали прилике да слушају о предузетим мерама и начину њиховог спровођења или се сами увере у актуелно стање. Путем разговора са својим друговима они су нехотице скретали пажњу информаторима КОС који су даље прослеђивали оно што су чули. Зато је од официра КОС затражено да пажљивије приступе провери оваквих извештаја јер су према важећим идеолошким критеријумима ово били иступи „класног карактера“, који су само због чињенице да је ИБ и овај сегмент подвргао критици били нехотице повезивани са иступима по линији ИБ.³²

³¹ ВА, АВБА, 11 – 6.3.02, Записник Саветовање у КОС-у 1950. године. Критеријуми батаљонског официра у оцјени података о раду непријатеља добивених од информатора. стр 159.

³² ВА, АВБА, 11 – 6.3.02, Записник Саветовање у КОС-у 1950. године. Дискусија по питању. Оцјена вербалних иступа по линији ИБ. Критерији при оцјени и политичка зре-

Уколико би неки присталица ИБ био откривен, вршено је ислеђивање. Иначе је истакнуто да је ислеђивање информбировца било веома тешко, и оно што је занимљиво, према наводима официра КОС, што је стручна спрема и социјално порекло ислеђиваног информбировца била нижа то је ислеђивање било теже. Иако је према важећим прописима ислеђивање морало да се обави у прва три дана по хапшењу, оно је знало да потраје и много дуже. Препоручивало се да се испитивање врши ноћу „када се најбоље окривљени ломи“. Међутим, наведен је низ пропуста до којих је том приликом долазило. Тако је записник знао да потпише иследник, што је било противно важећим прописима. Где је постојала непобитна кривица, попут случаја ст. водника Светозара Николића који је затражио да се Стаљинова слика врати на зид, иследници нису извршили додатно испитивање где би се откриле везе са другим истомишљеницима. То је иначе била општа појава. Наиме, информбировци су тежили да признањем појединих мањих преступа практично прекину даље ислеђивање, чиме су штитили своје истомишљенике или сараднике. У том случају на иследнику је било да ли ће се задовољити формалним признањем кривице или ће наставити даље ислеђивање како би добио што више корисних података. Да би успешно обавио свој посао он је морао да се добро припреми, проучи оптуженог, примени читав низ вештина међу којима су наведени и трикови „иако су забрањени“. Наведена је потреба да се о онима који су осуђени по ИБ као и о онима који су иступали по ИБ, али нису ухапшени и према њима нису предузете никакве мере води евиденција. Наиме, то до тада није рађено.³³

Циљ иследника је био признање кривице. Како и на који начин се до тога долазило било је мање важно. Сугерисано је да се о окривљенима прикупљају сви релевантни подаци који би могли да се искористе приликом ислеђивања: подаци о његовом личном животу, навикама, манама, слабостима, да ли је тврдоглав, попустљив, упоран, да ли је слаб према женама, пићу, да ли је везан за породицу. Тако је приликом ислеђивања потпоручника Павла Кнежевића овај упорно одбијао да призна кривицу, иако је постојала богата документација и извештаји о његовим вербалним иступима. Будући да је веома волео своју жену, та чињеница је искоришћена за добијање признања. Наиме, он је признао кривицу само да би се видео са супругом. Осуђен је на 10 година „лишења слободе са принудним радом и губитак чина“.³⁴

лост наших официра, стр. 163.

³³ ВА, АВБА, 11 – 6.3.02, Записник са конференције у Управи КОС-а КНОЈ-а 8, 9. и 10. фебруара 1950. године.

³⁴ ВА, АВБА, 11 – 6.3.02, Дискусија одржана 20. фебруара 1950. године у XII одсеку

У случају капетана Миљанића до признања се дошло путем коректног и отвореног поступања и после дужег „политичког убеђивања“. Он као комуниста није могао да остане равнодушан према оваквом другарском односу. Међутим, иследници су закључили да је он то урадио не из искренности, већ зато што је био притешњен чињеницама и да је то била форма његове одбране – за њих је једном компромитован комуниста постао државни непријатељ чији је сваки поступак био праћен подзорењем и неповерењем.³⁵

Поручник Ровчанин је ислеђиван безуспешно месец дана. Све што су иследници добили, упркос извештајима информатора, биле су две странице записника. Коначно, иследници су почели да туку Ровчанина који је после извесног времена признао све. И у његовом случају иследници су закључили да он није био искрен и да од њега нису добили све информације. Задовољили су се тиме што је било „довољно материјала да га доста осудимо“.³⁶

И извесни капетан Мартиновић је тек под батинама признао иако се првобитно био зарекао да ништа неће рећи.³⁷

Иако су батине у појединим случајевима биле једино средство за добијање признања кривице, претходни примери су издвојени јер је „овакав начин вођења истраге неправилан и противан свим могућим законима“. Искази добијени под батинама најчешће су били нереални, а такви поступци нису популарисали официре КОС као „мирне, сталожене и културне људе, већ, напротив, као дрске, нестрпљиве и уопште као некултурне људе“.³⁸

Чини се да је иследницима КОС посебно задовољство у раду, када нису били доведени у ситуацију да користе физичку силу, представљало идеолошко-политичко надмудривање и расправљање са преступницима. Тако је, на пример, капетан Стеван Кривокапић отворено тврдио да је изградња тешке индустрије била непотребна, да је Стаљин, будући Титов учитељ, био непогрешив и да је СССР требало изаћи у сусрет када се радило о разним концесијама. Али, када су иследници правилно поставили ствари, развили дискусију и политички их изанализирали, Кривокапић није могао да уради ништа осим да призна кривицу. За то је добио 10 година робије. Поставља се питање да ли је признање добијено на овај начин било резултат њиховог убедљивог идеолошко-

КОС при 7. дивизији у Сарајеву – Кривично гоњење, шта су истраге показале у односу на рад оперативних официра, пропусти, предлози по том питању. Недостаци по материјалном (документација, саслушање сведока, тачност података итд.).

³⁵ Исто.

³⁶ Исто.

³⁷ Исто.

³⁸ Исто.

политичког наступа или психо-физичког замора преступника који је могао да се излечи једино признањем и аутоматским прекидом ове врсте тортуре.³⁹

Констатовано је да је у борби против ИБ „било понекада неправилних квалификација а понекада и сувише оштро гледање“, што је нарочито важило за КОС где је постојала наглашена жеља да се што пре елиминише непријатељ и да је „понекада долазило до неправилне оцјене, све услед недовољно сагледаних околности и недовољне дозрелости у давању правилне оцјене.“⁴⁰ Све у свему, ово је представљало једну одмерену и благу формулацију за бројне неправилности у раду КОС када је борба против ИБ била у питању.

Чињеница да су мрежу информатора првенствено чинили подофицири и војници онемогућавала је да се стекне прави увид у стање духова међу официрима. То је посебно било уочљиво након првог периода у коме су се присталице ИБ саме откривале. Када је „правилним каналисањем овог питања“ (вероватно се мисли на формирање мреже информатора међу официрима) „престало оно мишљење да више нема ИБ-аша“, током 1949. године, само у 7. дивизији ухапшено је 21 лице. Поред тога демобилисано је 14 официра, а сви они су искључени из партије. Других 14 официра је партијски кажњено.⁴¹

Делатност КОС довела је до тога да се у наредним годинама покрене низ поступака против преступника по разним основама.

Током 1950. године од укупно 4.791 покренутих кривичних поступака (по разним основама) само по линији ИБ покренуто је 536 поступака (од чега се на официре односило 297). Међутим, ни у ком случају број престапа по линији ИБ није био већи од других. Број престапа по другим основама износио је:

- због вербалне непријатељске делатности 700,
- избегавања војне обавезе 1.296,
- имовинског криминала 1.596
- и осталих кривичних дела 663 поступака.

На официре се односило 593, подофицире 664, војнике 2.451 и војне службенике 1.083 престапа.⁴²

³⁹ Исто.

⁴⁰ ВА, АВБА, 11 – 6.3.02, Записник са конференције у Управи КОС-а КНОЈ-а 8, 9. и 10. фебруара 1950. године – По агентури. Реферат мајора Петра Ђуровића, начелника КОС 7. дивизије.

⁴¹ ВА, АВБА, 11 – 6.3.02, Записник са конференције у Управи КОС-а КНОЈ-а 8, 9. и 10. фебруара 1950. године – По агентури. Реферат мајора Петра Ђуровића, начелника КОС 7. дивизије.

⁴² ВА, АВБА, 38-6.3.03.2, Десетогодишњи извештај управе КОС (непријатељска делатност 1944-1954), стр. 58.

Наредне, 1951. године, број покренутих кривичних поступака био је 5.808. Због престапа по линији ИБ покренуто је 1.187 поступака (од чега се на официре односило 730). Такође је покренуто:

- због вербалне непријатељске делатности 639,
- избегавања војне обавезе 1.112,
- имовинског криминала 1.804
- и осталих кривичних дела 1.006 поступака.

На официре се односило 1.216, подофицире 941, војнике 2.654 и војне службенике 1087. Укупно је обустављено 388 поступака.⁴³

Током 1952. године број покренутих кривичних поступака износио је 3.979. Због престапа по линији ИБ покренуто је 453 поступака (од чега се на официре односило 251). Такође је покренуто:

- због вербалне непријатељске делатности 201,
- избегавање војне обавезе 825,
- имовинског криминала 1.340
- и осталих кривичних дела 960 поступака.

На официре се односило 596, подофицире 608, војнике 2.012 и војне службенике 763. Укупно је обустављено 327 поступака.⁴⁴

Наредне, 1953. године, број покренутих кривичних поступака био је 3.621. Због престапа по линији ИБ покренуто је 148 поступака. Такође је покренуто:

- због вербалне непријатељске делатности 26,
- и избегавања војне обавезе 920.

На официре се односило 504, подофицире 492, војнике 1.933 и војне службенике 692. Укупно је обустављено 289 поступака.⁴⁵

Закључно са 1952. годином, за Резолуцију Информационог бироа у целој земљи изјаснило се 55.343 члана КПЈ, од којих је 21.880 учесника НОР-а (1.673 носилаца „Партизанске споменице 1941“), 4.153 активних припадника ЈА/ЈНА и 1.722 припадника органа унутрашњих послова.⁴⁶

⁴³ Исто.

⁴⁴ Исто.

⁴⁵ Исто.

⁴⁶ *Sednice CK KPJ 1948-1952*, Branko Petranović, Ranko Končar i Radovan Radonjić, Beograd 1985, стр. 719.

Као и остали делови југословенског безбедносног система, КНОЈ је играо запажену улогу у борби са присталицама ИБ-а у сопственим редовима. Управо је у годинама сукоба са ИБ-ом дошло до кључне трансформације КОС-а у тајну службу совјетског типа.

Dmitar TASIĆ

THE COUNTER-INTELLIGENCE SERVICE AND
THE RESOLUTION OF INFORMBEAUREAU

*A Contribution to the research of history
of military security service*

Summary

During the first afterwar years, Counter-intelligence service (KOS) played an important role in the process of consolidation of the Yugoslav Communists' authority. As well as the other parts of Yugoslav security system, KOS has emerged from OZN-a (Department for people's protection). Important moment for further efficient functioning of KOS was the Resolution of Informbeureau and its effects. Significant number of the Yugoslav Army Forces' members has, at first moment, declared a support to its contents. Following repression provided with many IB supporters continued their activities illegally. When the raids and arrests continued, they have tried to hide their activities in order to avoid them, so the KOS members had to reapply the old measures and techniques, mostly the use of net of informers. Situation was even more complicated since such a net, especially among the officers, so far haven't existed, so there was needed a certain amount of time to be built. During the confrontation with Cominform, a genuine transformation of KOS into a secret service of Soviet type has occurred.

ПРИЛОЗИ

Елена СКВОРЦОВА*

ДЈЕЛАТНОСТ МИНИСТРА СПОЉНИХ ПОСЛОВА РУСКЕ ИМПЕРИЈЕ СЕРГЕЈА ДМИТРИЈЕВИЧА САЗОНОВА ПРЕД ПРВИ СВЈЕТСКИ РАТ

ABSTRACT: During the First Balkan War Minister of Foreign Affairs of Russia S.D. Sazonov spoke for settling issues through seeking compromise solution, non - interference of big powers in conflicts, joining their efforts for sorting out the existing disagreements. In the course of the Second Balkan War he aimed at conciliating the sides. On the eve of War I, Sazonov conducted the policy targeted at entering into alliance with France and Britain. During the Austria-Serbia conflict he took an initiative position for preventing war.

KEY WORDS: Sazonov, Balkan Wars, the Ambassadors' meeting in London, the Triple Alliance, Antanta, a new Triple Defence Alliance, the Austria-Serbia conflict

Сергеј Дмитријевич Сазонов именован је за министра иностраних дјела Русије у новембру 1910. До тада је стекао значајно искуство радећи седам година после завршетка Александровског лицеја у канцеларији Министарства иностраних дјела. Почев од 1890, четири године је провео у руском посланству у Великој Британији, као други секретар. Десет наредних година био је на служби у руској мисији при Ватикану, а потом је био именован за савјетника посланства у Великој Британији. За шефа руске мисије у Ватикану¹ именован је 1906. године. Дужност помоћника министра спољних послова преузео је 1909, а сљедеће године је постао министар. Именовање С. Д. Сазонова на тако висок положај није изазвало негодовање и зато што је Сергеј

* Аутор је кандидат историјских наука у Историјско-документационом одјељењу МИД-а Русије, Москва.

¹ Игнатјев А. В. *Сергеј Дмитриевич Сазонов*//Вопросы истории, 1996. №9, 25

Дмитријевич био у родбинским везама са П. А. Сталипином, а познавао је и А. П. Извољског из времена рада у Ватикану.

Да би се боље разумио курс спољне политике државе, неопходно је узети у обзир њен економски положај – уколико је она економски снажна. С друге стране, одржавање мира свакако повољно утиче на економију државе.

У првој деценији XX вијека Русија је претрпјела тешке поразе на фронту: пао је Порт-Артур, слиједили су пораз код Мукдене и уништење руске флоте код Цушимае. Руско-јапански рат завршио се тешким условима Портсмутског мировног уговора. После годину и по дана рата, економско и финансијско стање у земљи било је тешко. У држави је растао револуционарни покрет. На избор спољнополитичког курса утицала је и заосталост државног уређења. Многа важна питања зависила су од одлуке једног човјека – цара, а према томе и од његових личних квалитета.

Политика коју је спроводио министар иностраних дјела А. П. Извољски била је политика споразума и балансирања, неопходних за обезбјеђење унутрашње стабилности земље, економски успон и обнову војне моћи. У почетку, С. Д. Сазонов је наставио спољнополитички курс Извољског, иако „није скривао да није волио свог претходника“.² Таква политика објашњава се одсуством искуства С. Д. Сазонова у обављању високорангираних послова, а такође и његовом дугом болешћу и лијечењем у иностранству 1911. године. Министарством је за то вријеме управљао помоћник министра А. А. Наратов, који је био сагласан са мишљењима Извољског који се налазио у Паризу, и продужавао по инерцији да руководи министарством из иностранства.³

Из угла С. Д. Сазонова, у моменту његовог именовања за министра, односи са Италијом били су задовољавајући. Двије земље потписале су споразум у Раконидцеу 1909. године. „Ти односи донијели су одређени облик узајамног признања политичких интереса: Италији – на сјеверноафричку обалу, а Русији на Блиском истоку; ми смо добили могућност да очекујемо даље јачање пријатељских веза са њом, независно од тога што је она улазила у састав нама непријатељског политичког савеза“.⁴ Односи са Француском темељили су се „на непоколебљивим основама уговорних односа, који су показали током 15-годишњег постојања своју цјелисходност и вриједност из угла гледања на гаранције европском миру“.⁵ Био је усвојен курс политичког приближавања Великој Британији. Споразум са Енглеском, потпи-

² Соловьев Ю. Я. *Воспоминания дипломата. 1893-1922.* – Минск, 2003, 251.

³ Исто. 234.

⁴ Сазонов С. Д. *Воспоминания.* – Москва, 1991, 35.

⁵ Исто.

сан 1907, довео је до стварања Антанте у саставу: Велика Британија, Француска и Русија. Њемачка је чинила покушаје да сруши Антанту и франко-руски савез.

Међусобно удаљавање Русије и Њемачке је расло, без обзира на више покушаја да се односи стабилизују (у 1909. години десио се сусрет Николаја II и Вилхема II, у 1910. потсдамски сусрет два императора, у 1912. он је поновљен у балтичкој луци, а 1913. у Берлину). У Потсдаму 1910. године, Сазонов је при првом разговору изјавио да је Русија закључила споразум са Енглеском само ради тога да би избјегла неспоразуме с њом. Али, Русија није намјеровала да подржи Енглеску ако она буде водила непријатељску политику према Њемачкој. Имала је намјеру да одржи са Њемачком добре односе.⁶ Приликом наредних сусрета, Сазонов је примијетио да пријатељски односи Русије са Аустро-Угарском „у садашње вријеме бољи не могу бити“. На Балкану, Русија је намјеровала да одржи status quo.⁷ Њемачка страна била је заинтересована за споразум по коме би се Русија обавезала да не подржава антигерманску политику Енглеске у замјену за обећање Њемачке да неће подржавати Аустро-Угарску, ако она крене путем експанзионистичке политике. Ипак, 28. новембра 1910. Сазонов је одустао од идеје о политичком споразуму двије земље.

Ситуацију на Балкану чинили су сложеном борба малих држава за присаједињење етнички сродних територија и прогерманска оријентација турске владе.⁸ Сазонов је био присталица идеје о повезивању балканских држава и Турске ради противтеже Аустро-Угарској. Основа савеза требало је да буде бугарско-српски споразум потписан 29. фебруара 1912. године. Ипак, бугарско-српски савез био је превасходно усмјерен против Турске. Избјећи војна дејства није било остварљиво.

Како пише у својим успоменама предсједник Савјета министара В. Н. Коковцов, од С. Д. Сазонова је слушао само једно: „Ми можемо бити савршено спокојни; њемачка влада не жели допустити да балканска ватра изазове европски пожар, и потребно је само предузети све мјере како наши домаћи политичари не би увукли нас у било какву словенску авантуру.“⁹

У Првом балканском рату Сазонов се залагао за рјешење питања путем компромиса и уступака, без увлачења великих држава у конфликт, и обједињавање њихових снага ради утицаја на исход насталих проблема.

⁶ *История дипломатии*. Том II, Москва, 1963, 700.

⁷ Исто.

⁸ Игнатъев. А. В., *Вопросы истории*, 27

⁹ Коковцов В. Н. *Из моего прошлого. Воспоминания 1911-1919*. Москва 1991, 135.

Питање територијалног разграничења на Балкану изазвало је жестоку полемику балканских земаља и Турске, а такође и унутар самог балканског савеза.¹⁰

Предлог Сазонова и Поенкареа о разматрању балканских питања на међународној конференцији објелоданио је министар спољних послова Енглеске Греј. Њемачка и Аустро-Угарска изразиле су сагласност с њим. Од децембра 1912. у Лондону су радиле двије конференције: на једној Турска и државе балканског блока, на другој, на састанцима, амбасадори шест великих европских држава.

Аустро-Угарска, не желећи да допусти излаз Србије на Јадранско море нити да Скадар пређе у руке Црне Горе, намјеравала је да претвори Албанију у територију зависну од Беча, и спровела дјелимичну мобилизацију и концентрисала своју војску на границу са Србијом и Русијом.¹¹ Под утицајем С. Д. Сазонова, Србија се повукла. Под притиском Аустро-Угарске и по савјету руске дипломатије, Црна Гора се одрекла освојеног Скадра. Русија је признала аутономију Албаније под врховном влашћу султана и контролом шест држава, а у новембру 1912. проглашена је независност Албаније. Под утицајем Коковцева и Сазонова, цар није прихватио предлог војног министра Сухомлинова да спроведе дјелимичну мобилизацију против Аустро-Угарске, представши само на задржавање демобилизованих војника посљедње године војног рока. У марту 1913. Русија и Аустро-Угарска су се договориле о узајамном одустајању од припремљених војних мјера.¹²

Како је писао Сазонов, „сва штампа престонице националистичког табора, одавно непријатељски расположена према Министарству иностраних дјела, повела је против руске спољне политике гласну кампању, која је била изражена у уличним демонстрацијама, скуповима на којима су држани патриотски говори, којима је тражен рат ради заштите словенских интереса, у ријечи новинских чланака који су окривљивали руску дипломатију готово и за државну издају“.¹³ Разматрајући сложену ситуацију, Сазонов је био принуђен да позове чланове државне Думе, да би их упознао о документима који се односе на скадарско питање.

Напори С. Д. Сазонова у Другом балканском рату били су усмјерени ка стишавању напетости међу земљама. Сазонов је иступио против покушаја Турске да се поново разматрају одредбе Лондонског мировног уговора из 1913.

¹⁰ Мировые войны XX века. Кн.1, 67.

¹¹ Очерки истории министерства иностранных дел России (у наставку Очерки истории...). Том III, 251.

¹² Исто.

¹³ Сазонов С. Д., *Воспоминания*. 87

Дјелатност Сазонова била је усмјерена и на јачање односа са Румунијом која је тежила Тројном савезу. У лјето 1914. дошло је до састанка Николаја II са румунским краљем Карлом I. И Сазонов је посетио Букурешт ради преговора са румунским краљем. Сергеју Дмитријевичу је пошло за руком да привуче Румунију на страну Антанте.¹⁴

Конфликт због односа према мисији Лимана фон Сандерса, упућеног у Турску на челу њемачке војне мисије 1913, изазвао је кризу у руско-њемачким односима и довео до коначне подјеле Европе на два непријатељска табора.

Аутор докторске дисертације о овом питању, А. В. Кузмин, као један од узрока подјеле Европе на непријатељске блокове и почетка свјетског рата оцјењује „тврђ курс С. Д. Сазонова према савезу с Енглеском и Француском.“¹⁵

Сазонов је схватао неизбјежност рата и све више долазио до убјеђења да је Русији неопходно да јача односе са Француском и Енглеском, претварајући Тројни споразум у нови Тројни савез, изграђен као одбрамбени систем. У писму амбасадору Русије у Француској А. П. Извольском од 20. марта /2. април 1914. Сазонов је писао: „У потпуности обезбјеђујући међународни положај Русије, Француске и Енглеске, такав савез због одсуства завојевачких намјера код именованих држава неће угрожавати било кога, већ ће се јављати као бољи гарант очувања мира у Европи.“¹⁶ Ипак, такав савез до почетка рата није био створен. Ако је са Француском 1912. била потписана Поморска конвенција, њени односи са Енглеском само су почињали да јачају и њена позиција је остајала у потпуности нејасна.

У вези са јачањем затегнутости између Аустро-Угарске и Србије, Сазонов је почетком јула 1914. обавио разговоре са предсједником Француске и предједником Савјета министара Француске. Резултат преговора је био потврда Француске да ће испунити своје савезничке обавезе у случају рата с Њемачком.¹⁷ На дан објаве рата и почетка војних дејстава Аустро-Угарске против Србије 15/28 јула 1914, „француски амбасадор, по налогу своје владе, изјављује министру иностраних дјела о пуној спремности Француске да, ако се укаже потреба, испуни своје савезничке обавезе“.¹⁸

¹⁴ *Международные отношения в эпоху империализма*. Документи из архивов царского и временного правительств. 1878-1917гг. (далее: *Международные отношения...*) – Серија III. Том I, 384-392.

¹⁵ Кузьмин А. В., С. Д. Сазонов во главе Министерства иностранных дел России: 1910-1916. г.

¹⁶ *Международные отношения ...* Сер. III. Том II. 176

¹⁷ *История дипломатии*, Том II.-С.786

¹⁸ *Международные отношения...* Т.V, 182.

Сазонов је био дубоко убијеђен да ће изјаве о солидарности Русије, Енглеске и Француске „подстаћи Њемачку да утиче на аустроугарску владу у смислу њених примјеренијих захтјева, захваљујући чему би се јавила могућност за налажење излаза из створене опасне ситуације“¹⁹ и на тај начин, може бити и заувјек, а у крајњем случају за цијелу годину, био би одложен моменат расплета између два супротстављена табора на која је била подијељена Европа“.²⁰ Послије ултиматума Србији, Сазонов је молио амбасадоре Француске и Енглеске „да хитно предају њиховим владама његову молбу да што прије израде заједно са њим заједнички план дејстава“.²¹ Амбасадора Велике Британије у Русији Џ. Бјукена упознао је о споразуму двије владе, постигнутим у вријеме посјете Поенкареа. Ипак, Велика Британија се није придружила.²² Сазонов је рачунао на брзу изјаву владе Велике Британије о солидарности са Русијом и Француском. У телеграму амбасадору Велике Британије Бекендорфу од 12/25 јула Сазонов је написао да „при садашњем обрту послова првостепени значај добија тај став који заузме Енглеска. Док још има могућности да се избјегне европски рат, Енглеској је лакше, него другим државама да изврши ... утицај на Аустрију, јер у Бечу њу сматрају најнепристраснијом и зато су њен савјет више спремни да послушају. На жалост, по информацијама које имамо, Аустрија је на почетку свога наступа у Београду сматрала да има право да се нада да њени захтјеви неће наићи на противљење Енглеске, и тим очекивањима било је до извјесног степена условљена њена одлука. Зато је сасвим пожељно да Енглеска јасно и чврсто учини да се разумије да она осуђује ничим оправдане околности и крајње опасан за европски мир начин понашања Аустрије, тим више што би она могла лако остварити мирним путем те своје захтјеве који су правно основани и у складу са достојанством Србије“.²³ У том писму, Сазонов је изражавао наду да ће у случају усложњавања ситуације Енглеска брзо стати на страну Русије и Француске.²⁴ У разговорима с амбасадором Велике Британије Џ. Г. Кененом, он је убјеђивао Велику Британију да изјаву о солидарности са Русијом и Француском. Ипак, напори руске дипломатије нијесу дали жељене резултате.

У аустро-српском конфликту руска дипломатија је заузела активну позицију. С. Д. Сазонов је предложио, а Савјет министара одобрио предлог: „ступити у везу с кабинетима великих држава у циљу

¹⁹ Сазонов С.Д. *Воспоминания*. 220.

²⁰ Там же. С.217.

²¹ *Международные отношения...* Том.V.45-46.

²² *Очерки истории...* Том,III.-С.255.

²³ *Международные отношения...* Сер III. Том V.65.

²⁴ Исто,66.

подстицања Аустро-Угарске, да би она продужила Србији рок за одговор, и дати савјет Србији, ако се она не може одупријети продору аустројске армије, да не предузима противдејство њеном продору, већ да изјави да Србија прави уступак сили и препушта своју судбину рјешењу великих држава.²⁵ Министри Сазонов и Греј били су једини у предлагању посредништва четири незаинтересоване државе: Енглеске, Француске, Њемачке и Италије у разрјешењу кризе.

Ипак, тај предлог је био одбијен. Покушавајући да избјегне рат, Сазонов је чак премашио своја пуномоћја у разговору 17/30 јула са амбасадором Њемачке Пурталесом, предложивши „да се зауставе војне припреме као одговор на одустајање Аустро-Угарске од угрожавања државне независности Србије, показујући јој са своје стране потребу брзог прекиду њених започетих војних дејстава и демобилизације на руској граници.“²⁶ Њемачка је оцијенила тај предлог неприхватљивим за Аустро-Угарску. Затим је тај предлог био измијењен од министра иностраних послова Велике Британије Е. Греја, допуштајући привремено заузимање дијела српске територије од аустројске армије. Греј је захтијевао од Аустро-Угарске само премјештање правца продора њене војске и ослањао се на рјешење држава о питању задовољења аустројских захтјева под условима очувања суверенитета и територијалне неприкосновености Србије. Сазонов је био принуђен да пристане на такав предлог.²⁷ Конфликти између Србије и Аустро-Угарске избијали су и раније, али је или Русија убјеђивала Србију да одступи, или је Њемачка заустављала Аустро-Угарску.

После објаве рата Србији, Савез министара, уз предсједавање императора Николаја II, донио је одлуку да се приступи брзој мобилизацији четири војна округа. Указ о мобилизацији био је обнародован 16/29 јула. Сазонов је уложио не мале напоре да би убједио Николаја II да изда указ о општој мобилизацији и навео упорност њемачког амбасадора грофа Пурталеса у тражењу прекидања мобилизације руске армије.

Иступајући на засједању државне Думе 26. јула 1914, С. Д. Сазонов је детаљно објаснио да би, ако се сагласи са ултиматумом: „Србија постала вазал Аустрије. Било би очигледно да би наше неукључивање значило не само одустајање од вјековне улоге Русије као заштитнице балканских народа, него и признање да су воља Аустрије и Њемачке која стоји за њеним леђима закон за Европу. Са тим се нијесмо могли сагласити ни ми ни Француска ни Енглеска. Не мање од нас, наши одважни савезници улагали су своје напоре ради учвршћивања мира у Европи. Наши непријатељи су направили грешку тумачећи те напоре као израз

²⁵ Исто, 39.

²⁶ Сазонов С.Д. *Воспоминания*.239.

²⁷ Исто, 255.

наше слабости, и последије изазова баченог Аустрији, Русија није пропустила ни један покушај који би могао довести до мирног рјешења конфликта. У том правцу били су часно и до краја исцрпљени сви сви наши и напори наших савезника²⁸.

Сазонов је 27. јула 1914. иницирао питање придруживања Енглеске обавезама Русије и Француске, сходно савезничком договору од 23/5. септембра који су у Лондону утврдили амбасадор Русије у Великој Британији, министар иностраних послова Велике Британије. Е. Греј и посланик Француске у Великој Британији, када је била потписана конвенција о незакључивању сепаратног мира.²⁹ Касније су се придружили Јапан и Италија.

У закључку, примијетићемо да је заштравање противрјечности међу водећим земљама (крајем 1913-1914) довело до ситуације из које је једини излаз био рат. Руска дипломатија је одустала од политике уступака централним државама, али узевши курс јачања односа с Француском и Енглеском, С. Д. Сазонов није могао осигурати подршку Енглеске француско-руском савезу у случају рата са Њемачком и Аустро-Угарском. Руска дипломатија је предузела све мјере како до рата не би дошло. Ипак, рат је почео, али је С. Д. Сазонов показао да су Њемачка и Аустро-Угарска биле нападајућа страна, која је разрушила крхки мир.

Jelena S. SKVRCOVA

ACTIVITIES OF SERGEY DMITRIYEVITCH SAZONOV,
THE MINISTER OF FOREIGN AFFAIRS OF THE RUSSIAN
EMPIRE, BEFORE THE FIRST WORLD WAR

Summary

The Russian diplomacy, having waved the policy of concessions to the Central Powers, took a course towards strengthening of its relations with France and Great Britain. However, in spite of all his efforts, Mr. S.D.Sazonov failed to enlist Britain's support of an alliance between France and Russian in case of a war against Germany and Austria-Hungary. The Russian diplomacy has done its best to avert the war.

²⁸ Государственная Дума. Четвертый созыв. Стенографический отчет заседания Государственной Думы, созванной на основании Высочайшего Указа Правительствующему Сенату от 20 июля 1914 г.

²⁹ *Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917.* 425.

Маријета БАРЈАКТАРОВИЋ – ЛАНЗАРДИ*
Милан ПОДУНАВАЦ**

РАЗВОЈ ПАРЛАМЕНТАРИЗМА У ЦРНОЈ ГОРИ И ПРОЦЕС ПРИБЛИЖАВАЊА ЕВРОПСКОЈ УНИЈИ: ЗНАЧАЈ И УЛОГА ПАРЛАМЕНТА

ABSTRACT: This paper deals with relation between development of the parliamentarism in Montenegro and European integration process. The intention is to demonstrate the way in which association to the European Union has impact on the fostering development of the parliamentarism in Montenegro and to explain which role the parliament, as the most important political institution, should have in this process.

KEY WORDS: parliamentarism, parliament, democratic transition, European integration

УВОД

Предмет нашег истраживања у овом раду јесте однос развоја парламентаризма у Црној Гори и процеса европских интеграција, односно улога парламента, као најважније политичке институције, у овом процесу. Наша намјера је да укажемо на чињеницу да приближавање Европској унији утиче на јачање парламентаризма у Црној Гори, јер она пред земље кандидате поставља конкретне захтјеве који се односе на постизање одређеног степена политичког развоја, који подразумијева јачање демократије и владавине права, што условљава парламент да преузме значајнију улогу.

Појам парламентаризма можемо дефинисати у ширем и ужем смислу. *У свом општем и ширем значењу, парламентаризам означава један облик представничке (грађанске) демократије у коме средишњу и*

* Ауторица је запослена у Министарству науке Црне Горе у Подгорици.

** Аутор је редовни професор на Факултету политичких наука из Београда.

најважнију улогу у политичким процесима има парламент као скуп слободно изабраних представника, односно грађана који су у равноправном политичком статусу.¹ Парламентаризам у ширем смислу, такође подразумева и постојање одређених правних правила која обликују улогу институција у неком друштвено-политичком систему, доношење одређених одлука и политика које омогућавају веће укључивање грађана у политичке процесе, али и улогу различитих актера на политичкој сцени, попут политичких партија и интересних група, и начин на који они својим идејама, предлозима и акцијама утичу на развој земље. У ужем значењу, парламентаризам је један специфични институционални ангажман, односно систем организације власти чија је окосница равнотежа и сарадња законодавне (парламента) и извршне (влада) власти, при чему би постојала извјесна превага законодавне власти над егзекутивом и то пре свега као изборне (влада произилази из парламента и овоме је одговорна), и контролне улоге парламента.²

Након пада комунизма и одржавања првих вишестраначких избора 1990. године, када се још увијек није размишљало о европским интеграцијама, парламентаризам у Црној Гори развијао се паралелно са процесом демократске транзиције. Динамику демократске транзиције у Црној Гори значајно је условило оно што Р. Пенок назива историјским чиниоцима демократије, а подразумевају не само политичку традицију, већ и начин настанка једног политичког система и трајање, односно стабилност појединих фактора значајних за демократију који настају у дужем периоду времена као што су нпр. изграђеност нације, грађанска лојалност, редослед развојних фаза, проблеми које су поједине земље налазиле у свом историјском развоју итд.³

На тај начин, комунистичко наслеђе учинило је демократску транзицију много сложенијом и споријом, јер је она захтијевала свеобухватне промјене у друштвеном систему. У контексту посткомунизма, транзиција демократије значи радикалну трансформацију цијелог друштвеног система. Тако се политички систем мијења из монистичког у плуралистички (једнопартијски у вишепартијски систем), економски систем се драстично мијења (из социјалистичке економије централног планирања у тржишну економију), као и друштвени систем (из свијета колективистичког друштва са загарантованим друштвеним правима и значајним степеном социјалне сигурности у услове релативне друштвене несигурности, тржишно оријентисаних односа и

¹ Милан Матић, Милан Подунавац, *Политички систем – теорије и принципи*, Чигоја, Београд, 1997, стр. 289

² Исто

³ Исто, стр. 288

ограничене функције државе благостања)⁴ Тако су се на политичкој агенди našла веома важна питања, као што су: утврђивање уставног оквира, који је требало да успостави систем подјеле власти и основна права и слободе; стабилизовање парламентарне већине и постизање договора политичких актера о будућем развоју земље; али, прије свега, стварање грађанског друштва, јер *парламентаризам у правом смислу не постоји без развијеног и аутономног, сложеног, хетерогеног и активног грађанског друштва*.⁵

У позадини антибирокупатске револуције из 1989. године, која је условила пад комунистичког руководства у бившој СФРЈ, па тиме и у Црној Гори, налазила се ескалација друштвено-политичких конфликта, неријешена национална питања и јако лоша економска ситуација у федералној држави. Оваква ситуација у земљи указала је на потребу за демократским промјенама, али није постојао јасан пројекат на основу кога би оне могле да се спроводе. У том смислу, у Црној Гори, формиран је Демократски форум, као тијело које је окупљало политичке актере ради дефинисања нових правила „политичке игре”. Међутим, већ након првих неслагања чланови владајуће странке су се повукли из Форума и на тај начин показали да се одлуке још увијек могу доносити без постизања консензуса. Тако су аутократски елементи превладавали над демократским све до 1997. године, на шта су, осим карактера претходног режима, утицале и ратне године, додатно отежавајући демократске промјене у овом периоду. Такође, веома важан елемент отежаног демократског развоја биле су и дубоко укоријењене традиционалне вриједности црногорског „патријархалног” друштва, које му у том тренутку нијесу омогућиле да се активно укључи у започети процес демократских промјена, односно да контролише рад нове владе и иступи са конкретним плановима за будућност.

Управо су комунистичко наслеђе, ратни сукоби и санкције међународне заједнице били разлози због којих је Европска унија конкретније кораке на Балкану предузела тек након склапања мировног спора-

⁴ Pero Maldivi, Davorka Vidović, *Transition in Central and Eastern European Countries – Experiences and Future Perspectives*, Political Science Research Centre, Zagreb, 2007, str. 10 (“*In the context of post-communism, transition of democracy means radical transformation of the complete social system. Namely, political system changed from political monism to political pluralism (single-party system to multi-party democracy), economic system also dramatically changed (from socialist centrally planned economy to market economy), as well as the social system (from the world of collectivistic society with guaranteed social rights and significant degree of social security into the conditions of relative social insecurity, market-regulated relations and limited functions of welfare state.)*”)

⁵ Павле Јовановић, *Неколико напомена о поријеклу и смислу парламентаризма*, Архив за правне и друштвене науке, бр. 1, Београд, 1992, стр. 57

зума у Дејтону (1995.). Након расцјепа у владајућој партији 1997. године, формирана је нова влада у Црној Гори, која је показала већи степен разумијевања динамике демократских промјена, али и отвореност за европске интеграције, које су подразумијевале рад на унапређењу парламентарног система у Црној Гори. Отварање процеса за стабилизацију и придруживање посебно је усмјерило пажњу на питања демократског и парламентарног развоја, а пратило га је јачање институција државе и друштвеног поретка, јер је Европска унија појачала своје захтјеве додатно када су у питању земље Западног Балкана. Након стицања независности на референдуму 2006. године, Црна Гора је, преузимањем међународних и обавеза из Споразума за стабилизацију и придруживање (2007), почела интензивније да ради на обезбјеђивању свих неопходних услова за ефикасан развој парламентарног система. Потврда напретка било је добијање статуса земље кандидата за улазак у Европску унију⁶ и званичан почетак преговора⁷.

Европске интеграције и развој парламентаризма у Црној Гори

Тек након потписивања Дејтонског споразума, Европска унија почела је да дефинише свој приступ у бившим земљама СФРЈ (изузев Словеније, која је укључена у регион Централне и Источне Европе), који је имао сљедеће циљеве: успјешну имплементацију Дејтонског споразума и стварање зоне политичке стабилности и економског просперитета; јачање политичких и економских реформи; поштовање људских и мањинских права и демократских принципа; и регионалну сарадњу и успостављање добросусједских односа, који су означени као кључни.

Узимајући у обзир ситуацију у региону, ЕУ је покренула нови, регионални приступ, према земљама југоисточне Европе, што је условило потребу за постављањем додатних захтјева у процесу европских интеграција. Наиме, ове државе су морале да испуњавају услове на три нивоа. Прије свега, морале су да испуне опште критеријуме за приступање ЕУ, које је Европски савјет усвојио у Копенхагену 1993. године⁸ и

⁶ Европски савјет додијелио Црној Гори статус кандидата 17. децембра 2010. године.

⁷ 29. јун 2012. године

⁸ Закључци Европског савјета из Копенхагена, 21-22. јун 1993. године: http://europa.eu/rapid/press-release_DOC-93-3_en.htm; Критеријуми дефинисани у Копенхагену су: политички, који се односи стабилност институција које обезбјеђују демократију и владавину права; економски, који се односи на постојање тржишне економије и правни, који се односи на способност преузимања обавеза које проистичу из чланства.

Мадриду 1995. године⁹. Како се ЕУ определијелила за регионални приступ у југоисточној Европи, ове државе су морале да испуне и услове који се односе само на овај регион и заједнички су за све земље које му припадају, а који су се односили на успостављање демократије и владавину права, поштовање људских и мањинских права, подстицање економске обнове и сл.¹⁰ На крају, ЕУ је разматрала посебне услове за сваку земљу региона понаособ, зависно од постигнутог степена напретка.

У жељи да унаприједи регионални приступ, ЕУ је у мају 1999. године у Комуникацији Европске комисије према Савјету и Европском парламенту¹¹ представила нови модел односа са поменутиим државама, тј. Процес за стабилизацију и придруживање. Албанија, Босна и Херцеговина, Хрватска, Македонија и Савезна Република Југославија (Србија и Црна Гора), сада дефинисане као земље региона Западног Балкана, имале су могућност да изграђују односе са ЕУ на сасвим новим основама. Циљ овог процеса био је успостављање политичког дијалога са Европском унијом, развој економских и трговинских односа у региону и са регионом, унапређење финансијске помоћи региону, јачање демократизације, цивилног друштва, изградње институција, сарадња у области правосуђа и унутрашњих послова, што је све требало да доведе до формирања правног оквира међусобних односа у виду Споразума о стабилизацији и придруживању. Процес је замишљен тако да његова прва фаза подразумијева процјену политичких, економских, правних и социјалних услова и јачање административних структура у земљи заинтересованој за потписивање споразума, што резултира израдом студије изводљивости од стране Европске комисије, а у којој се налази оцјена стања у земљи и њена способност да прихвати обавезе које произилазе из споразума. Уколико је мишљење позитивно, отпочињу преговори, који ако се приведу крају успјешно, резултирају склапањем споразума, након чега слиједи његова реализација.

И док су неке земље региона, попут Хрватске и Македоније, отпочеле преговоре и потписале Споразум о стабилизацији и придруживању (2000. и 2001), Црна Гора је била значајно заостајала у овим

⁹ Закључци Европског савјета из Мадрида, 15-16. децембар 1995. године: http://www.europarl.europa.eu/summits/mad1_en.htm; Административни критеријум за чланство утврђен у Мадриду односи се на обавезу постојања адекватних административних, управних и правосудних структура у држави, који ће моћи да примјењују законодавство ЕУ на националном нивоу.

¹⁰ Закључци Савјета о условима који воде развој односа Европске уније са одређеним земљама Југоисточне Европе, Bulletin of the European Union, br. 4, 1997, str. 132-134

¹¹ Комуникација Комисије према Савјету и Европском парламенту о процесу стабилизације и придруживања у земљама Југоисточне Европе, COM/99/0235 final : <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:51999DC0235:EN:NOT>

активностима. Наиме, Црна Гора је тада била дио Савезне Републике Југославије, тако да је доста времена пропуштено на проналажење најбољег институционалног оквира, утврђеног Београдским споразумом (2002. године), када је настала државна заједница Србија и Црна Гора. Прве године у Процесу за стабилизацију и придруживање протекле су у унутрашњем усклађивању чланица државне заједнице, умјесто у одређивању њиховог односа према ЕУ. Веома важан инструмент односа са ЕУ и праћења напретка били су састанци Унапријеђеног дијалога, након кога би Комисија формирала препоруке, које су се односиле на демократију и владавину права, економију и слободно тржиште, регионалну сарадњу и сл.

Након самита ЕУ са земљама Западног Балкана, одржаног 21. јуна 2003. године, заживио је још један инструмент, Европско партнерство, који је по узору на тзв. Партнерство о приступању, препознат као добар инструмент за земље које желе да се придруже ЕУ у смислу дефинисања њихових стратегија приступања. Тако је настало и Европско партнерство са Србијом и Црном Гором, укључујући Косово, како је дефинисано резолуцијом Савјета безбједности УН од 10. јуна 1999. године, које је имало исте циљеве као и сам Процес стабилизације и придруживања, а на основу чега је Влада Републике Црне Горе израдила Акциони план. Након што је ЕУ одлучила да у односу на државну заједницу Србија и Црна Гора примијени модел двоструког колосјека, који је подразумијевао да се преговори о придруживању у области спољне трговине и царинске политике воде на нивоу држава чланица, Црна Гора је самосталније кренула у овај процес, брже напредовала и ступила у директније односе са Европском комисијом, показавши јој спремност за преговоре о дијелу Споразума који се односио на њу.

Процес стабилизације и придруживања подстакао је велике промјене у Црној Гори. Прије свега, унапријеђен је институционални оквир за сарадњу са ЕУ, и то: успостављањем посебног Министарства за економске односе са иностранством и европске интеграције у Влади Црне Горе (2003), успостављањем Одбора за европске интеграције у Скупштини Црне Горе (2003), формирањем Савјета за европске интеграције као савјетодавног тијела Владе и формирањем Владине Комисије за координацију процеса приступања Европској унији. Такође, у свим ресорима Владе именоване су контакт особе за послове који се односе на европске интеграције. Почело је и јачање административних капацитета путем организовања разних програма обуке који су се односили на европске интеграције. Усвојена и пракса редовног кварталног извјештавања парламента о процесу интеграција, што је ојачало њего-

ву контролу над радом владе у контексту спољне политике. Порасла је свијест о значају сарадње са цивилним сектором, о чему свједочи потписивање меморандума о сарадњи ресорног министарства задуженог за европске интеграције са групом невладиних организација. Усвојена је и Комуникациона стратегија о информисању јавности о процесу придруживања Црне Горе Европској унији (септембар 2004. године), која је имала за циљ активно укључивање грађана у процес европских интеграција. Такође, финансијска помоћ ЕУ била је веома значајна као подршка демократизацији. Првобитно је била у облику хуманитарне помоћи и програма „ОБНОВА”, а 2002. године почела је реализација Програма за обнову, развој и стабилизацију (CARDS), који је био усмјерен на подршку демократској стабилизацији, изградњу институција, реформу државне управе и сл. Из приложеног можемо закључити да су захтјеви у оквиру Процеса за стабилизацију и придруживање били компатибилни са условима за развој демократске транзиције, што је значајно утицало на напредак Црне Горе у оба процеса и потврђено усвајањем Извјештаја о Студији изводљивости од Европске комисије (април 2005), чиме су испуњени услови за почетак преговара за потписивање споразума.

Након стицања независности, изгласане на референдуму одржаном 21. маја 2007. године, Црна Гора успоставља нове односе са Европском унијом, који су напредовали много бржом динамиком него у претходном периоду. Већ у јануару 2007. године, Савјет Европске уније донио је одлуку о усвајању новог Европског партнерства са Црном Гором, кога је пратило усвајање Акционог плана за имплементацију препорука Европског партнерства од стране Владе Црне Горе. У октобру исте године потписан је Споразум о стабилизацији и придруживању, који представља *правни основ, први уговорни однос, који поставља темељ за успостављање посебног, највишег облика сарадње између Уније и неке од држава Западног Балкана*.¹² Главни циљеви овог споразума су: обезбјеђивање адекватног оквира за политички дијалог, који ће омогућити развој политичких односа страна уговорница; подршка Црној Гори у јачању демократије и владавине права; допринос политичкој, економској и институционалној стабилности у Црној Гори; развој економске и међународне сарадње, подршка транзицији у тржишну економију и јачање економских односа са Европском унијом; и подстицање регионалне сарадње, која је и даље један од важних услова за напредак у интеграцијама.¹³ Потписивање споразума покренуло је и процес пос-

¹² Тања Мишчевић, *Придруживање Европској унији*, Службени гласник, Београд, 2009, стр. 152

¹³ <http://eurlex.europa.eu/Notice.do?val=513460:cs&lang=en&list=513460:cs.&pos=1&pag>

тупног усклађивања са законодавством ЕУ, тако да се Црна Гора наша пред великим изазовом и оним што се зове „трошкови интеграције”, јер овај процес не захтијева само усвајање нових правних аката, већ и спремност за успостављање механизма који би омогућавали да се новоусвојене правне одредбе имплементирају, што подразумијева и обезбјеђивање додатних финансијских средстава, због чега је разумљиво да су се одређени закони усвајали, али да се наилазило на бројне проблеме приликом њихове имплементације.

Веома важан инструмент у давању смјерница и препорука Црној Гори за предузимање активности у наредном периоду су извјештаји о напретку Црне Горе, које Европска комисија припрема годишње почев од 2007. године. Ове извјештаје прати усвајање Плана активности за спровођење препорука Комисије од стране Владе, које се између осталог, односе на демократију и владавину права. Ово значи да ЕУ давањем препорука континуирано указује на потребу јачања демократског развоја земље и подстиче црногорске политичке институције да стално унапређују своје активности у овој области.

Значај успостављања задовољавајућег степена демократског развоја и парламентаризма у Црној Гори, као једног од кључних услова који је требало испунити за почетак преговора, Европска комисија је потврдила и 9. новембра 2010. године у Мишљењу о захтјеву Црне Горе за чланство¹⁴, којим је препоручила давање статуса земље кандидата Црној Гори, а који јој је Европски савјет додијелио у децембру исте године. Европска комисија је у Мишљењу посебно истакла потребу усвајања новог изборног закона, јачања законодавне и надзорне функције парламента, али и јачање дијалога са цивилним сектором. На овај начин ЕУ је покренула низ активности на националном нивоу.

Као једну од њих можемо навести усвајање новог изборног закона. Потребна за његовим усвајањем постојала је још од усвајања новог Устава Црне Горе (октобар 2007), али се расправа о закону одужила и политичке снаге у Црној Гори нијесу показале спремност да постигну договор о његовом садржају. Међутим, након што је ово питање представљено као једно од главних услова за почетак преговора са ЕУ, у септембру 2011. године, политички актери су показали да ипак могу да дођу до компромисних рјешења и закон је усвојен у парламенту једногласно од присутног 71 посланика. Новоусвојени изборни закон додатно је ојачао демократију у Црној Гори. Црна Гора је задржала про-

[e=1&nbl=1&pgs=10&hwords=&checktexte=checkbox&visu=#texte](#)

¹⁴ Communication from the Commission to the European Parliament and the Council - Commission Opinion on Montenegro's application for membership of the European Union (COM (2010) 670), Брисел, 09. новембар 2010. године

порционални изборни систем, јер он омогућава представљање више политичких партија у парламенту; остала и даље једна изборна јединица, јер се на тај начин пружају веће шансе за представљање мањинских националних заједница у парламенту и ублажава ефекат цијепања бирачког тијела; а у расподјели мандата учествују изборне листе које су добиле најмање 3% од укупног броја важећих гласова у изборној јединици. Закон је олакшао освајање мандата за изборне листе припадника мањинских народа или мањинских националних заједница, али увео и квоте за мање заступљени пол на изборним листама, као услов за пуноважност листе. Значајна новина је и да изабрани посланици у Скупштину сада улазе искључиво према распореду са изборне листе, за разлику од претходног закона којим је половина изабраних представника улазила према редоследу са листе, а половину је одређивао носилац листе. Када је ријеч о препоруци за јачање активности са цивилним сектором, можемо примјетити да је, нпр. Скупштина Црне Горе, од периода када је Комисија дала Мишљење, па до данас, значајно унаприједила сарадњу са НВО сектором, и то путем институционализовања те сарадње у виду меморандума, али и кроз реализацију неколико важних пројеката за укључивање и едукацију различитих слојева црногорског друштва у рад парламента.

Продубљивање процеса придруживања Европској унији континуирано поставља нове захтјеве пред Црну Гору. У том смислу, посебно треба истаћи нову фазу у коју је Црна Гора ушла након званичног отварања преговора са Европском унијом у јуну 2012. године. Нова фаза подразумијева аналитички преглед и оцјену усклађености националног законодавства земље кандидата са правном тековином Уније и познатија је као скрининг. Аналитички преглед се врши по поглављима, којих укупно има 35, али процес не обухвата посљедња два (Поглавље 34: Институције и Поглавље 35: Остала питања). Аналитички преглед чине: експланаторни скрининг, односно састанци на којима Европска комисија земљи кандидату представља правну тековину ЕУ у областима које покривају посебна поглавља; и билатерални скрининг, односно састанци на којима држава кандидат представља шта је урадила поводом питања усклађивања националног законодавства у појединим областима. Европска унија и држава кандидат, након билатералних састанака, припремају за свако поглавље Преговарачке позиције, које су основа за преговоре. Комисија припрема и Извјештај о скринингу и представља га Савјету. Након постизања договора између Европске уније и државе кандидата о поједином поглављу, уз испуњеност предуслова за његово затварање, уколико их Комисија одреди, оно се сматра привремено затвореним, али може до званичног приступања бити поново от-

ворено, ако земља кандидат не усвоји неки нови пропис који је накнадно донесен у Европској унији.

Ова фаза преговора омогућава Црној Гори да боље упозна правну тековину ЕУ, али и да предузме даље кораке, конкретне активности на националном плану, које обухватају и активности на јачању демократије, од којих ће зависити привремено затварање појединачних поглавља и на крају, постизање договора о Уговору о приступању. Ово ће неминовно допринијети јачању парламентаризма и напретку у процесу демократске транзиције у Црној Гори.

Улога Скупштине Црне Горе и њен значај у процесу европских интеграција

Постојање институције парламента је нужан услов за развој парламентаризма, али не и једини, и мора бити праћено успостављањем принципа подјеле власти и владавине права, гарантовањем фундаменталних права и слобода и успостављањем слободних и фер избора, који омогућавају грађанима да остварују власт преко слободно изабраних представника. Парламентаризам се не може поистовјетити са самим постојањем парламента. Тако је, на примјер, Уставом Књажевине Црне Горе из 1905. године правно утемељен парламент, али његово успостављање није пратио одређени степен парламентаризма. Међутим, квалитет развоја парламентаризма зависи у великој мјери од организације парламента, његових административних и материјалних капацитета, професионалности кадра у њему запошљен, али и ефикасног обављања функција, као што су: законодавна функција, политичка функција, функција давања легитимитета власти, функција избора и опозива владе, функција повезивања посланика и њихових бирача, функција усвајања буџета, функција представљања различитих друштвених група и мањинских народа, контролна и надзорна функција.

Како се Црна Гора налази у фази преговора са Европском унијом, указала се потреба за додатним јачањем укупног капацитета парламента, посебно метода и средстава упоређивања националних закона са правном тековином Европске уније; потреба за јачањем административних капацитета који су укључени у овај процес и за повећањем финансијских средстава; и потреба јачања надзорне и контролне улоге парламента.

Питање усклађивања националног законодавства је континуирани процес који траје од самог почетка процеса интеграција, преко приступних преговора до пуноправног чланства, а Црној Гори је ово тренутно питање од највеће важности због процеса аналитичког пре-

гледа усклађивања, који је у току. Из тог разлога, јавља се потреба за додатним јачањем административних капацитета и методологије усклађивања на националном плану.

Постоје три главна елемента процеса усклађивања: транспозиција или усвајање одговарајућих националних прописа и мјера имплементације како би се у потпуности задовољили захтјеви европског законодавства; имплементација или успостављање одговарајуће административне структуре и обезбјеђивање финансијских средстава за примјену усвојених закона; и спровођење или успостављање ефикасног судског система који ће гарантовати да се закони правилно спроводе. Црна Гора се након потписивања Споразума о стабилизацији и придруживању¹⁵, чланом 72, обавезала да ће постепено усклађивати важеће законе, али и будуће законодавство са правном тековином Европске уније, а то је посебно важно у свјетлу усвајања европских демократских стандарда, који ће допринијети развоју парламентаризма. У том смислу, први корак било је усвајање Националног програма за интеграцију Црне Горе у Европску унију (НПИ) за период 2008-2012, који је као један од циљева имао и утврђивање детаљног плана усклађивања законодавства и изградње институционалних капацитета. Треће поглавље Националног програма, које се назива "Способност преузимања обавеза из чланства ЕУ", представља посебан преглед постојећег институционалног и правног основа и детаљан план транспонована европског у национално законодавство, који се односи на 33 области које одговарају преговарачким поглављима. Како би се боље пратила реализација мјера утврђених у Националном програму, али и обезбиједили ефикасни инструменти усклађивања у току процедуре израде нацрта и предлога правних аката Црне Горе са ЕУ *acquisom*, од јануара 2010. године уведена су два документа: „Изјава о усклађености“ и „Табела усклађености“. Увођење ових инструмената омогућило је боље праћење овог процеса, олакшало је давање оцјене усклађености и спремности државе да преузме обавезе из чланства и значајно утиче на бољу припрему институција за процес аналитичког прегледа и самих преговора. Предлагач прописа је у обавези да приликом израде нацрта правног акта попуни „Изјаву о усклађености“ у којој даје детаљне информације о предлагачу, органу који ће бити задужен за спровођење и одредбама са којима се треба ускладити, а коју потписује министар вањских послова и европских интеграција. Предлагач попуњава и „Табелу усклађености“ у којој се налази преглед европског прописа у цјелини са појединачним одредбама предлога националног правног прописа. Обрасци се достављају Министарству

¹⁵ Потписан је 15. октобра 2007. године у Луксембургу, а ратификован у Скупштини Црне Горе 13. новембра 2007. године

вањских послова и европских интеграција на оцјену вјеродостојности навода и тек онда влада може усвојити предлог. Предлог прописа се потом разматра у скупштинским одборима.

Институционална структура Скупштине Црне Горе у погледу усклађивања законодавства била је доста комплексна, али је корак даље учињен усвајањем новог пословника Скупштине Црне Горе 2012. године. До његовог усвајања, постојао је Одбор за међународну сарадњу и европске интеграције, Национални савјет за европске интеграције (NSEI) и Сектор за подршку законодавној и надзорној функцији Скупштине Црне Горе. Главна функција Одбора за међународну сарадњу и европске интеграције била је да координира односе са ЕУ, и да прати, и по потреби иницира, усклађивање правног система Црне Горе са европским.¹⁶ Национални савјет за европске интеграције, основан као стратешко савјетодавно тијело 2008. године са циљем праћења спровођења Споразума о стабилизацији и придруживању и будућих преговора са ЕУ, је такође могао да даје мишљење о усклађености законодавства Црне Горе са прописима ЕУ.¹⁷ У складу са Правилником о систематизацији и организацији Службе Скупштине Црне Горе¹⁸, основан је Сектор за подршку законодавној и надзорној функцији Скупштине као организациона јединица Службе, чији је један од задатака да проучава материјале које разматра радно тијело, укључујући и праћење права Европске уније. Национални савјет од свог оснивања није функционисао и обављао задатке као што је то било предвиђено одлуком о његовом оснивању. Одржано је неколико састанака, план рада усвојен је тек за 2011. годину и надлежности су се преплитале са надлежностима Одбора за међународну сарадњу и европске интеграције, тако да не изненађује став Европске комисије да његови капацитети треба да буду ојачани и његова улога додатно дефинисана и појашњена.¹⁹ Са друге стране, у Одбору је вршена само провјера „Изјаве о усклађености“ и „Табеле о усклађености“, које је достављала Влада Црне Горе, док Скупштина није развила своје механизме за даљу провјеру.

У складу са препорукама Комисије, која је посебно указала на чињеницу да се рад Одбора своди на формалну провјеру усклађености на основу докумената који попуњавају предлагачи закона, али не и на суштинску провјеру, Скупштина је усвојила одлуку о новом пословни-

¹⁶ Пословник Скупштине Републике Црне Горе („Службени лист Републике Црне Горе“, бр. 51/06), члан 42

¹⁷ Одлука о оснивању Националног савјета за европске интеграције („Службени лист Црне Горе“, бр. 22/08), члан 6

¹⁸ http://www.skupstina.me/index.php?strana=fiksna&id=202&menu_id=6.1

¹⁹ Montenegro 2011 Progress Report (SEC/2011/1204), Брисел, 12. октобар 2011. године

ку²⁰, којим је Национални савјет за Европске интеграције укинут и основан је посебан Одбор за европске интеграције. Главне надлежности Одбора су: да прати процес преговора са Европском унијом; оцјењује рад преговарачког тима; оцјењује, прати и даје мишљење и смјернице о припремљеним преговарачким позицијама; разматра и даје мишљење о свим питањима и информацијама које се односе на преговарачки процес. Такође, сваки одбор у оквиру своје надлежности у обавези је да прати усклађеност националних прописа са европском правном тековином и да, на основу извјештаја владе, прати спровођење прописа, посебно оних који су усклађени са европским правом. Ово је искорак у погледу јачања надзорне улоге Скупштине над владом у процесу европских интеграција, а и ојачани су капацитети Скупштине за провјеру усклађености. Међутим, остаје отворено питање на који начин ће чланови Одбора за европске интеграције, осталих одбора и Сектора за подршку законодавној и надзорној функцији Скупштине организовати рад и ускладити своје активности на провјери усклађености националних прописа са правном тековином Уније.

Процес интеграција поставио је захтјеве и у односу на контролну и надзорну функцију парламента, која је неопходна како би влада била одговорна за свој рад и како би се њене политике спроводиле у складу са законима и у оквиру буџета, које је усвојио парламент. Устав из 1992. године утврдио је принцип подјеле и начин остваривања власти и омогућио процес демократских реформи у Црној Гори. У контексту односа Скупштине и владе, успостављени систем имао је следећа обилежја: *(1) утврђивање и вођење унутрашње и спољне политике, тиме и управљање државним пословима, компетенција је Владе, а законодавна и буџетска власт, то јест, прописивање правног поретка, праваца политике и правних координата вршења власти, у компетенцији је Скупштине, и (2) одговорност Владе, колективна и индивидуална, Влади.*²¹ На тај начин су постављени темељи парламентарног система у Црној Гори, који су утврђени и у актуелном Уставу Црне Горе из 2007. године. Тако, Скупштина Црне Горе врши контролу рада Владе кроз доношење закона, буџета и завршног рачуна буџета. Такође, Влада је политички одговорна пред Скупштином, која јој може изгласати неповјерење. Уставом је утврђена и могућност покретања интерпелације ради претресања одређених питања о раду Владе, као и парламентарне истраге у циљу прикупљања података и информација о до-

²⁰ Одлука о измјенама и допунама Пословника Скупштине Црне Горе („Службени лист Црне Горе“, бр. 25/12)

²¹ Олга Поповић-Обрадовић, Мијат Шуковић, Веселин Павићевић, *Парламентаризам у Црној Гори*“, ЦИД и СоЦен, Подгорица, 2004, стр. 172

гађајима који се односе на рад државних органа, на предлог најмање 27 посланика. Усвајање Закона о парламентарној истрази²² 2012. године додатно је ојачало овај инструмент и њиме су детаљно прописана овлашћења и улога Анкетног одбора, начин спровођења истраге и извјештавања Скупштине о резултатима истраге. *Скупштина, дакле, има уставно право да врши утицај на рад Владе, да критикује њен рад, да јој даје препоруке, право које искључује директивизам, диктат и наредбе.*²³

Један од механизма надзора парламента су контролна саслушања, која се користе за прибављање информација о појединачним политикама и питањима, као и посланичка питања, која посланик има право да постави влади, односно ресорном министру, у циљу прикупљања информација о појединачним питањима рада владе.

Дакле, правни оквир у Црној Гори утврдио је све неопходне механизме надзора и контроле парламента над владом и на тај начин створена је добра основа за испуњавање политичких критеријума, који су један од услова за приступање Црне Горе Унији. Међутим, досадашња пракса²⁴ показује да је доминација владе изражена у законодавној иницијативи, којој ово право неминовно припада по Уставу, али да она у крајњем може довести до слабљења улоге парламента. Иако *то истовремено не значи да се кроз ту врсту активности исцрпљује значај, улога и утицај највишег законодавног органа*²⁵, ипак постоји потреба ефикаснијег укључивања и осталих овлашћених предлагача закона, посланика и шест хиљада бирача преко посланика. Такође, резултати посланичких питања, интерпелација, парламентарних истрага и саслушања, чији број у посљедњем периоду биљежи пораст, треба да буду боље искоришћени и примијењени у складу са потребама због којих су покренути. Све ово иде у прилог чињеници да је постојање правних одредби нужан услов за остваривање неког права, али само по себи не гарантује да ће у пракси доћи до очекивајућих резултата ако није праћено активним укључивањем носилаца тих права.

Такође, једна од најзначајнијих улога парламента јесте комуникациона улога, односно парламент мора омогућити транспарентност свога рада тако што ће усавршити постојеће и истражити нове канале информисања јавности, посебно путем медија, али и успостављањем добре сарадње са цивилним сектором и његовим укључивањем у ак-

²² Закон о парламентарној истрази, „Службени лист Црне Горе”, бр. 38/12

²³ Олга Поповић-Обрадовић, Мијат Шуковић, Веселин Павићевић, *Парламентаризам у Црној Гори*“, цит., стр. 172

²⁴ Извјештаји и подаци доступни су на званичном веб сајту Скупштине Црне Горе: <http://www.skupstina.me/>

²⁵ Олга Поповић-Обрадовић, Мијат Шуковић, Веселин Павићевић, *Парламентаризам у Црној Гори*“, цит., стр. 223

тивности парламента. Као институција која представља вољу народа, парламент је позорница на којој су представљени различити слојеви друштва и на којој се размјењују најразличитија мишљења о питањима од јавног интереса.

У складу са Правилником о систематизацији и организацији Службе Скупштине Црне Горе, рад Скупштине и њених одбора је јаван, осим ако предмет расправе није питање дефинисано као „државна тајна“. Медији, након добијања акредитације, имају приступ сједницама и на тај начин им је омогућено да припреме и објављују информације добијене „на лицу мјеста“, док парламент путем свог веб сајта обавјештава јавност о свим својим активностима, актуелном саставу, поставља различите извјештаје које припрема и записнике са сједница, а сајт обилује и великим бројем законских аката, којима грађани могу приступити. Такође, отворена је могућност свим грађанима и групама да посјете парламент, након претходног упућивања захтјева, као и да у виду електронског обрасца постављају питања Скупштини. Када је ријеч о доступности парламента, посебно је значајан слободан приступ информацијама. Уставом Црне Горе у члану 51 загарантовано је право слободног прустапа информацијама у посједству државног органа или органа који врши јавна овлашћења свим домаћим и страним физичким и правним лицима, док су све појединости дефинисане Законом о слободном приступу информацијама, усвојеном у јулу 2012. године.

У посљедне три године посебно је интензивирана сарадња са цивилним сектором, правно уобличена у виду меморандума, међу којима је најзначајнији Меморандум о сарадњи између Скупштине Црне Горе и Мреже организација цивилног друштва за демократију и људска права²⁶ из 2011. године. Меморандумом су утврђени основни принципи сарадње парламента и НВО сектора, и то: партнерство у остваривању и унапређивању јавног интереса, транспарентност, одговорност за заједничке активности и међусобно информисање о плановима, програмима и активностима које свака од страна предузима. Такође, дефинисане су и активности за остваривање сарадње које, поред обавезе међусобног информисања, обухватају заједничке пројекте, догађаје и организовање консултативних саслушања приликом разматрања закона и других аката, којима ће присуствовати представници цивилног сек-

²⁶ Меморандум о сарадњи између Скупштине Црне Горе и Мреже организација цивилног друштва за демократију и људска права: http://www.skupstina.me/skupstina/cms/site_data/SKUPSTINA_CRNE_GORE/OSTALO/ivana/Memorandum%20o%20saradnji%20izme%20C4%91u%20Skup%C5%A1tine%20Crne%20Gore%20i%20Mre%C5%BEe%20organizacija%20civilnog%20dru%C5%A1tva%20za%20demokratiju%20i%20ljudska%20prava%20.pdf

тора. Радна група за координацију и праћење активности предвиђених Меморандумом, која се састаје два пута годишње, је тијело које континуирано прати процес сарадње Скупштине и цивилног сектора.

Како би се подстакло интересовање младих за активности парламента, унаприједила њихова знања о политици и демократији и подстакло њихово право на учешће, Скупштина Црне Горе у сарадњи са својим партнерима из цивилног сектора и међународних организација организује тзв. демократске радионице (од октобра 2012. године), али и Дјечји парламент сваке године поводом 20. новембра, Дана усвајања Конвенције Уједињених нација о правима дјетета (од 2009. године). Ради промоције женских права, почев од 2012. године, поводом 8. марта, Међународног дана жена, организује се Женски парламент. У марту ове године одржан је и први Парламент предузећа на коме су, осим посланика и представника привредног сектора, присуствовали и представници владе и синдиката и који ће се одржавати једном годишње зарад јачања дијалога парламента и привредника о економској политици.

Уколико комуникациону улогу парламента посматрамо у контексту европских интеграција, а имајући у виду да је једна од најважнијих функција парламента у процесу приближавања Европској унији управо друштвена, односно *обезбјеђивање и његовање ресурса за комуникационо посредовање ЕУ и процеса прилагођавања бирачима*²⁷, онда можемо закључити да је у том смислу улога Скупштине Црне Горе стављена у други план, јер је Влада преузела водећу улогу у процесу преговарања са Унијом – именује радне групе за преговарачка поглавља, усваја преговарачке позиције, свакодневно комуницира са Европском комисијом и на крају, информисе јавност о постигнутом напретку у преговорима. Како је црногорски парламент већ успоставио добру структуру за информисање јавности, као и механизме за укључивање различитих слојева друштва у своје активности, слjedeћи корак је да их искористи у јачању своје улоге у подстицању консензуса политичких партија и јавног мњења о процесу европских интеграција.

ЗАКЉУЧАК

Историјски развој процеса европске интеграције указује на чињеницу да је ријеч о континуираном процесу, који поставља врло амбициозне циљеве и условљава дефинисање све већих захтјева за државе које изразе интересовање да приступе Европској унији. У случају земаља Западног Балкана, којима припада Црна Гора, Европска унија је у про-

²⁷ Андреас Маурер, *Допринос парламента у процесу приближавања ЕУ*⁴, Политичка мисао, Vol. XL, (2003), бр. 2, стр. 82

цесу интеграција поставила, као услов, испуњавање не само општих критеријума (политички, економски, правни и административни), већ и развијену регионалну сарадњу, на шта се надовезују и специфични услови који важе за сваку земљу понаособ. За напредак у придруживању ЕУ неопходно је институционализовање сарадње у виду Споразума о стабилизацији и придруживању, кога прати успостављање низа механизма путем којих ће та сарадња бити реализована, али и инструмената за јачање политичког, економског, правног и социјалног поретка ових земаља. Посматрано на овај начин, процес придруживања Унији подразумијева извјестан степен развоја једне државе, прије свега, као демократски и политички стабилне земље. Како је у Црној Гори, попут земаља у региону, процес демократске транзиције, а тиме и развој парламентаризма у савременом смислу, почео 90-их година, можемо закључити да испуњавање захтјева за чланство у Европској унији значајно доприноси овом процесу.

Улога парламента, односно Скупштине Црне Горе, у европским интеграцијама од посебног је значаја, прије свега због процеса хармонизовања националног законодавства са правном тековином Европске уније, гдје је неопходно постојање одрживе структуре у парламенту, која ће управљати овим процесом, али и ангажовање кадра способног да се професионално суочи са овим задатком. Имајући у виду да је Влада Црне Горе заузела доминантно мјесто у цјелокупном процесу, посебно је важна надзорна и контролна улога Скупштине, која ће јој омогућити да у процесу одлучивања о питањима која се односе на ЕУ буде равноправан партнер Владе. Парламент свакако треба да ојача и комуникациону улогу, јер је његова функција обезбјеђивање консензуса политичких партија и грађана о приступању Европској унији. Јачање улоге парламента у процесу преговора са Европском унијом, посебно добија на значају у контексту будућег чланства у Унији, када ће он морати да се суочи са проблематиком представљања националних питања на европском нивоу.

Marijeta BARJAKTAROVIĆ – LANZARDI
Milan PODUNAVAC

DEVELOPMENT OF PARLIAMENTARISM IN MONTENEGRO
AND THE EU APPROXIMATION PROCESS: THE IMPORTANCE
AND ROLE OF THE PARLIAMENT

Summary

The research subject in this paper is relation between development of the parliamentarism in Montenegro and European integration process. Parliamentarism, in modern sense, started its development in parallel with the process of democratic transition in Montenegro, i.e. after the fall of communism and holding of the first multi-party elections in 1990, when European integrations were not still in the focus. Communist patrimony, traditional values of the Montenegrin „patriarchal” society and war conflicts caused slow and complex democratic changes in the period until 1997, when Montenegro entered in the next fase of the democratic development and opening to the Europe, by the election of the new Government. On the other hand, the European Union decided to apply regional approach in the South-East Europe countries after signing the Dayton Peace Agreement in 1995, and then in 1999 applied the new model of relations with Western Balkan countries, called Process of Stabilisation and Association. The European Union’s requirements within this process were particularly directed on the democracy and rule of law and focused on the strengthening of the institutional framework. Progress of Montenegro in the European integrations, followed by signing of the Stabilisation and Association Agreement, obtaining the candidate status and starting negotiations with EU, implies fulfillment of the conditions, having impact on fostering development of the democracy and parliamentarism in Montenegro.

Bearing in mind the abovementioned, there is need for strengthening the role of Parliament, as the most important political institution, in the process of European integration, especially, by establishing its sustainable structure that will have capacity to manage the harmonisation of the national legislation with EU acquis, but also by fostering its oversight and control functions in order to become equal with the Government in decision making regarding EU issues and communication function with the aim of achieving consensus of the political parties and citizens on accession of the Montenegro to the EU.

ИЗВОРИ

Маријан Машо МИЉИЋ*

ПРИЛОГ ПИТАЊУ ПРЕСЕЉЕЊА ИСТОРИЈСКОГ
ИНСТИТУТА ЦРНЕ ГОРЕ ИЗ ЦЕТИЊА У
ТИТОГРАД 1959. ГОДИНЕ

– Уз 65. годишњицу Историјског института Црне Горе –

Прије шездесет пет година, 3. јула 1948. године, уредбом Владе Народне Републике Црне Горе основан је *Институт за проучавање историје црногорског народа*,¹ са сједиштем на Цетињу, једна од најстаријих црногорских институција. Уредбом су били дефинисани профил, карактер и задаци ове Црној Гори тако недостајуће научне установе.

За шест и по деценија Институт је прошао кроз више развојних периода и фаза. По мјесту у коме се одвијала дјелатност разликују се два периода – цетињски и титоградски (односно подгорички).²

Цетињски период постојања ове престижне научне установе од 1948. до краја 1958. године, поред првобитног имена Институт за проучавање историје црногорског народа, карактерише неколико особености. У вријеме док је сједиште Историјског института било на Цетињу, он је као „самостална републичка установа“ био при ондашњем Министарству просвјете односно Савјету за просвјету и под његовим непосредним надзором.³

У цетињском периоду Институт није имао професионални научни кадар него је своје задатке и укупан научни рад остваривао преко редовних чланова, „који су бирани из „круга научних радника и спољ-

* Аутор је руководилац Библиотеке Историјског института Црне Горе.

¹ *Уредба о оснивању Института за проучавање историје црногорског народа*, Службени лист Народне Републике Црне Горе, уторак, 20. јул 1948, Цетиње, год. IV, број 16.

² *Споменица Историјског института Црне Горе 1948-1988* / уредник Јован Р. Бојовић, Подгорица 1992, стр. 12-13.

³ *Исто*; Питање сеобе Историјског института за Титоград – Одговор Кабинета председника Републике Ј. Б. Тита Саву Стругару, Београд 6. VII 1957. год.

них сарадника⁴. У првој години постојања ове научне установе директор је био Нико С. Мартиновић, од 1949. до 1957. Јагош Јовановић а од 1958. године Андрија Лаиновић.⁴ У том периоду у Институту су повремено радили по један или два научна радника (асистента), док се организација установе често мијењала, као и број и назив њених одјељења, уз читу тежњу да јој се да интердисциплинарни профил.⁵ У недостатку сопственог професионалног кадра, ослоњен на своје чланове и спољне сараднике, Институт је у десетогодишњем периоду остварио значајне резултате како у проучавању црногорске прошлости тако и у сакупљању архивске грађе и других извора. За то вријеме публикован је знатан број књига, док су мањи радови, чланци и расправе објављивани у *Историјским записима* и другим часописима. Међутим, због недостатка научног кадра, половином педесетих година прошлог вијека пријетила је опасност да ова научна институција уђе у кризу и да се постави питање оправданости и страховитости њеног постојања.⁶

У то вријеме највећи број републичких државних органа је из старе црногорске пријестонице Цетиња премјештен у нови главни град Црне Горе – Титоград.

У том периоду размишљало се и о пресељењу из Цетиња у Титоград и неких новоформираних републичких установа културе и науке, што је изазвало различите реакције и коментаре у јавности. Преовлађивало је мишљење да је оправдано да државни органи треба да пређу у Титоград као административно средиште Црне Горе, које има далеко повољније услове за развој од старе црногорске пријестонице Цетиња, али не и установе науке и културе.

С друге стране, тих година је тражен излаз из деликатне ситуације у којој се налазио Институт за проучавање историје црногорског народа. По ојени др Димитрија Дима Вујовића, касније дугогодишњег директора ове научне установе, „Институт је више личио на друштво историчара него на модерну научну установу која је у стању да доноси чвршће научне планове и да се бори за њихово остварење“.⁷ Излаз из постојеће ситуације надлежни органи су „видјели у извјесној реорганизацији института“, у складу са *Законом о организацији научног рада*. У том духу донијета је *Уредба*⁸ 26. септембра 1958. године у којој су на-

⁴ *Споменица Историјског института Црне Горе*, стр. 12-13; Славко Станишић, *Тридесет година Историјског института (1948-1987)*, Историјски записи, год. XXXI /LI), књ. XXXVII, Титоград 1978, бр. 4, стр. 19-31, 19.

⁵ Димо Вујовић, *Историјски институт у Титограду 1948-1968*, Историјски записи, год. XXI, књ. XXV, св. 3, Титоград 1963, стр. 337-366, 347.

⁶ *Исто*, стр. 347.

⁷ *Исто*.

⁸ *Исто*, стр. 348; *Уредба о Историјском институту НР Црне Горе*, Службени лист НР

лашени научноистраживачки задаци института, дефинисан његов статус и научни профил. Уредбу о *Историјском институту Црне Горе* као самосталној научној установи донијело је тадашње Извршно вијеће.

Ранији назив *Институт за проучавање историје црногорског народа* промијењен је у *Историјски институт НР Црне Горе*, са сједиштем у Титограду.⁹ Пресељење је обављено почетком 1959. године.

Одлуком Извршног вијећа Институту припојено Историјско одјељење, односно Историјски архив ЦК СК Црне Горе. Сматрано је да ће то спајање допринијети бољем и систематичнијем раду на изучавању радничког покрета и револуције. Такође, преовладавао је став да реорганизовани Историјски институт треба да се ослања на свој професионални научни кадар, у складу са новом концепцијом, што је подразумевало пријем у стални радни однос млађих перспективних кадрова. Промјене су условиле доношење правилника о раду Института као радне организације, који дефинише његову структуру, организацију научног рада као и акта о систематизацији радних мјеста. Извршно вијеће је именovalo први Савјет Историјског института који је чинило девет чланова.¹⁰

По мишљењу хроничара Историјског института Црне Горе 1959. година представља *прекретницу* у његовом постојању и раду.¹¹

Међутим, и тада и касније постављало се питање оправданости и сврсисходности његовог пресељења из Цетиња у Титоград. Та дилема је и поред деценија које су минуле остала све до данас. У посљедње вријеме у јавности су се чули гласови о поновном враћању Историјског института Црне Горе из Подгорице на Цетиње.

Не улазећи у сврховитост, разлоге и оправданост пресељења из Цетиња у Титоград, као прилог овој и сада актуелној дилеми, уз обиљежавање 65. годишњице постојања и рада Историјског института Црне Горе, дајемо да се објаве три документа¹² из оног времена везана за питање сеобе Историјског института из Цетиња у Титоград, у вријеме док је овом научном установом руководио директор Андрија Лаиновић. Ради се о преписима чији су се оригинали налазили код Божа Михаиловића, сарадника ове установе. Први документ је телеграм Јосипу Броз-у Титу, предсједнику Федеративне Народне Републике Југославије који су са Цетиња упутили Саво В. Стругар, Филип Шпадијер и Божо Миха-

Црне Горе, субота 4. октобар, Титоград 1958.

⁹ Исто.

¹⁰ Димо Вујовић, *Историјски институт у Титограду 1948-1968*, стр. 348-349.

¹¹ Исто, стр. 348.

¹² Питање сеобе Историјског института у Титоград, Архивски фонд Библиотеке Историјског института Црне Горе АФБИИЦГ, фасц. 457.

иловић (22. V 1957.) да се спријечи пресељење „Историјског института НРЦГ с Цетиња као и свих оних музејских и архивских споменика који су својим постанком везани за ово историјско мјесто“. Други је одговор Кабинета председника републике (Београд, 6. VII 1957. год) на упућени телеграм и треће образложење аутора телеграма упућеног Кабинету председника ФНРЈ (Цетиње, 28. VII 1957. год).

Из приложених докумената огледају се атмосфера, дилеме и ставови поводом питања сеобе са Цетиња не само Института него евентуално и других установа у Титоград¹³, али и аргументација и једне и друге стране, у распону дилеме *за* и *против*, а не само извјесна инерција или окошталост традиција. Но, у историографији нема вајкања: *што би било да није било*.

*Питање сеобе Историјског института у Титограду*¹⁴

1

Телеграм Јосипу Брозу Титу

Број 1254 п66 22 у 8^h дин. 528

Поштански жиг
22 V 57

Другу
ЈОСИПУ БРОЗУ ТИТУ

Претседнику Федеративне Народне Републике Југославије
Б Е О Г Р А Д

Увјерени да дијелимо мишљење огромне већине народа овога краја, обраћамо се Вама, друже Претседниче, с најучтивијом молбом да се спријечи пресељење Историјског института НРЦГ с Цетиња као и

¹³ У то вријеме београдска „Политика“ је објавила карикатуру како тадашњи председник Црне Горе Блажо Јовановић набацује на Ловћен „ласо“ да га превуче у Титоград.

¹⁴ Преписано с оригинала који се налазе код друга Божа Михаиловића. (Напомена за фасц. 457)

Документи се налазе у Архивском фонду Библиотеке Историјског института Црне Горе, фасц. 457, стр. 1-7.

свих оних музејских и архивских споменика који су својим постанком везани за ово историјско мјесто.

А најдубљим поштовањем
Саво В Стругар, с.р.
Филип Шпадијер, с.р.
Божо Михаиловић, с.р.

Да је препис вјеран своме оригиналу, т в р д и

СРАВНИЛИ:

1. Б. Радовановић

/м.п./

2. Ј. Вушуровић

Д и р е к т о р,

Др Андрија Лаиновић

/Државни грб/

Федеративна Народна Република Југославија

2

К А Б И Н Е Т

ПРЕТСЈЕДНИКА РЕПУБЛИКЕ

II Бр. 8083

СМ/МДј

САВО СТРУГАР

Београд, 6. VII 1957. год.

Ц Е Т И Њ Е

У вези Вашег телеграма упућеног Претседнику Републике са молбом да друг Претседник спречи пресељење Историског института НР Црне Горе из Цетиња, као и свих музејских и архивских споменика који су својим постанком везани за ово историско место, обавештавамо Вас да смо се заинтересовали за случај и од надлежних органа добили следећи одговор:

„Уредбом о оснивању института за проучавање историје црногорског народа /“Службени лист НРЦГ“ бр. 16/48/ основан је поменути Институт као самостална републичка буџетска установа при ондашњем Министарству просвјете и под његовим непосредним надзором. Пошто је у вријеме оснивања Института Министарство просвјете било у Цетињу, то је и сједиште Института одређено у истом мјесту. – Иако је већина републичких органа и установа од прије неколико година пресељена у Титоград, Савјет за просвјету и културу као и поменути Инсти-

тут још се налазе на Цетињу, из разлога што до сада није било смјештајних услова за њихово пресељење у Титоград. Ускоро ће се створити услови за пресељење Савјета, а исто тако и поменутог Института.

У Извршном вијећу разматрано је питање пресељења Института, па смо заузели становиште да исти треба преселити у Титоград. Ово из слиједећих разлога: Титоград је главни град Републике гдје су већ смјештени, или ће до краја ове године бити смјештени сви републички органи и установе; Исторички институт, с обзиром на његове задатке, тијесно је везан за Савјет за просвјету и културу и као такав стављен под његов непосредни надзор, па је потребно да се налази у истом мјесту гдје и Савјет. Поред тога потребна је сарадња Института и са осталим републичким органима и установама, а ова ће сарадња бити много успјешнија ако се налази у истом мјесту са овим. С друге стране Цетиње као историско мјесто, као такво, не губи ништа ако се Институт пресели. Ради тога наш је став да Институт треба преселити у Титоград и то ће се свакако спровести у току ове године.

Што се тиче музејских и архивских споменика који су везани за Цетиње као историско мјесто, како се то у телеграму истиче, њихово се пресељење не предвиђа за сада иако су републичке установе.“

На основу горе изложеног овај Кабинет није у могућности даље да интервенише у смислу Вашег захтјева.

Смрт фашизму – Слобода народу!

/М.п./

НАЧЕЛНИК II одјељења,
Мирко Вучковић, с.р.

3

КАБИНЕТУ ПРЕТСЈЕДНИКА ФНРЈ

Београд

Пријатно дирнути Вашим одговором, осјећамо се дужни дати образложење односног нашег захтјева.

Одмах морамо нагласити да ми немамо, као што немају ни остали грађани ове Републике који хоће да правилно постављају ствари, ништа против пресељења свих административних републичких установа у наш главни град – Титоград, јер овај има неупоредиво погодније природне услове за даљи развитак од Цетиња; али са пресељењем тамо једне научне установе која је основана на Цетињу, а којој је главна на-мјена проучавање прошлости Црне Горе, не можемо се никако сложити. Ово из разлога што сматрамо да је за једну такву институцију Цетиње

најпогодније и најприродније мјесто, - најпогодније, што се тамо налази богати Цетињски архив, и најприродније, што је Цетиње кроз неколико вјекова, служило као главни центар – иницијатор толиких значајних догађаја и збивања славне прошлости Црне Горе. Ако је Цетиње лишено могућности за неки јачи и већи привредни просперитет, зар га онда лишити могућности и за извјесну духовну дјелатност, кад за ову тамо постоје услови? Зар се смије дозволити да славно и широм Европе познато Цетиње замре, и да у њему и из њега и даље не струји онај здрави дух који би, преко музејских споменика и кроз једну научну обраду прошлости Црне Горе која би се баш ту, у Цетињу, одвијала, могао корисно да послужи и при формирању извјесних особина потребних и човјеку данашњице, а нарочито односа према етичком.

Поред борбе за слободу и одржање свог имена, однос према етичком јесте онај највећи капитал који нам је човјек наше прошлости оставио у насљеђе. Зато сва она врела таквог насљеђа, међу којима Цетиње заузима видно мјесто, заслужују не само дужни пијетет од стране потомства, него да се и учи на њима како „треба служит чести и имену“ и са каквим жаром треба служити идеалима који се желе постићи.

Човјек, па и народ, који није спреман на жртве, нема цијене, а прошлост Цетиња и у том погледу може да послужи као изванредан примјер. Зато му, ваљда, Ненадовић и пјева:

„Ој, Цетиње, мјесто мало,
без дворова и палата
и без сребра и без злата,
што те диже међу звезде
те цареви у те гледе“.

Кад је ријеч о Цетињу и односу према њему, не треба губити из вида ни ту чињеницу да је из њега потекла најмоћнија ријеч која је икада изговорена од човјека наше расе /српске па и југословенске – мислимо на Његошево књижевно дјело/.

Цетиње је дакле заслужило и заслужује да се о њему поведе највећа брига и учини све што се може да његово одржање, а што је најосјетљивије, не дозволити да се његове културне тековине пресељавају у друго мјесто, разумије се, ако у њему има услова да се чувају и сачувају, тим прије што се оне, боље рећи, могу сјутра бити, и један од главних извора његовог даљег материјалног опстанка. Но, није овдје мјесто да говоримо о томе што би све требало и што би се могло урадити, па да ово мјесто од туризма постигне веће користи. О томе нека позвани поведу рачуна, а ми ћемо још само рећи нешто у вези са аргументацијом којом наши републички органи оправдавају концентри-

сање свих републичких установа у републичком центру. Ако би се, дакле, то концентрисање односило на републичке административне установе, нама би било сасвим разумљиво, али уколико се односи на поједине научне установе, или пак музеје и архиве, изгледало би нам као нешто што не мора бити увијек нужно, па ни оправдано.

Мотивација наших републичких органа да Историски институт мора бити тамо гдје и Савјет за просвјету, као да је ова научна установа неко од његових одјељења, нама такође изгледа неубједљиво. Зар Савјет, као надлежни административни орган, са сједиштем у Титограду, не би могао вршити надзор над Институтом и на Цетињу! И зар би сарадња Института са осталим републичким органима и установама била онемогућена ако би Институт остао у Цетињу?

Гајећи дужно поштовање према нашим републичким руководиоцима, који они у потпуности и заслужују, нама тешко пада ова несасгласност са односном њиховом одлуком, али разлози, онакви какве их ми видимо, приморавају нас на то. Да се не би помислило да нас на ово покрећу какве локалистичке тенденције, потребно је нагласити да ми овдје имамо у виду оно историско Цетиње које је наша општа, заједничка вриједност, - оно Цетиње, дакле, за које је знала Европа кад није било ни три куће у њему.

Скорашњи покушај пресељења Института, о којем је ријеч, није само наишао на реаговање код становника Цетиња и народа његове околине, него и код многих других. А то масовно реаговање иде за тим да се, поред Државног музеја и Архива, на Цетињу задржи макар још једна установа од већег значаја, у овом случају Историски институт.

Сви ми који реагујемо на одлуку о пресељењу Историског института са Цетиња, свјесни смо тога да његово сједиште на Цетињу није искључиви услов за његов рад, као да му је једино одатле могућно проучавати прошлост Црне Горе, али мислимо да му је ту најприкладније мјесто. Јер, као што једној фабрици најбоље конвенира оно мјесто које је најближе њој потребним сировинама, тако и једној научној институцији, чија је сврха проучавање прошлости, најбоље одговара мјесто које је најближе изворној, архивској грађи.

Посебну пажњу заслужује оно мјесто у односном образложењу наших републичких органа гдје се каже да се „за сада“ не предвиђа пресељење музејских и архивских споменика са Цетиња, што значи да и њихово пресељење може доћи у обзир, ако не данас а оно сјутра. Концентрисање свих републичких установа у републичком центру изгледа исправно, али кад се ради о концентрисању музејских и архивских споменика, те библиотечких и других вриједности, то питање може изгледати и сасма друкчије. Колико тако нешто може бити трагично, најрје-

читији је примјер судбина Народне библиотеке у Београду, тог огромног и ненакнадивог губитка.

Иако се, пак, чине огромни напори за очување мира, још увијек нијесмо сигурни од ратне опасности, па се императивно намеће будност како и гдје смјештати драгоцености културног наслеђа.

Да ли по управним центрима који су у модерним ратовима прве мете напада? И да ли, при рјешавању оваквих питања, треба погледати и праксу других. Шта напр. пренесоше Хрвати из Задра, Дубровника и Цавтата у Загреб, шта се пренесе из Лењинграда у Москву, шта из Цариграда у Анкару, а шта из Венеције у Рим?

Auditur et altera pars – у овом случају не противничка страна, већ само она која о једном питању има другачије мишљење.

С најдубљим поштовањем и оданошћу.

Цетиње, 28. VII. 1957. год.

1. _____
2. _____
3. _____

Да је препис вјеран своје оригиналу, т в р д и

СРАВНИЛИ:

1. Б. Радовановић /м.п./
2. Ј. Вушуровић

Д и р е к т о р,
Др Андрија Лаиновић

ХРОНИКА

Промоција књиге - зборника радова: *Россија и Балканы в течение последних 300 лет, Русија и Балкан у последња три столећа*, Подгорица, 29.05.201

Др Радослав РАСПОПОВИЋ
Директор Историјског института Црне Горе

РИЈЕЧ НА ПРОМОЦИЈИ

Ваше екселенције,
Даме и господо,
Поштоване колегинице и колеге,

Вечерашња промоција књиге *Русија и Балкан у посљедња три столећа*, у организацији Амбасаде Руске Федерације у Црној Гори и Историјског института Црне Горе наставак је добре сарадње наше научне установе и сталне дипломатске мисије Руске Федерације у Црној Гори, на пословима од обостране користи за двије земље.

Књига коју промовишемо резултат је рада међународног научног скупа одржаног у Бару 17. и 18. октобра 2011. под покровитељством председника Црне Горе, господина Филипа Вујановића. Повод за одржавање скупа било је обиљежавање 300. годишњице политичких веза Црне Горе и Русије. Скуп су организовали Историјски институт Црне Горе, Завичајни музеј у Бару, Институт за руску историју РАН, Институт за слвистику РАН и Фонд за подршку јавној дипломатији који носи име Александра Михаиловича Горчакова.

Иако је повод за организовање скупа био крупан датум из историје двије земље, организатори су жељели да ширим тематским оквиром конференције омогуће обраду питања везаних не само за политичку, економску, војну историју, већ и за просвјетни, културни и друге аспекте друшвеног живота двије земље, укључујући и анализу руске политике на Балкану у протекла три столећа. Сем тога, пружена је могућност да учесници конференције говоре о спољно-политичким плановима својих држава у контексту политичких односа на Балкану.

Резултат таквог приступа је и овај зборник који садржи радове аутора из десет земаља. Та чињеница говори о његовој јединствености у досадашњој издавачкој пракси Историјског института. Наведена карактеристика, као и околност да је у зборнику садржано 47 научних радова, говори о степену свеобухватности обраде основне теме, али и њеног ширег контекста: руске политике на Балкану у протекла три стољећа.

Остављајући промоторима да са више детаља обратe вашу пажњу на садржај саме књиге, сматрам потребним да изразе наше захвалности за одржавање поменутог скупа, као и публиковање овог зборника, упутим Фонду за отворену дипломатију који носи име Александра Михаиловича Горчакова и његовом извршном директору Леониду Владимовичу Драчевском. Фондација Горчаков је заслужна и за долазак на скуп угледног руског научника и политичара, академика РАН Евгенија Максимова Примакова.

Такође, за све ове послове као и за наше вечерашње окупљање заслуга припада и амбасади Руске Федерације у Црној Гори и њеном амбасадору Њ. Е. господину Андреју Алексејевичу Нестеренку.

Учинили бисмо неправду уколико сличне изразе захвалности не бисмо упутили и институцијама у Црној Гори које су нам у овом послу помогле. То се односи на Ректорат Универзитета Црне Горе и ректора проф. др Предрага Мирановића, као и Министарство науке Црне Горе и министарку проф. др Сању Влаховић.

Искористићу прилику још да кажем да је овај зборник радова за издавачку дјелатност Историјског института, али и Универзитета Црне Горе, значајан и по томе што је у цјелини преведен на руски језик. На веома квалитетан начин то су урадили преводиоци ЕДУКО-центра из Подгорице. Сем тога, ова публикација је својом појавом на тек одрженом *Осмом међународном сајму књига* у Подгорици, завриједила пажњу стручног жирија који је “Библиотеци Јубилеји“ Историјског института, којој и ово издање припада, додијелио награду за најбоље опремљену едицију.

Изражавајући свима вама, појединачно, захвалност за вечерашње присуство овој промоцији, прије него што пређемо на представљање књиге дозволите да прочитам писмо министра науке проф др Соње Влаховић, која због спријечености другим обавезама вечерас није могла бити са нама.

Замолићу промотере: проф. др Сенишу Јелушића и др Звездана Фолића, да вам се обратe. Након тога имаћемо част да нам на овој промоцији говори и амбасадор Руске Федерације у Црној Гори, Његова екселенција господин Андреј Нестеренко.

Др Звездан ФОЛИЋ
Научни сарадник у Историјском институту Црне Горе

РИЈЕЧ НА ПРОМОЦИЈИ

Ваша екселенцијо,
колегинице и колеге,
даме и господо,

Своје излагање почео бих ријечима великог југословенског историчара Бранка Петрановића „да је непрекидно враћање на преиспитивање прошлости у карактеру историјске науке, у захтјеву да свака генерација има право да интерпретира прошлост на основу знања и вриједносних судова које усваја“. Додао бих да историја није, попут егзактних наука, везана стриктном строгошћу истраживачких поступака, иако ових, наравно, није лишена. Постоји и сазнајни процес, појава нових извора, откривање зачетака, раније незапажених и скривених појава, разграђивања старе епохе и настајања нове.

Тих постулата прицавали су се научни радници Историјског института Универзитета Црне Горе када су иницирали одржавање Међународног научног скупа „Русија и Балкан током последња три столјећа“, а који су организовали заједно са Институтом за руску историју, Руском академијом наука, Институтом за славистику Руске академије наука и Завичајним музејом у Бару. А повод је био више него инспиритиван, јер се 2011. године навршило триста година од успостављања политичких веза Црне Горе и Русије, најмање и највеће словенске земље. Те су везе за егзистирање Црне Горе у нововјековном раздобљу имале огроман значај.

У чему се огледао значај тих веза? Првенствено у томе што је Русија понајвише помогла да се Црна Гора ослободи доминације Османског царства и постане независна држава. То није био и једини садржај тих веза. Русија је од свих великих сила највише учинила да Црна Гора добије међународно признање 1878. године и знатно територијал-

но проширење. Коначно, Русија је скоро константно давала издашну финансијску подршку која је Црној Гори омогућила да изгради све институције власти и уједно јој обезбиједила изворе за вођење националноослободилачке политике.

Политичке везе Црне Горе и Русије, успостављене су 1711. године. И то у периоду, када је Русија учвршћивала своју позицију европске силе, а Црна Гора се грчевито борила за опстајање политичке независности. Од тада, па све до завршетка Првог свјетског рата, који је био кобан и за Црну Гору и за Русију, оне ће одржавати динамичне политичке односе. Те релације, по трајању, садржају и значају представљају необичајену појаву у европском политичком раму.

Након тога, односи Краљевине Југославије и Совјетског Савеза били су далеко од срдачних. Ипак, не треба губити из вида чињеницу да је у Југославији, па и у Црној Гори, нашао уточиште велики број руских избјеглица између два свјетска рата. Вјера у Русију и њену ослободилачку мисију, поред националноослободилачких мотива, покренула је Црногорце и дала им још већу смјелост да нападну окупаторске војнике у јулу 1941. године. Идилични односи федеративне Југославије и Совјетског Савеза нијесу дуго трајали. Озбиљно су нарушени 1948. године услед Стаљиновог хегемонизма и његове незајажљиве жеље да Југославију инкорпорира у совјетски лагер. До нормализације односа двију земаља дошло је 1955. године, али су они све до распада Совјетског Савеза били испуњени и неповјерењем, напетостима, као и зебњом и страхом југословенске владе.

О готово свим политичким релацијама двије земље, које су варирале од присних до веома заоштрених, те о стремљењима руске политике на Балкану у периоду од три вијека, проговорили су угледни научни радници из Русије, Црне Горе, САД, Француске, Србије, Хрватске, Бугарске, Турске. Они су предочили 29 радова из политичке и дипломатске историје. Нововјековни период третирани су радови: Црна Гора и турско-руски рат 1710-1713; Руски емисари у Црној Гори у другој половини XVIII вијека; Странци на служби у Русији код Петра Великог; Однос Русије према црногорским, брдским и херцеговачким племенима 1750-1830; Руско-црногорски односи 1796-1878; Црногорско-руска сарадња и војна дејства Османске империје у Црној Гори (1852-1853); Русија и Балкан у XIX вијеку-британски поглед; Русија и међународно признање и одређивање граница Црне Горе 1878-1882; Црна Гора, Аустро-Угарска и Русија уочи Првог свјетског рата; Русија и устанак у Херцеговини 1882; Руска политика у очима бугарских дипломата у Црној Гори; Дипломатија руског царства и односи према Црногорцима и Србима од почетка XX вијека до Првог свјетског рата 1914; Црна Гора и

односи Русије с Француском и Енглеском на почетку XX вијека; Русија и Србија у последњој деценији 19. вијека; Војни савез Русије и Црне Горе 1910-1913; Италијански дипломатски представници на Цетињу о црногорско-руским односима.

Савремену епоху на страницама овог зборника обрађују радови: Балкан у евроатлантским интеграцијама; Неколико детерминанти руске политике на Балкану; Руски вишеполитички конституционализам на Балкану у ново вријеме; Триста година међдржавних односа Црне Горе и Русије; Совјетска помоћ партизанској војсци у Југославији у Другом свјетском рату; Вјерски фактор у спољној политици Совјетског Савеза 1945-1953; Југословенске процјене о могућим напади-ма Совјетског Савеза 1945-1953; Русија и завршна фаза балканске трагедије 1999. године.

Заједнички именитељ ових радова јесте да није ријеч о насилној или исфорсираној ревизији историје, већ нормалном преиспитивању као резултату завршених историјских процеса једне епохе. У овим експозицијама је уочљива тежња да се у истраживања разних појава унесе што више егзактности, да сваки закључак и оцјена стоје на чврстом тлу провјерене емпирије, те да се захвати онолико колико објективне могућности допуштају да се подаци строго испитају и процијене. Уважавањем тог методолошког поступка још више се проширио хоризонт наше спознаје прошлости, првенствено црногорске и руске. Јер, све што је коректно чињенички урађено наставља да живи као трајни фонд сазнања.

Утисак је да овакав начин научне комуникације отвара веће могућности научних иницијатива и заједничких подухвата. И то на тлу актуелне науке која се тим путем унапређује, користећи туђа искуства која провјеравају сопствена, а још их и обогаћују.

Познато је да трагалачка радозналост доноси вишу вриједност, као и да откривање негдашњег уноси ведрину већ тиме што истинска открића радују. А таквих открића је на страницама овог зборника заиста много.

Проф. др Синиша ЈЕЛУШИЋ
Универзитет Црне Горе, ФДУ, Цетиње

РИЈЕЧ НА ПРОМОЦИЈИ

Ваша екселенцијо,
колегинице и колеге,
даме и господо,

Радови угледних аутора изложени у културолошкој секцији међународне научне конференције Русија и Балкан, а потом објављени у овом зборнику, укључују, између осталог, и необично широку тематску лепену истраживања црногорско – руских односа. На примјер, у документима Руског државног архива, студији о Црногорцима у Русији и Украјини 18-19. вијека, анализи монографије Јована Дучића о Сави Владиславићу – Рагузинском, расправи о карактеру или природи културних веза између Црне Горе и Русије, педагошким темама о црногорској омладини у Русији и васпитању дјевојака у Црној Гори, руским професорима на Љубљанском универзитету, потом, радовима путописне и књижевне компаратистике, археологије, театра, иконологије ликовних умјетности.

Подсјетићу да, како знамо, црногорска дипломатска активност започиње 1711. године, успостављањем управо политичких веза с Русијом. Митрополит Данило Петровић - Његош (1697-1735), црногорски владар и родоначелник чувене династије Петровић - Његош, примљен је у Петрограду, код цара Петра Великог 1715. године, као први владар једне балканске земље који је посјетио руски двор. Но, уопште узев, прве деценије 19. вијека карактеристичне су за испољавање све тјешњих национално-ослободилачких интереса Русије и словенских народа на Балкану, а самим тим и за подстицање све развијенијих културно-научних и књижевних веза и боље међусобно упознавање, о чему потанко пишу аутори овог зборника.

У сложеним и нипошто једнозначним односима Русије и Балкана, а у овоме посебно Црне Горе, о чему свједочи ово капитално дјело

које је пред нама, посебно када је о култури ријеч, с правом се може издвојити једна особеност на коју је упутио Милован Ђилас. У опсежној монографији *Његош – пјесник, владар, владика*, Ђилас је, наиме, записао да је за Црногорце Русија била *религиозни и народносни мит*. Али и једина држава која „откад се закопистила слобода у Црној Гори, од владике Данила и Петра Великог, помаже Црногорце...“ И не без духовитости Ђилас додаје: „Углед Русије је био тако велики да владика Петар (потоњи свети Петар Цетињски, С.Ј.), у свакој другој посланици, страши племена и Црногорце како ће их моћна заштитница са сјевера оставити, ако се не поправе и опамете“.

И заиста, када је о Петру II Петровићу Његошу ријеч (чија два вијека ове године с поносом обиљежавамо и коме стога у своме излагању ваља посветити посебну пажњу), на многим мјестима његовог дјела, овај се став готово религиозне привржености, убједљиво да потврдити.

Примјера ради, 1833. из Петрограда Његош Вуку Карацићу пише: „*Многопочитајем Стефановићу (...)* Сваки непристрасни овђе (тј. Петроград, С.Ј.) дошавши мора рећи и рећи ће: Руски је народ велик, а цари рускога народа велики; свемогућа је рука творца излила благодат на цара Русије и сав његов дом, свемогућа је воља творца возвисила Русију до овога степена, свемогућа је рука владике излила своје богате даре просвешченија и човекољубија... „

А 17. јануара 1847, у захвалници Члановима Друштва историје и старина Руских при Московском универзитету, Његош записује можда најусхићеније реченице које су о Москви икада написане:

„... Москва је пријестоница племства и свети олтар Православља и Словенства, која је великодушним приношењем себе на жртву показала свијету име словенско, непоколебљива стијена о коју се величина европскога Запада сломила. Како је слатка пажња Москве души која пламти жаром словенске величине и гордости. Ја сам њен одани син; ја сам њезин поклоник; ја сам вјерни поклоник дивне славе драгога племена. Москва је душа душе моје и слатки сан, пун светих, великих нада! ... Москва је једина моја светиња којој се жељно и искрено клањам као невини син природе новорођеноме сунцу послије ноћи коју су помутили паклени снови.“

Према закључку историчара, Црна Гора никад није била до те мјере везана за Русију као у Његошево вријеме, а њихови односи нису никада били тако значајни за развој Црне Горе и на спољњем и на унутрашњем плану. Никада дотле се толики број црногорске дјеце није школовао у Русији, из које је Његош добијао и многе књиге на дар. Познато је да је Његошево прво путовање у Русију/Петроград, било 1833. год, када је требало да буде рукоположен за владика. На друго путовање у Русију

упутио се крајем 1836. Његош је схватао важност идеје *просвећености* или *просвешћениа* у Црној Гори његовог времена, а за њено остварење Русији је придавао сасвим привилеговану улогу.

Стога је, имајући руску материјалну и финансијску помоћ, добио књиге на руском језику „упаковане у 11 сандука“, за потребе цркве и школства. А почетком јануара 1834. године, на Цетиње је, упакована у 47 сандука, доведена штампарија са којом почиње посебно поглавље развоја писмености у Црној Гори.

Важан је податак на који у свом раду посебно указује др Сенка Бабовић – Распоповић, да је четрдесетих година у Црној Гори отворено шест основних школа, за чији је рад из Русије годишње добијано 3 600 гулдена, а ова сума је 1847. повећана на 3 999 гулдена.

На трагу закључака др Бабовић - Распоповић, овдје се има у виду „епоха културно – просветитељског преображења“, епоха коју је иницирао Његош, али која није била дугог вијека. Нова промјена у том смислу долази са књазом Николом Петровићем, а проиходи опет из тијесне повезаности с руском политиком на Балкану послје Кримског рата (1853 – 1856) и Париског уговора (1856).

Поред руских, у Његошевим тзв. Петроградским сандуцима из 1833. налазила су се и дјела класичних писаца у руском преводу, нпр. Бартелемијев *Анахарсис*, зборник око 400 страница античких филозофских текстова, у којем су, између осталих, били и руски преводи Платонових филозофских списа. Уз то, одрази античких описа космоса и визионарских путовања у пјесништву руских аутора XVIII вијека (којима се потанко бавио академик Мирон Флашар), које је Његош непосредно користио и у оригиналу читао, имали су утицаја на метафизичку инспирацију у пјесништву црногорског владике.

Могло би се с много разлога утврдити да су два руска пјесника имала доминантан утицај на Његошево пјесништво: Г. Р. Державин и А. С. Пушкин.

Најприје, поуздано знамо да су се *Сочиненија* Гаврила Романовича Державина из 1831. год. (Петроград), налазила у Његошевој библиотеци. Заведени су у инвентару под бр. 227-229 и чувају се у Његошевом музеју/Биљарди на Цетињу. Академик Мирон Флашар је истакао да „сличности има и више између Његошевих и Державинових песама“, а у овоме посебно указује на опис јутра у Державиновој пјесми *Утро* и Његошевој *Оди сунцу*. С обзиром на хронологију објављивања дјела, није случајно да је Његошева пјесма, која се највећма повезује с Державиновом *Одом Богу, Црногорац к свемогућем Богу*, написана 1833. год. и објављена у књизи *Пустињак цетињски* 1834, на Цетињу. Базична категорија на којој Флашар заснива повезаност двојице пјес-

ника јесте „соларна симболика и светлосна метафорика позноантичног порекла“ која је честа у дјелу Гаврила Романовича Державина. Ипак ваља нагласити да, иако се могу уочити извјесне формалне (синтаксичке) блискости посебно у Његошевим и Державиновим стиховима Богу упућеним (има се у виду посебно први стих Державинове *Оде*: О Ты, пространством бесконечный, и први стих Његошевог *Црногорца...*: О Ти бићем бесконачни...), цјелина пјесничке творевине увијек упућује на Његошеву посебност и значењску аутономност.

У сачуваним остацима библиотеке Његошевог стрица, митрополита Петра Првог, налази се II и III издање цјелокупних дјела М. В. Ломоносова из 1794. и издање Петроградске академије наука из 1803-1804. године. И у књижници владике црногорскога П. П. Његоша нађено је добро сачувано издање *Разна сабрана дјела у стиху и прози М. В. Ломоносова /Санкт-Петербург, 1803/* у три тома. Судаћи по овим подацима, дјело Ломоносова је Његошу било добро познато; отуда су истраживачи могли запазити да категорије свјетлости и филозофије природе у рефлексiji Михаила Ломоносова, упућују на неку врсту могућне асоцијативне повезаности са поетским визијама Његоша (и у руској традицији Пушкина). Овај смјер компаративних истраживања допушта успостављање аналогија Његоша и уопште руског пјесништва које му претходи, Пушкина посебно.

Вук Врчевић нас обавјештава да је Његош, са свог првог путовања у Русију, из Петрограда донио, поред осталих књига које је тамо купио и „све пјесме ондашњег руског класичног пјесника Пушкина“. У библиотеци су се још налазила дјела Державина, Жуковског, Муравева, Карамзина, Ломоносова, сва у издањима прије 1833. Године у којој је Његош први пут боравио у Русији. Према запису Љубе Ненадовића, Владика је „између песника најрадије читао Пушкина...“, а над његовим радним столом стајао је портрет Пушкина.

А када је ријеч о саодносу култура, неопходно је поменути бар почетне стихове гласовите пјесме *Черногорцы! Что такое?*, коју је Пушкин написао 1834. год. и објавио у оквиру епског зборника *Пјесама западних Словена*, а Његош публиковао у цетињској *Грлици* 1839:

«Черногорцы! Что такое
Бонапарте вопросил.
Правда ль: это племя злое,
Не боится наших сил?

На неупитан утицај Пушкиновог пјесништва на Његоша упућује и податак да се у Његошевој библиотеци на Цетињу и данас налази издање *Сочињенија А. С. Пушкина*, издање Санкт Петербург: В типографији И. Глазунова и ко. 1838-1841. I – XI.

Слиједи да је, нимало случајно, Његош *Огледало српско* (1846) посветио Пушкину, а посвету је обликовао пјесмом *Сјени Александра Пушкина*. Карактеристично је да у стиховима ове пјесме Његош доспијева до једног вида најдубље метафизичке равни свога пјесништва уопште. Показаће се, наиме, да су неки од суштинских ставова једне у основи *метафизичке поетике* творца *Луче микроkozма* (1845) прегнантно исказани управо у стиховима посвете Александру Сергејевичу.

У завршном дијелу ове пригодне ријечи, с обзиром на то да долазимо са приморја, са подручја Паштровића, не могу да, на трагу рада Луције Ђурашковић, не укажемо на важан моменат рецепције руске културе који чине управо паштровски манастири Прасквица и Режевићи скоро пуна два вијека, од почетка XVIII, па све до почетка XX вијека, периоду у коме се континуирано одржавају блиске везе са Русијом, руским двором највећма, налазећи у њему упориште и заштиту свог идентитета, посебно када је ријеч о очувању православне вјере од великих сила тога доба какве су биле Млетачка република, Турска, Француска и Аустрија.

Указаћу само да, на примјер, за почетак развоја блиских веза између манастира Прасквица и руског двора ваља поменути »Типикон« из 1713. године и »Минеј« из 1717. године, који је манастиру поклонио Сава Владиславић, тајни савјетник на двору Петра Великог, са посебним натписом који гласи: „*Саоружи и приложи тајни совјетник и кавалер ордена Св. Александра Невског, Илирски граф Сава Владиславић*“

Поменимо на крају и сентименталну причу (која, отуда, није случајно постала предметом књижевних обрада) која у специфичном смислу напомиње на повезаност руске духовности и паштровског манастира. А ријеч је о руском једноруком монаху племићког поријекла, Јегору Строганову, који се крајем XVIII вијека, обавијен тајном, обрео у манастиру Прасквица. Тадашњем игуману Сави Љубиши казао је да је Рус, да је преко Будве стигао у манастир с намјером да остане, живи и ради у манастиру, до краја живота завјетован на ћутање. Игуману Љубиши, који је добро знао руски језик, није промакло његово племићко поријекло, баш као и то да овог необичног госта-незnanца притиска нека скривена патња. Стога је наложио да се за руског незnanца одреди посебна соба, као и да се његов завјет ћутања строго поштује. Јединствен подвиг покајања монаха Јегора (Строганова) био је у томе да је једном руком попљочао пут од манастира Прасквице до Челобрда а такође и дио непроходног пута према манастиру Дуљево. Овај историјски догађај садржи и наративни или драмски расплет загонетке са којом је монах Јегор дошао у манастир: Трагајући за својим оцем, кћерка из далеке Русије преобучена у монаха, доспијева у манастир Прасквица и у

послушању живи поред свог оца. У болести и сусрету с блиском смрти, кћерка/монах, своју тајну саопштава игуману Сави Љубиши, последије чега Јегор препознаје кћерку која се потом, у смиреној радости зарад проналаска оца, на његовим грудима, преселила на онај свијет.

Ова прича са јаким мелодрамским нагласком, нимало случајно, инспирисала је Вука Врчевића да напише приповјетку *Жена калуђер*, а потом и Виду Огњеновић за драму *Јегор*, успјешно приказивану на програмима будванског *Града театра*.

Како је један од аутора у овом зборнику уочио, а ријеч је о опсежној студији др Сенке Бабовић-Распоповић, културне везе између Црне Горе и Русије, посебно у другој половини XIX и почетка XX вијека, представљају специфични вид *дијалога* култура двију држава, а последице овог дијалога могу бити окарактерисане као златни вијек културног развика Црне Горе. Ова за истраживање необично захтјевна тема полази стога од подстицајне тезе да културне релације Црне Горе и Русије представљају *реверзибилни* процес, процес без кога *дијалог* култура заправо и није могућ.

А управо кад је ријеч о таквом типу културних релација, увјерен сам да ће овај зборник представљати незаобилазну литературу за сваки будући приступ истраживању ове емпиријски и теоријски плодне теме, не само за руске или црногорске истраживаче. Јер, попут сваког правог научног дјела, радови у овом зборнику у највећој мјери доспијевају до хеуристичких резултата, који се чине основом за дијалог са радовима који ће последије овога зборника услиједити.

Нема сумње да се на темељу овог зборника с правом постављају смјернице и будуће сарадње Црне Горе и Русије која би, ако је слѣдовати Његошевом *просвештенију*, требало да врхуни посебно универзитетском сарадњом (јер нијесмо случајно вечерас баш у овом здању) у којој би највише духовне вриједности које баштине руски народ и народ црногорски, биле афирмисане и надаље стваралачки развијане.

Нј.Е.Амбасадор РФ у Црној Гори
господин Андреј НЕСТЕРЕНКО

РЕЧЬ НА ПРЕЗЕНТАЦИИ

Уважаемый директор Исторического института
Черногории г-н Распопович,
Уважаемые дамы и господа,

Мне доставляет удовольствие присутствовать сегодня здесь на презентации очень солидного издания под названием «Россия и Балканы в течение последних 300 лет». Как уже было сказано, это юбилейное издание посвящено 300-летию российско-черногорских отношений 1711-2011 гг.

В организации конференции участвовали: с черногорской стороны - Исторический институт Черногории, с российской - Институт славистики РАН и Исторический институт РАН. В работе конференции приняли участие российские учёные из Москвы, Санкт-Петербурга и Самары.

Значимость данного события была подчёркнута российской стороной участием Е.М.Примакова, академика РАН и бывшего Председателя Правительства РФ, который, как известно, принял самое активное участие в урегулировании ситуации в бывшей Югославии в разгар трагических событий.

Проведение конференции, а также издание книги прошли при поддержке Фонда открытой дипломатии им. А.М.Горчакова, возглавляемого известным дипломатом и входившим в состав правительства нашей страны Л.В.Драчевским.

В связи с большим числом работ, опубликованных в книге, и освещением разнообразных вопросов, книга представляет всеобъемлющий подход к изучению российско-черногорских отношений, имеющих солидную историческую базу.

Нас всегда объединяла решимость быть вместе, как добрых друзей, исповедующих единые подходы к жизни. Мы выступали решитель-

но против любых попыток иностранных агрессоров поставить нас на колени. Именно об этом свидетельствовала наша совместная борьба против фашистских захватчиков, которых мы одолели, сражаясь «бок о бок» во время Второй Мировой войны. Совсем недавно в День Победы 9 мая мы вспоминали тех, кто отдал свои жизни во время жестоких сражений того периода для того, чтобы обеспечить нам сегодня мирную жизнь.

Богатство содержания книги способствует развитию черногорской историографии, а в связи с тем, что издание переведено на русский язык, имеет значение и для учёных в России, которые занимаются изучением российской политики на Балканах, истории Балкан и российско-черногорских отношений.

Данная книга отражает постоянное сотрудничество не только российских и черногорских учёных, но и Посольства России в Черногории и Черногорского Исторического института, для которых это третий совместный проект.

В заключение хочу особо подчеркнуть роль, как в проведении упомянутой конференции, так и в издании книги по ее итогам профессора г-на Радослава Распоповича, который на протяжении вот уже многих лет поддерживает самые активные контакты с проживающими в России специалистами по Балканам и участвует в реализации интересных проектов по этой проблематике. Желаю вам всем доброго здоровья и успехов в своих научных исследованиях. Благодарю за внимание.

Нј.Е.Амбасадор РФ у Црној Гори
господин Андреј НЕСТЕРЕНКО

РИЈЕЧ НА ПРОМОЦИЈИ

Уважени директоре Историјског института Црне Горе,
г-дине Распоповићу,
Уважене даме и господо,

Представља ми задовољство да данас, оvdје, присуствујем промоцији веома квалитетне публикације под називом „Русија и Балкан током последња три стољећа“. Као што је већ било речено, то је јубиларно издање посвећено 300-годишњици руско-црногорских односа 1711-2011.

У организацији конференције учествовали су Историјски институт Црне Горе, а са руске Институт за славистику РАН и Институт за руску историју РАН. У раду конференције учествовали су руски научници из Москве, Санкт Петербурга и Самаре.

Значај поменутог догађаја са руске стране била је истакнута учешћем на научном скупу Е. М. Примакова, академика РАН и бившег председника Владе РФ, који је, као што је познато, активно учествовао у сређивању односа у бившој Југославији и заустављању ширења трагичних догађаја.

Одржавање конференције, такође и издавање књиге, пратила је подршка Фонда за отворену дипломатију који носи име А. М. Горчакова, на чијем челу је познати дипломата и члан извршне власти наше земље Л. В. Драчевски.

По великом броју објављених радова у књизи и разноврсности питања која освјетљава, ова публикација представља свеобухватан приступ изучавању црногорско-руских односа, који имају чврсту историјску основу.

Нас је увијек уједињавала одлучност да будемо заједно, као добри пријатељи који имају јединствен приступ животу. Ми смо одлучно поступали против свих покушаја страних агресора да нас баце на кољена.

Управо о томе свједочи наша заједничка борба против фашистичких освајача којима смо ми одољели, борећи се „раме уз раме“ у вријеме Другог свјетског рата. Сасвим недавно, на Дан побједи 9. маја, ми смо се сјетили тих који су дали свој живот у вријеме тадашњих жестоких борби да би нама обезбиједили миран живот.

Богатство садржаја књиге доприноси развоју црногорске историографије, а због тога што је издање преведено на руски језик има значај и за научнике у Русији који се баве изучавањем руске политике на Балкану, историјом Балкана и руско-црногорским односима.

Ова књига одражава континуирану сарадњу не само руских и црногорских научника већ и Амбасаде Русије у Црној Гори и Историјског института Црне Горе, којима је ово трећи заједнички пројекат.

На крају, посебно хоћу да подвучем улогу у одржавању поменуте конференције, као и издавања књиге „Русија и Балкан током посљедња три стољећа“, професора г-дина Радослава Распоповића, који већ много година одржава веома активне контакте са специјалистима из Русије за питање Балкана и учествује у реализацији занимљивих пројеката из те проблематике.

Желим вам добро здравље и успјеха у научним истраживањима.

Свечани скуп посвећен обиљежавању 200-годишњице уједињења Црне Горе и Боке Которске (1813-1814. године) – Котор, 30. мај 2013.¹

Др Радослав РАСПОПОВИЋ

ИСТОРИЈСКИ КОНТЕКСТ УЈЕДИЊЕЊА

Уважени гости,
поштоване колегинице и колеге,
даме и господо,

Ове године се навршава 200 година од уједињења Црне Горе и Боке. Тај догађај из 1813, по институционалној надградњи и оствареним облицима јединства Црногораца и Бокеља, био је претеча свих каснијих интегративних процеса, закључно са високим степеном блискости који данас постоји између ове двије историјске области, у границама суверене Црне Горе. С обзиром на то да је овом приликом ријеч о годишњици једног од покушаја уједињења, природно је да се у овом свечаном тренутку осврнемо и на шири историјски контекст, односно историјски оквир који је створио претпоставке и представљао синтезу напора да се уједињење Црне Горе и Боке претвори у историјску реалност, ма колико краткотрајну, и те 1813. Године.

Напори на интегрисању Боке у састав Црне Горе, у дугој предисторији, могу се посматрати кроз неколико различитих етапа. Њихову суштину чинили су покушаји Црне Горе да се територијално прошири на овај простор, односно да се Бококоторски залив и његово залеђе ослободе од власти великих европских сила. Треба додати и то да су сваки од тих периода, и напори који су их пратили у нововјековној историји Црне Горе, везани за личност главног утемељивача модерне црногорске државе, владику Петра I Петровића Његоша.

¹ Скуп је у име организатора Факултета за поморство и Поморске библиотеке, отворио декан Факултета проф. др Данило Николић. На скупу су о значају уједињења 1813-1814 говорили предсједник Скупштине општине Котор господин Никола Мрчелица и Др Радослав Распоповић. Такође, госпођа Весна Бољевић-Нововић, у име Поште Црне Горе преставила је о пригодну маркицу која је поводом годишње уједињења објављена крајем фебруара 2013. године.

Вријеме његове владавине, крај 18. и почетак 19. вијека, поклопило се с периодом крупних друштвених промјена у Европи, започетим Француском револуцијом 1879. године. Осим афирмације идеала правде, занованог на начелима: слободе, једнакости и братства, друштвене промјене које су се тада десиле довеле су до политичких превирања изражених и у измјени територијалних граница државних субјеката на политичкој карти оновремене Европе. То се посебно односи на догађаје након преласка „револуционарног Париза“ са идеја револуције на политику освајања, под Наполеоном I, као царем. Они су резултирали и рушењем средњовјековне Млетачке републике, као самосталне државе, коју је Наполеона I практично избрисао са политичке карте Европе. Истовремено, источна обала Јадрана, до тада под млетачком влашћу, предата је у руке нових управљача. У Кампоформију, млетачке области Далмација и Истра припале су Аустрији.

Тиме је започео период прве аустријске управе Боком, али и политичко и војно сукобљавање великих сила за власт над источном обалом Јадрана. Та борба је трајала све до окончања Наполеонових ратова, и била је изражена у политичком и војном настојању великих сила да се територијално прошире на области раније Млетачке републике, укључујући и Боку. У такву врсту „политичке утакмице“ укључила се и мала Црна Гора, која се послје побједи у биткама на Мартинићима и Крусима 1796. године конституисала у фактички независног државног субјекта, афирмисаног на политичкој сцени Европе. Осим установљења првих органа власти и постављања темеља нормативног устројства земље, њени државотворни циљеви били су изражени и у ослободилачким тежњама према сусједном неослобођеном словенском народу, посебно у области Боке.

Тако је већ од пада Млетачке републике 1797. започео процес усмјерен ка укључивању Боке у састав Црне Горе. Ти први напори представљали су велики замах у процесу сазријевања историјске свијести о јединству Црне Горе и Боке, која је резултирала стварањем политичког концепта, који је дефинитивно превладао почетком 20. вијека, интегрисањем Боке у прву југословенску државу, па онда и у састав Црне Горе, као једне од федералних јединица Југославије, створене послје Другог свјетског рата.

Но, ако се вратимо на ујединитељски процес из времена Петра I, можемо запазити да је сваки наредни покушај усмјерен ка уједињењу имао израженији политички интензитет и показивао већи помак у конкретизацији ујединитељских циљева. При томе имамо у виду испољавани степен историјских тежњи, и институционалне оквири у које су оне смјештане. Но, не мање важна је и чињеница да је Црна Гора, као

главни субјект и носилац тих идеја, имала званично непризнат државноправни статус, тј. није имала својство посебног субјекта међународних односа, већ се налазила на нивоу препознатљивог геополитичког ентитета у процесу борбе за ослобођење, у оквирима државних граница Османског царства.

Иако просторно мала, економски слаба, са основним елементима државности у фактичком, али не и у смислу међународног права, без чвршће државне организације, са малим бројем писмених људи, Црна Гора је успијевала да снагом својих националноослободилачких успјеха зрачи привлачном ујединитељском енергијом, утолико прије што је становништво сусједних подручја било многоструко повезано са Црном Гором: историјом и традицијом, културом и религијом, етничким, економским, политичким, социјалним и другим везама.

Након што је Млетачка република престала да постоји, Петар I је 1797. направио први покушај усмјерен на укључивање Боке у састав Црне Горе. Војнички су запосједнути Будва, Брајићи, Побори и Мајине. Но, мировним уговором у Кампоформију од 18. октобра 1797. Бока и црногорско приморје припали су Аустрији. Тако је први покушај уједињавања Црногораца и Бокеља, које су дијелиле политичке границе држава којима су припадали, завршен неуспјехом.

И у значајно промијењеним условима, створеним доласком Аустрије на границе Црне Горе, након мира у Кампоформију, Петар I и Црногорци ће уз помоћ Русије наставити да раде на јачању централних органа власти своје државе. Раније основано, Правитељство суда црногорског и брдског, као и доношење Законика Петра I, чинили су основ за изразу нових пројеката о државном уређењу. То се прије свега односи на: План о организацији централних органа власти и Правилник о унутрашњој организацији правитељства са предрачуном трошкова за његово одржавање.

По предложеним документима, Црна Гора је требало да буде под покровитељством Русије, која би јој гарантовала политичку независност. Текст ових докумената складно се поклапао са садржајем царске грамате, коју је са писмом императора Александра I - владици Петру I, и 3000 златника, 15. марта 1805. у Црну Гору донио Стјепан Андрејевић Санковски.

Рад на наведеним пројектима одвијао се уз настојање да се на црногорско-албанској и црногорско-херцеговачкој граници одржи мир и поред вијести о успјесима Карађорђа у Првом српском устанку, и нестрпљивих очекивања од повољног расплета догађаја на „Великом ратишту“, на коме су се чланице Треће коалиције бориле против Наполеона.

Наде у повољан исход европског сукоба, који је могао погодовати адекватним условима за реализацију црногорског пројекта о државном устројству распршене су у децембру 1805. После Наполеонове побједе над руском и аустријском војском, код Аустерлица, и мира у Пожуну, децембра те исте године, Француска је добила Истру, Венецију, и сва мјеста у Далмацији која су припадала Млетачкој републици, а која су после мира у Кампоформију била под влашћу Аустрије.

Нова француска освајања одразила су се на политику Русије и Енглеске, које су после Пожаревачког мира настојале да зауставе Наполеонов продор на исток, и очувају територијални интегритет Османског царства. Политичка стратегија Русије огледала се у плановима о преуређењу Балкана на принципу политичких аутономија. Они су подразумевали стварање двије полунезависне државе. Једна је могла бити формирана од свег словенског живља, од Бококоторског залива до Србије, под покровитељством Порте и заштитом Русије. Друга би обухватала грчке државе уједињене у Јонску републику. Ради реализације овога плана и због пријетњи од Наполеоновог продора, средином септембра 1805. из руских лука на Балтику кренула је ескадра под командом адмирала Д. Н. Сењавина. Долазак Сењавинове флоте подигао је борбено расположење становника Далмације, Дубровника, Боке, Херцеговине и Црне Горе.

У Црној Гори су након добијања обавјештења о закључењу мира у Пожуну и предаји Боке Французима, почели да раде на њеном ослобођењу. На скупштини на Цетињу донесена је одлука „о ступању у Боку“. Након што је један дио Сењавинове флоте послат у воде Јадрана, Санковски је ширио гласине да ће Русија признати Боку као слободну републику. Истовремено је обећавао владици Петру I, да ће петроградска влада признати уједињење Црне Горе и Боке у републику под руском заштитом.

Владика Петар I је са својим јединицама ушао у Боку 27. фебруара 1806. На скупштини у Рисну примио је команду над црногорским и бокешким снагама. Дио руске ескадре под командом капетана Бејлија ушао је у Херцег-Нови. Наредног дана Аустријанци су без борбе предали Херцег-Нови, Котор и Будву и остала утврђена мјеста у Боки. Почела је руска владавина Боком која је трајала 17 мјесеци. Генерал мајор Пушкин постављен је за војног, а Санковски за цивилног управитеља Боке.

У оквиру оваквих општих политичких оквира, настао је план Петра I о стварању славено-српске државе. Он се уклапао у планове Адама Чаторијског о преуређењу Балкана. Оно што га чини различитим од пројекта Чаторијског било је да је настао у вријеме измијењених односа Русије и Турске. Док су се сви ранији пројекти базирали на прија-

тељству два царства и политичком ставу руске владе о очувању територијалног интегритета Турске, пред експанзијом Наполеона, пројекат Петра I је настао у тренутку када су двије земље биле у ратном сукобу. Тада је црногорско-бокељска војска, удружена са трупама руске поморске пјешадије из састава Сењавинове флоте, обављала припреме за упад у Херцеговину.

Као главни територијални циљ исказана је жеља митрополита и народа да се „по свргавању општеномодног непријатеља“ уједине области црногорске и да им се присаједине три утврђена града: Подгорица, Спуж, Жабљак, а да у заједницу уђу Бока Которска, Херцеговина, Дубровник и Далмација. Пројекат о стварању овакве државе остао је само на нивоу идеје, иако је ово освајање Боке од Црногораца и Бокеља и уз помоћ Руса трајало годину и по дана, до августа 1807. За то вријеме, од власти Аустрије ослобођено је приморје, али су миром у Тилзиту Бока и Далмација припале Французима.

На истеку француске управе, Боку су поново заузели Црногорци, у сарадњи са Бокељима. Ово заузимање је трајало свега четири мјесеца, али је за разлику од претходног, са становишта ујединитељских резултата и институционалних форми оствареног уједињења, било много обухватније и потпуније ријешено.

Црногорци су заузели Боку у септембру 1813, након великих пораза Француза у претходној години. То је био покушај да се спријечи успостављање друге аустријске управе Боком, што је била веома реална могућност, с обзиром на чињеницу да је Аустрија, као чланица антинаполеоновске коалиције, објављујући рат Француској 19. августа 1813. дала свој допринос њеном поразу.

Акција ради другог заузимања Боке услиједила је након позива енглеског пуковника Дениза владици Петру I да уђе у Боку и заузме Котор. На позив Црногораца, многи Бокељи су ушли у рат против Француске. Услиједило је ослобођење Боке у другој половини 1813, превасходно ангажовањем црногорско-бокељске војске. Њихови заједнички ратни успјеси почивали су на дотадашњој традицији заједничког ратовања, а не на основама утврђеног војног плана или претходног ратног споразума. Ипак, постигнути успјеси у рату, као и порази француске војске на главним европским фронтovima отворили су могућност за потпуније дефинисање односа између Црногораца и Бокеља. На скупштини одржаној у Доброти 29. октобра / 10. новембра 1813. донијет је документ о прокламовању уједињења Црне Горе и Боке. У уговору о уједињењу који су потписали Петар I и гувернадур Вуко Радоњић, као и 17 бокешких првака: „У име Приморја Алвиз конте Висковић, капетан Теодор конте Ивелић, капетан Василије Ђурасовић, Теодор Ивелић за

општину паштровску, Андија Трипковић капетан, поп Ђуро Лазаревић у име општине Грбаљ и три општине: Побори, Маине и Брајићи, поп Иво Радовић у име општине Луштица, поп Филип Костић у име општине Кртоле, Андрија Трипковић за општину Столив, поп Ђуро Лазаревић замољен од главара Шкаљара Трипа Перовића који умјесто потпис ставља крт, Мирослав конте Зановић за грд Будву, Стеван Лазаревић за општину Муљанску, Петар Лазари судија, за предсједника Јосип Луковић, Марко Антун конте Грегорина пуковник за општине которске територије, Франческо Љепопили секретар“. У првом ставу Уговора било је написано да се: „двје сусједне покрајине Црна Гора и Бока Которска, прожете осјећањем патриотизма, вјере и части, уз Божију помоћ (су се) ослободиле својом крвљу и жртвама, збацивши француски јарам“, и да су се заклеле „узајамно господом Богом на вјерност, и да ће увијек остати уједињене у сваком случају и догађају“.

Одлуком скупштине од 1/13. новембра 1813. формирано је Покрајинско вијеће Црне Горе и Боке. Декретом о раду Покрајинског вијећа датираних такође 1/13. Новембра, уједињене покрајине су стављене под заштиту трију савезних држава: Русије, Аустрије и Велике Британије. У истом акту је стајало да ће, ако Црна Гора или Бока у случају да их политичке околности на то приморају, се ставе под заштиту „било које од поменутих влада, обадвије слиједити исту судбину...“

Одлука покрајинског вијећа иницијално није подразумијевала пуну независност уједињених покрајина Црне Горе и Боке. То је остављено само као могућност „ако би држава која би њима владала била присиљена због ратних прилика да их напусти“. Тек у том случају, ове покрајине и њихови главари су могли захтијевати да остану независни, исто онако како су се слободно и добровољно „ставиле под њихову заштиту“. Уједињење двије јужнословенске покрајине подразумијевало је, дакле, постојање силе заштитнице, а тек ако то у пракси не буде остварено оне би, уједињене, постале независне. Иако је била искључена даља француска власт, а уједињење двије сусједне покрајине подразумијевало покровитељство једне или више великих сила, акт о уједињењу предвиђао је висок степен аутономије стваране државотворне заједнице.

Одлуке Покрајинског вијећа говоре да су, без обзира на остварене ослободилачке успјехе, њихови доносиоци испољавали висок степен политичке реалности, која се огледала у предлагању полусувереног статуса, државотворног организма створеног уједињењем, као крупног корака ка пуној независности Црне Горе и Боке. А да стављање под „моћну заштиту суверених држава“, или државе „која би њима владала“ није значила пуну и потчињеност њима, говори садржај Правилни-

ка о раду Покрајинског савјета уједињених провинција. Њега је донијело Покрајинско вијеће Црне Горе и Боке Которске на скупштини одржаној 1/13. новембра сагласно Уговору о уједињењу од 29. октобра 1813. Чланом један било је одређено да Покрајински савјет двије провинције, Црне Горе и Боке Которске, чини 41 лице, тј. председник, потпредседник, 30 делегата из општина Боке Которске, као и 9 делегата из Црне Горе. Основана је и Централна комисија привремене владе, надлежна за одлуке о финансијама, судству, полицији, расподјели функција и свим другим управним пословима“. Одлуке Централне комисије становништво је морало да поштује. У противном, могло је бити подвргнуто кажњавању. Централна комисија је била састављена од председника, потпредседника и девет делегата из Црне Горе, и по једног из општина: Доброта, Пераст, Рисан, Прчањ, Херцег-Нови, Грбальска жупа, Паштровићи, Будва и њој три припојене општине Михољски збор. Председник Покрајинског вијећа и Централне комисије Привремене владе био је „његова екселенција праосвјештени Петар Петровић, митрополит Црне Горе и Боке Которске и руски кавалер“. То значи да је јурисдикција црногорског митрополита као врховног свјетовног и духовног господара Црне Горе проширена и на Боку. Његова водећа улога у ујединитељском процесу била је изражена и у његовој новој титули.

Питање духовне припадности различитим конфесијама: православној и католичкој, биће извор нејединства и неспоразума међу члановима Централне комисије, али и у становништву Боке. Већ на првој скупштини у Доброти постављено је питање: под чијим покровитељством ће бити новостворена држава: Русије или Аустрије. Питање је добијало на значају што је вријеме више пролазило и било је један од разлога неуспјеха прокламованог уједињења. За то вријеме један број чланова вијећа и Привремене владе тајно је радио да Бока припадне Аустрији. Друга русофилска струја, са Петром I на челу, опет је покушавала да обезбиједи покровитељство Русије, шаљући у Петроград своје емисаре.

Питање будућности Боке ријешено је 1814. године. Аустрија је, подржана од аустрофила из Боке, обеснажила одлуке из Доброте и поново окупирала Боку. Уговор о предаји Боке Которске аустријским трупама потписан је у Прчању 22. јуна 1814. Руски цар се одазвао позиву канцелара Метерниха да утиче на Петра I да повуче војску из Боке. Надање да ће то питање бити предмет пажње Бечког конгреса показала су се нереалним. Тако је у другој половини 1814. Аустрија ушла у Боку и тамо остала наредних 100 година.

Но, и поред тога, у историјском памћењу Црногораца и Бокелја напори који су чињени у вријеме Петра I остаће као добра залога за вре-

мена која су слиједила. Коначно рјешавање питања уједињења десило са завршетком Првог свјетског рата, а онда посебно у оквиру федеративног система друге Југославије.

Крупно историјско наслеђе, изражено актом о уједињењу Црне Горе и Боке из 1813, било је важан чинилац у свим даљим процесима коначне интеграције ових области у једну политичку цјелину.

ПРИКАЗИ

Радоман В. Срдановић: КОСОРИЋИ – ПОРОДИЧНА ИСТОРИЈА, ново измијењено и допуњено издање, Подгорица, 2011, стр. 364

Косорићи – породична историја је измијењена и допуњена студија о братству Косорићи по којима је њихова постојбина добила име. За Косориће Андрија Лубурић каже: „Ово је једно од најзнаменитијих дробњачких братстава са најдужом, можда у целом српству, традицијом, пуном догађаја о појединим личностима кроз сва времена од њихова досељавања у Дробњак, које је, по мом мишљењу и рачунању, било у XIII веку.“ И сам аутор констатује да су Косорићи и као братство и као насеље имали запажену улогу у дробњачком племену током његове дуге историје. Из братства Косорића се развило, од краја 18. вијека, братство Срдановићи, па је ово заправо, како констатује академик Миомир Дашић, занимљива хроника о Косорићима и братству Срдановићи. Наравно, ова књига није само хроника. Она представља одавање јавног признања Косорићима и Срдановићима и њиховој борби за слободу. Узвишени идеали сваког појединца били су слобода, правда и поштење. За слободу гинули су многи у вјековној борби против Османлија, правда је била идеал ком су тежила многа покољења, а поштење је изграђивано у оквиру сваке породице, братства и племена,

као врхунац вриједности сваког појединца. Били су то патријархални обрасци понашања.

Настојање да се освијетли генеза једне породице односно братства, у овом случају Косорића из Дробњака, које има свој континуитет у трајању од преко седам вјекова, довољно говори с каквим се проблемима морао сусрети приређивач ове монографије. Радоман Срдановић је зналачки и успјешно пребродило све тешкоће које неминовно прате овакав напоран и дуготрајан посао и вишеструко задужио нашу научну јавност. Својим радом је учинио доступним студију о братству и породици која је кроз вишевјековну борбу на живот и смрт, борбу за своје биће, чувајући сопствено име, чувала и етничко и национално биће српског народа. Међу бројним подацима које је аутор марљиво сакупио посебно су вриједни они који се односе на поријекло братства и вријеме њиховог досељавања.

У припреми монографије о Косорићима Срдановић је консултовао релевантну историографску, антрополошку и публицистичку литературу насталу за његова живота, односно радове познатих аутора попут Андрије Лубурића, Светозара То-

мића, Милана Карановића, Павла Ровинског, Јована Ердељановића, као и бројну другу литературу општег карактера. Рад је обogaћен новијим архивским и другим налазима и сазнањима и представља синтезу грађе, извора и литературе, али и ауторовог искуства и знања о својој постојбини, њеном окружењу и братственичком памћењу локалне историје. Цио свој рад он је поставио на висок историјски ниво. Ширина познавања и самосталност анализе и закључака представљају га као оригиналног научног радника.

За овакав приступ истраживању аутора је свакако определијелило и то што су сва досадашња истраживања Косорића била парцијалног карактера, па су и текстове о њима мање – више сегментарно написали бројни истраживачи. Оваквим особеним приступом у сагледавању историјских догађаја, Радоман Срдановић је саткао мозаик догађаја у јединствену цјелину, показујући широко познавање проблема, савјесност и научну објективност, зналачки избјегавујући једнострану интерпретацију процеса. На бројним страницама ове садржајем богате и озбиљно писане књиге открива се, иако он по професији није био историчар, научноистраживачки радник који располаже широким знањем, пасијом за свој предмет истраживања, критичком мисли, као и завидном научном методологијом.

Структура књиге подијељена у седам дјелова основног текста омогућава читаоцу лакше праћење сложених историјских токова. Више свјетла у догађаје из минулих раздобља уноси нарочито у првом поглављу. Описујући разна догађања у тако дугом

временском периоду, није ређао само чињенице. То се изразито види баш у овом поглављу, гдје нас Срдановић на 88 страница текста упознаје о бројним неправдама које се чине према онима који траже слободу и ништа више од тога, од оних који не бирају средства да их понизе. Била је то борба између двије културе, борба пуна трагичности. У овом дијелу су дати и краћи биографски подаци за истакнуте чланове братства Косорића, по којима видимо да су они имали значајно мјесто у историји Срба у Дробњаку и Херцеговини, а од друге половине XIX вјека и у Црној Гори. Радоман Срдановић је био свјестан чињенице да историјска прошлост није све што је прошло, као што није историја све што се дешавало у прошлости. Ни све личности нису историјске личности. Чак ни догађаји. Зато он истиче ријеткост у читавом српству, оно чиме се Косорићи могу поносити, а то су десет војвода Косорића. Указује и на значај цркве светог Николе из 1253. године која им је дала духовни ослонац и чврстину. Куриозитет је и чињеница да су Косорићи погубили пет турских паша, а оно што је и данас нарочито живо у пјесми и предању је херојство Анђеље, жене војводе Илије Косорића, која је осветила свога мужа посјекавши Мустај – пашу Селмановића.

Идући редом по садржају књиге наилазимо на веома занимљива и сажета поглавља. У другом поглављу је учињен покушај, и то веома успјешан, да се прикупе релевантни подаци о историјским догађајима у Дробњаку и личностима, из сада већ формираног братства Срдановића, од краја XVIII вијека. Значајно је што су актери свих догађаја у овом периоду уписани пуним именом и презименом. Истражи-

вања у овом дијелу су саопштена на коректан начин, са судовима и оцјенама у којима нема пристрасности.

Радоман Срдановић, наравно, не заборавља ни јунаке свога доба. Причу наставља са пуно занимљивих детаља. Посебно је импресиван одјељак у коме приказује учешће Косорића у народноослободилачком и антифашистичком рату 1941 – 1945. и он представља ријетко и јединствено штиво. Из приложеног текста се види колико је ову тему носио у себи и чувао је као драгоцјену. Овај дио ће обогатити нашу историографију веома драгоцјеном фактографијом. Остављена су сажета и обједињена сазнања из сјећања, писама и приповједања живих свједока која говоре о упорности и духу борбе против окупатора. Аутор се трудио да не одступи од научне истине и борио се да ту истину открије и афирмише. С поносом истиче да су Косорићи дали два народна хероја, шест носилаца „Партизанске споменице 1941. године“ и велики број бораца.

Уз кратке податке о свим Косорићима – Срдановићима који су дати у шестом поглављу, саставио је и родословну шему свог братства с циљем његовог јаснијег и прегледнијег представљања. С обзиром на то да овај простор карактеришу велике миграције, које су незаустављиво текле кроз вријеме, аутор нам даје и основне податке о Косорићима из Босне, из општина Соколац, Хан Пијесак и Рогатица.

Епске и друге изабране пјесме, као и пјесме самог аутора у прилогу књиге само обogaћују ово значајно свједочанство незаборава. Епска поезија је очувала везу народа са славном прошлошћу, традицијом и срп-

ском културом, подстицала на борбу за слободу, давала моралну снагу да се не препусти безнађу и ропству. Треба рећи и то да ова монографија има не само документарну већ и књижевну вриједност јер нам дочава атмосферу и дух времена, што је резултат не само ауторовог познавања историје, већ много више његовог схватања историје. Захваљујући томе могу се реконструисати и драматичне унутрашње борбе у Дробњаку. Текст је литераран и разумљив не само истраживачима историјске баштине, него и свим љубитељима лијепе књиге. У овом дијелу су сабрани наједно и важнији текстови који обрађују или помињу Косориће, освјетљавајући њихову прошлост и традицију. Наравно, у књизи има доста другог што заврјеђује пажњу читалаца и поштовање потомства.

Књига је илустрована фотографијама које су у вези са расправљаним питањима, факсимилима докумената, географским картама.

Њена вриједност захтијева много ширу критичку обраду и отворен дијалог, али нам то не дозвољава простор који је резервисан за овај приказ.

Монографија Косорићи својом тематиком и суштином заиста је свеобухватан преглед историје Косорића. Резултат је брижљивог прикупљања и сазнања ауторовог и као таква је значајан прилог проучавању завичајне историје. Грађа коју је Срдановић прикупио, обрадио и систематизовао представља драгоцјени материјал за проучавање како Косорића тако и цјелокупне ове области. Рукопис је озбиљан и научно утемељен историографски рад о једном братству, пун изузетно вриједних саопштења, ана-

лиза. Због тога ће монографија Косорићи бити корисна свима онима који се баве прошлости Црне Горе, а посебно младој генерацији студената и

будућих историчара којима је у средишту научног интересовања племенска структура црногорског и херцеговачког друштва.

Др Жарко Лековић

Есад Куртовић, ВЛАСИ БОБАНИ, Сарајево, Друштво за проучавање
средњовјековне босанске историје, Посебна издања, књига 1,
монографије, свезак 1, 2012, 162 стр.

Прво дјело у издавачкој дјелатности друштва за проучавање средњовјековне босанске историје *Станак*, је монографија о Власима Бобанима босанскохерцеговачког медијевалистe професора Есада Куртовића. Истраживање влашких скупина је изузетно комплексан посао који је додатно отежан раштрканошћу углавном необјављене изворне грађе. Досадашња сазнања историографије о питању Влаха, као посебног друштвеног слоја, заустављала су се на општим информацијама о карактеру њиховог дјеловања, без детаљнијих истраживања. На овом мјесту Есад Куртовић презентира историју једне влашке скупине са свим аспектима њихова карактера. Ријеч је о Власима Бобанима чија је прошлост реконструисана искључиво на бази необјављене грађе из дубровачког архива. Монографија је настала на основу детаљне анализе неколико врста уговора насталих између Дубровника и залеђа у којима аутор прати вијести о Власима Бобанима. Највише информација о предметној влашкој скупини баштине серије грађе о трговачким књигама, затим уговори о превозу робе у залеђе, тужбама, жалбама и слично. Структуру рада чини

неколико цјелина кроз које су изложени сви доступни подаци из, до сада магловите историје Влаха Бобана.

На почетку је сликовито представљен смјештај истраживане влашке скупине као и њихово поријекло. Није изостала ни опрезност аутора који напомиње евентуални пут настанка имена Бобани, који су названи вјероватно по неком старјешини, оснивачу катуна, Бобану. С обзиром на то да то име није била само привилегија својствена Власима, неопходна је обазривост у слијеђењу и појави тог имена које не мора нужно да упућује на влашко поријекло. У географском погледу Власи Бобани су обитавали у неколико насеља на подручју Попова поља, попут Површи и Луга, да би подаци из средине XV стољећа наводили и на топоним Бобани.

У слједећем поглављу дате су информације о првим утврђеним јављањима Влаха Бобана у изворима. У историографији се проналазе вијести о појави овог влашког катуна још крајем XIII стољећа. Аутор одбацује ту могућност због недовољних и неоснованих аргумената. Куртовић сматра да су извори с краја XIV стољећа, а који спомињу Влахе Бобане доста

релевантнији у процесу агументације првих познатих вијести о њима.

Средишњи дио рада базиран је на анализи великог броја изворног материјала кроз који су праћене најважније породице међу Власима Бобанима. Први познати катунар, који је предводио ову влашку скупину је Вукота Ненчић, којег извори препознају почетком XV стољећа. Близу двадесет година споменути катунар је примјећен у изворима као вођа Бобана. Као његов наследник спомиње се катунар Миљен Богавчић са синовима. Затим Доброило и Вигањ Вукотић, као синови првог познатог катунара Вукоте Ненчића. Међу предводницима Бобана у доступним изворима се могу пронаћи катунари из породице Доброиловић и Вигњевић. У расвјетљавању приче о Бобанима, интересантан је један материјални остатак који отвара другу димензију насловљене скупине Влаха. Ријеч је о натпису на стећку из православног гробља у Жакову у Попову пољу. У натпису су споменути Доброило и Вигањ из Влаха Бобана, које је аутор већ раније кроз изворе препознао као катунаре. Куртовић настанак овог натписа смјешта у другу половину XV стољећа. На тој развојној линији праћена је историја једне влашке скупине, гдје је упркос раштрканости података препознатљива константа у развоју катуна Бобани, коју Куртовић вјешто идентифицира кроз изворни материјал.

Нова посебна цјелина говори о сениорима Влаха Бобана. Анализом неколико тужби из дипломатске кореспонденције указано је да су дотични Власи били вазали феудалних породица Николића и Косача, који су и имали власт у непосредном дубровачком залеђу, гдје су Бобани били стациони-

рани. Наглашено је да осим основних информација о подложништву и евентуално некој врсти финансијских обавеза, не можемо говорити о детаљима те врсте односа.

У дијелу рада о привреди, фокусирана су главна обиљежја карактеристична за Влахе Бобане. Као и за већину других влашких скупина и Бобани су оријентисани на бављење сточарством. Мноштво примјера о купопродаји стоке то потврђује. Аутор претпоставља да је земљорадња код њих била заступљена само за подмиривање основних потреба. Поред тога пронађени су примјери да Власи довозе дрво у Дубровник. Готово да и нема информација о караванској трговини Влаха Бобана, за разлику од неких других влашких скупина. Важно обиљежје привређивања Бобана представљају подаци о њиховим задужењима, дизањима кредита у роби код дубровачких трговаца и слично. То је посебан аспект њихове дјелатности који их потврђује као равноправне пословне партнере с другим друштвено-социјалним категоријама. Треба истаћи да изворни материјал потцртава пљачку као једно од главних обиљежја у занимању Влаха Бобана.

Додатна димензија информација, која у једностраности изворне подлоге о Власима Бобанима додатно освјетљава њихово цивилизацијско обиљежје јесу елементи духовне надградње које аутор истиче. Да овај влашки катунар није био вичан само сточарству или пљачки потврђују вијести о писмености међу њима. На основу трговачких уговора, а којим су Бобани били саставним дијелом у релацијама с Дубровником, може се закључити да без елементар-

них знања о писању и рачунању не би могли учествовати у тој врсти комуникације. У презентованој монографији наглашени су примјери о писмености Влаха Бобана, о изучавању заната који су подразумијевали учење читања и писања, о упућености свирања појединих инструмената и друго. Све то говори о културном сегменту живота Влаха Бобана.

Монографија о Власима Бобанима уистину је освјежење у историографији на пољу истраживања предметне тематике. Контекстуализацијом до сада тешко сагледивих података, учињен је користан помак ка обједињавању сазнања о средњовјековним Власима. У раду је приложен

табеларни приказ тужби о предметима пљачке у коју су били инволвирани Власи Бобани. Јасно су одвојени тужиоци, имена оптужених, предмети и мјеста пљачки као и вријеме тих догађаја. Ауторову преданост при настајању овог дјела најбоље потврђује кориштење седам различитих серија необјављене грађе дубровачког архива, која је подржана постојећим публикованим издањима. Прегледност и кориштење ове монографије олакшавају урађени именски и топографски регистри. Зарад напретка у истраживачком процесу проблематике Влаха, надамо се да ће и друге влашке скупине бити предметом проучавања наше струке.

Семир Хамбо

Јадранка Селхановић, КУЛТ СОВЈЕТСКОГ САВЕЗА И
СТАЉИНА У ЦРНОЈ ГОРИ 1945-1948,
Подгорица: Државни архив Црне Горе, 2012, 230 стр.

Књига Јадранке Селхановић *Култ Совјетског Савеза и Стаљина у Црној Гори 1945-1948*. је вишеструко вриједна и значајна као научноистраживачко прегнуће, по много чему пољивалентна, провокативна и интересантна по теми коју обрађује. Она нас враћа не само у блиску југословенско-црногорску прошлост него и у старије слојеве црногорске повјеснице, у којој су све до сада, и поред неспорних резултата научно-истраживачког рада у историјској науци и акумулираних сазнања, под „велом тајни“ остала бројна питања.

Једно од њих је и питање *култа* Совјетског савеза, прве и највеће земље социјализма и Јосипа Висарионовича Стаљина, другог по реду болшевичког вође, чији је култ неко вријеме надмашио Лењинов као вође Октобарске револуције и прве личности Совјетске империје.

Црна Гора и Црногорци су, још од својих предака из дукљанско-зетске епохе, имали кроз историју разне култове које су поштовали и обожавали: религиозне, политичке, идеолошке, етичке и друге – од светог Владимира Дукљанског до наших дана.

У црногорској даљој и ближој прошлости је исказивано јавно поштовање и према свецима и према људима из легенде и историје. То поштовање, по природи ирационално, често је претјерано исказивано према знаменитим и заслужним људима, према свецима и владарима, личностима, али више према страним него домаћим. Но, то је само један од бројних црногорских парадокса.

Култ моћне а далеке Русије успостављао се у Црној Гори од 1711. године, откада је руски цар Петар Велики у грамати упућеној владци Данилу позвао Црногорце и околна племена да устану против Отоманског царства које је посрнуло под Бечом 1683. али се држало на три континента уз опсесивну идеју да освоји Европу. С друге стране, моћно Руско царство настојало је да прошири свој утицај на европском дијелу Отоманске империје, да потисне Турке из Европе и да избије на „топла мора“ у Медитерану.

Царска Русија је управо у Црној Гори нашла сигурно упориште а међу Црногорцима пријатеље, одане до фанатизма. Јадранка Селхановић врло пажљиво и свестрано прати настанак

и развој култа Русије у Црној Гори до Другог свјетског рата.

Тај култ није чилио међу Црногорцима ни кад је након Првог свјетског рата Црна Гора престала као независна држава и изгубила се са свјетске историјске и политичке позорнице. Он се полако обнављао преко Совјетског Савеза као „обећане земље“, државе радника и сељака. Дубоко укоријењени култ „матушке Русије“, у Другом свјетском рату и непосредно по његовом завршетку све више је „препокриван“ култом Совјетског Савеза и Јосифа Висарионовича Стаљина. Тај опсесивни култ је кулминирао до колективног фанатизма, у периоду од 1945. до средине 1948. године, до избијања сукоба између Југославије и Совјетског савеза и његових сателита из социјалистичког лагера, до сукоба Стаљина и Тита и одбијања *Резолуције Информбироа*. Онда је тај двоструки култ почео да се преко ноћи руши и насилно разграђује што је условило тешке и трагичне посљедице не само у Црној Гори него и на цијелом југословенском простору и довело до невиђеног страдања великог броја истакнутих и обичних људи, па и цијелих породица. Култ СССР-а и Стаљина постао је извор и узрок мучеништва, несреће и великих трагедија, колективне и личне драма, страдања и кривих и правих. Култ државе се и раније јављао у разним формама као, рецимо, култ Русије у Црној Гори.

Међутим, *култ личности* је, у ствари, појам и појава новијег времена. он подразумева „јавно некритичко истицање и обожавање једне особе као непогрешивог политичког вође друштвеног напретка“. Сам израз *култ личности* је феномен новијег времена. да подсјетимо, први га

је употребио Никита С. Хрушчов 1956. године на XX конгресу КП Совјетског Савеза. Под њим се подразумева „обоготворење“ (дивинизација) Јосифа Висарионовича Стаљина као и оправдање цијелог система „пропагандних и репресивних мјера“ које су предузимане у току његове тридесетогодишњице владавине, посебно у двије посљедње деценије. Међутим, раздобље *култа личности* није се завршило са Стаљиновом смрћу. Било га је и касније широм свијета, а и данас је актуелан у појединим земљама, упркос великим промјенама и напретку демократије и политичке културе.

Феномен култа личности уопште, а у Стаљиновом случају посебно, карактерише злоупотреба власти и коришћење репресивних мјера против политичких противника и свих оних који нечим, својим радом, настојањима и тежњама, наводно, „угрожавају безбиједност и опстанак државе“.

Власт је совјетска у „мајци Русији“ и цијелом Совјетском Савезу настојала, и мимо законских прописа и овлашћења, да те који, наводно, угрожавају државу, њену безбиједност и опстанак, у томе спријечи, најчешће моралним уништењем или, чак, физичком ликвидацијом.

За култ Стаљинове личности, што је ауторка књиге коју приказујемо изузетно осјетила и схватила, везане су не само партијске чистке, него и масовна хапшења и депортовање наводних „непријатеља народа“ у бројне затворе и логоре, у *гулаге*, чак и обичних људи.

Те злоупотребе су биле чудесних размјера.

„Мртви дом“ Достојевског био је кобно предсказање. Неприкосновени

генерални секретар постао је, као од неке црнохуморне милоште Коба, велики тиранин, „црвени цар“.

Злоупотребе режима и утицај његове неприкосновене личне власти биле су запањујућих размјера. Репресивна совјетска власт се служила свиме и свачим: измишљањем и домишљањем криваца и кривице, бројним фалсификатима, с једне стране, а глорификовањем и дивинизацијом неприкосновеног и непогрешивог вође и ласкањем његовом хипертрофираном егу. Посебно је истицана и преувеличавана Стаљинова улога у историјским догађајима, мада је правио катастрофалне грешке.

Међутим, тај совјетски репресивни апарат и ригидни режим је био, на жалост, између два свјетска рата, у Другом свјетском рату и по његовом завршетку парадигма за оне земље које су слиједиле и у свему подржавале прву и највећу земљу социјализма, која се апсолутно бирократизовала. Репресивни совјетски апарат је, у ствари, обезбјеђивао спровођење Стаљинове самовоље и личне власти.

У ствари, *култ личности* је у 20. вијеку постао посебан облик аутократске владавине, утемељен на апсолутној бирократизацији друштвеног и политичког живота. Поред великог и свемоћног Јосифа Висарионовича Цугашвилија, скоро свака земља социјалистичког лагера стварала је култ свога домаћег, националног Стаљина.

Јосиф Висарионович Стаљин је, несумњиво, био харизматична личност, наглашеног самољубља, врло подозрива и осветољубива, врло сложеног душевног склопа, обиљежена ранојом и манијом гоњења. Он је вјеровало у постојање спољашње и унутрашње завјере, што говори о ње-

говој ментално оштећеној структури. То се, између осталог, манифестовало и кроз „патолошко увјерење о сопственој непогрешивости „услед хипертрофије сопственог ја“.

Међутим, његов психолошки портрет није доминантна тема ни предмет научноистраживачког прегнућа мр Јадранке Селхановић и њене научне синтезе, већ стварање култа Совјетског Савеза у Црној Гори и култа Стаљина, последице Лењина, његовог главног творца и креатора једне политике и идеологије које су узеле свој крвави данак не само у матичној земљи, у социјалистичком лагеру, у Европи него и на другим континентима. Посебан одјек и утицај био је у Југославији у току рата и у поратном периоду, чија је персонификација Голи оток, али нарочито у Црној гори, чије су посљедице биле врло тешке и несагледиве. Оне су узеле свој ујам кроз бројна хапшења, затварање и кривих и правих и, нарочито, кроз невиђене муке и страдања. Био је то пакао на земљи у коме се ломило не само људско тијело него и душа, „одвајала душа од тијела“.

Монографија Јадранке Селхановић *„Култ Совјетског Савеза и Стаљина у Црној Гори 1945-1948“* представља, у ствари, за штампу припремљен и магистарски рад, одбрањен 9. марта 2011. године на Филолошком факултету у Никшићу, пред комисијом: проф. др Живко М. Андријашевић (ментор), проф. др Ђорђе Борозан и проф. др Шербо Растодер (чланови). Поред основне студије, ауторка је у књигу уврстила као прилоге одабрана документа (око 100 страница) која указују на настајање култа Совјетског савеза и Стаљина у Црној Гори непосредно по завршетку Дру-

гог свјетског рата од 1945. до сукоба поводом резолуције Информбироа половином 1948. године. Документа свједоче о генези та два култа њиховом ширењу, али и неочекиваном и наглом њиховом оспоравању и рушењу.

Ауторка је у *предговору* казала све што је било неопходно да би читаоца увела у књигу и помогла му у разумијевању теме коју обрађује: о политичким култовима вјеровањима и идејама, као и о мотивима за избор тема и својој „истраживачкој радозналости“ да научноистраживачки детектује изворишта, прихватање и утицаје који су та два моћна култа у посљедњој деценији прве половине 20. вијека имала у црногорском поратном друштву, као и на посљедице које је оставило њихово поштовање и изненадно рушење.

Она је изнијела основне поставке свога научног рада, истичући да је трагала за одговорима зашто се ти култови у поратном времену скоро слијепо слиједје, поштују и прихватају у Црној Гори. С друге стране, њу је запањило њихово преконоћно оспоравање и рушење, настојећи да кроз научноистраживачки рад дође до чињеница које би дале одговоре на питања и дилеме које се неспорно отварају. Њу је посебно занимало неприхватање и противљење присталица та два култа њиховом рушењу у ново-насталој друштвенополитичкој стварности након сукоба Совјетског савеза и Југославије, Стаљина и Тита.

Јадранка Селхановић у својој лаконској а бриљантној студији настоји да објасни шта је то Црногорце и црногорске грађане уопште, народ, везало за те култове и зашто је њихово рушење оставило врло тешке посљеди-

це не само у оквиру владајуће КПЈ и њених органа власти него и у обичном народу. Тада је „политика била судбина“ и многих обичних људи који се нијесу бавили политиком. Ауторка се пита да ли су досљедне присталице култа и његови оспораватељи били свјесни свога одређења и чињења или су то чинили по некој инерцији, традицији, више навијачки него критички. Понекад и из ината или због робовања традицији.

Њен циљ је био да „истраживачки обради историју једног вјеровања или идеје у политичкој историји Црне Горе 20. вијека“, као и да понуди одговоре на питања у вези са њеним настојањем, снажењем и утицајем.

Ауторку студије је посебно ова тема привлачила зато што она није до сада била предмет научноистраживачке пажње и обраде у црногорској историографији, напомињући да се о њој писало и говорило само узгред и „у назнакама“, уопштено и површно, што се, у суштини, сводило на питање укоријењености култа Русије, а аналогно томе и на проблем култа Совјетског савеза и Стаљина у Црној Гори. Али, истиче Ј. Селхановић, досадашња сазнања о овој теми нијесу се темељила на истраживањима него више „на историјским аналогјама“. Она каже да је тему култа Совјетског савеза и Стаљина у Црној Гори у три поратне године препознала као *нову, инспиративну, провокативну* и истраживачки оправдану.

И заиста, ова монографија даје нова сазнања о политичким и историјским приликама уопште у односима Југославије, односно Црне Горе и Совјетског Савеза, о успостављању у нашој земљи органа нове комунистичке власти, која се заправо слу-

жила овим кутовима за своје утемељење у масама и подршку широким слојева народа.

То су била два моћна култа у времену након Другог свјетског рата који је донио многе промјене у свијету и код нас, а његов крај нову подјелу свијета и успостављање новог свјетског поретка.

Јадранка Селхановић прати унутрашње црногорске прилике, успостављање нових органа власти у Југославији и Црној Гори „по узору на прву земљу социјализма“. Совјетски Савез је био узор који је требало слиједити а Стаљин генијални, неприкосновени и непогрешиви вођа. То је био и велики изазов не само за црногорски републички врх, државни и партијски, него и за среска и општинска руководства.

У Црној Гори култ Совјетског Савеза и Стаљина пропагирао се и глорификовао више него у другим крајевима Југославије. Величање прве земље социјализма и глорификовање њеног вође имали су све одлике култа, слијепе оданости, поштовања, ирационалне привржености и љубави.

Ауторка монографије коју приказујемо прати формирање нове свијести у склопу конституисања нове власти, посебно наглашавајући начин на који је стваран и учвршћиван култ Совјетски Савез и Стаљина. Врло је занимљив и дјелотворан начин на који она третира и тестира тему коју обрађује.

Она је успјела да вишеструко сагледа проблем култа Совјетски Савез и Стаљина у предметном периоду и да убједљиво представи развој и усвајање ова два култа (који у то вријеме чине у ствари један) у Црној Гори „првих година након рата и успостављања комунистичке власти“.

Књига Јадранке Селхановић је допринијела бољем, јаснијем и цјеловитијем сагледавању и разумијевању „великог црногорског раскола у другој половини 1948. године.

Читаоци ће лако уочити у чему су специфичност, иновативност и значај теме коју је научноистраживачки обрадила ауторка ове по много чему занимљиве монографије. Она је основну тезу рада изложила у *предговору* експлицитно а у самој студији је врло зналачки елаборирала и сачинила вриједну научну синтезу. У изузетно кохерентној композицији и структури рада, без екстензивности, обрадила је основну тему кроз *пет* поглавља као мањих тематских цјелина:

- 1) *Увод* – историјат црногорско – руских политичких веза и стварање култа Русије у Црној Гори.
- 2) Стварање новог система и почетак совјетизације.
- 3) Култ Совјетског Савеза и Стаљина као партијски задатак.
- 4) Партијски рад на стварању култа.
- 5) Сукоб са Коминформом и „одвајање душе од тијела“.
- 6) Закључак

Јадранка Селхановић сажето али врло прегнантно прати црногорско-руске односе од 1711. године, од грамате Петра Великог упућене Црногорцима и успостављања пријатељских веза Црне Горе и владике Данила са моћним руским царством и његове фасцинације словенском империјом („Ја сам Москов, ја сам Москов“)па надаље како се култ велике заштитнице и покровитељице укоријењивао у Црној Гори, у свијести црногорског народа које је засјенио све дотадашње култове кроз црногорску историју, без обзира на то што се Русија није увијек сасвим пријатељски односила према Црногорцима, намирујући њиховим погибијама своје рачуне са

Османским царством и другим великим силама. Чак је и Петар I савјетовао свога младог наследника Петра II да вјерује у Бога и да се држи Русије. Ауторка ове интересантне монографије у уводном тексту, *пролегомени* за студију, представила је врло јасно и прегледно двовјековне везе између Русије и Црне Горе и настанак култа руског колоса у Црној Гори и њеном окружењу. Управо на темељу тога култа није било тешко воспоставити култ Совјетског Савеза и култ Стаљина, умјесто култа руских царева, чије је обожавање за кратко вријеме добило фанатичну форму.

У наредна четири поглавља, као тематске цјелине, ауторка говори о стварању органа нове комунистичке власти и почецима совјетизације приликом њеног конституисања и утемељивања у масама. Републичка црногорска власт у свему је подражавала совјетску, користила се њеним начелима и искуствима, накалемљављујући их на домаћу праксу, у много чему сличну совјетској, али и у много чему различиту. Међутим, императив совјетизације цијелог друштва постављао се као неминовност и примарни партијски задатак. КПЈ за Црну Гору свим силама, начинима и инструментима је настојала да та два култа инкорпорира у црноморско друштво и утисне у свијест народа, у чему је имала много успјеха.

Ауторка прати дјелатност главних чинилаца у пропагирању култа и указује на методе и инструменте преко којих је вршено његово ширење у широким народним масама а тиме и његово спонтано прихватање и усвајање.

У петом поглављу обухваћено је кратко али драматично вријеме из-

бијања сукоба због Резолуције Информбироа.

У новонасталој политичкој ситуацији и сложеној друштвенополитичкој стварности Ј. Селхановић указује на носиоце, методе и инструменте пропагирања оспоравања и урушавања култа Совјетског Савеза и Стаљина који се био дубоко укоријенио у животу и свијести Црногорца. То рушење је изазвало драматичне и трагичне посљедице, у чему има више ирационалног доживљавања него рационалног поступања. То је и кључ за одређене црногорске специфичности, потресе у друштву, народу и свијести појединаца. Засењени култом Русије и Стаљина поједини Црногорци су апсурдно претпоставили своју приврженост тој опсјени опасности за опстанак свога народа и државе.

Концепцијом и структуром студије ауторка је успјела да сазнања до којих је као истраживач дошла представи на најбољи начин, кохерентно, прегледно и јасно, лијепим научним стилем, језиком раскошне лексице, методолошки сигурно, објективно и критички и да да вриједан допринос цјеловитој обради ове, и данас, врло интересантне теме.

У научноистраживачком раду и писању ове изузетне студије Јадранка Селхановић је користила бројну и разноврсну грађу и литературу. Углавном се ослањала на црногорску штампу, која је била врло оскудна, на необављене архивске изворе, углавном фондове Државног музеја Црне Горе, нарочито Покрајинског (Централног) комитета КПЈ за Црну Гору. Архивска грађа садржи одлуке и директиве ЦК КПЈ у којима се прописују обавезе партијских организација, држав-

них и других установа а односе се на организовање и припремање прослава, митинга и свечаних академија „у славу совјетских празника и рођендана значајних личности. Поред републичких, ауторка је за писање студије о култу Совјетског Савеза и Стаљина у Црној Гори (1945-1948) користила и грађу из 13 црногорских срезова, општина и партијских организација широм Црне Горе. Она је грађу добро „прочешљала“ и исциједила износећи драгоцене податке о агитационо – пропагандној дјелатности у афирмисању и инкорпорирању двају култова у друштвени живот Федералне Црне Горе, једне од равноправних република југословенске државне заједнице. Она врло сликовито у своме казивању говори о организовању партијских курсева, о одржавању предавања на народним универзитетима, позоришних и биоскопских представа, углавном руске провенијенције, а на радију се слушала руска музика.

Такође, ауторка ове монографије, користећи разноврсну примарну и секундарну грађу, указује на посљедице које је половином 1948. изазвао сукоб Југославије са Информбироом, односно Совјетским Савезом и Стаљиним. Из књиге видимо какве су све активности предузимане да се „врати дух у боцу“, да се сузбије ширење сада по државу опасног култа, да се он демистификује, потисне и потпуно ликвидира. То је била велика црногорска траума. Многи су с кривцом или без кривице упућени на пут страдања и апсолутне деградације и стигли на југословенски гулаг – Голи оток, на коме је било највише Црногораца.

Најревноснији пропагатор, истиче Ј. Селхановић, и афирмације и

сузбијања и елиминације два култа, који су предмет њене обраде, била је штампа – црногорска и југословенска.

У медијски врло оскудној Црној Гори предњачила је „Побједа“, али су драгоцене свједочанства оставили и други листови који су у то вријеме излазили.

Ауторица монографије о култу прве земље социјализма и њеног харизматичног вође скреће пажњу и на ондашњу црногорску државну и партијску елиту која је прво величала и афирмисала све што је совјетско, глорификовала Стаљина, али је исто тако била водећа у поништавању та два култа. Међутим, није мали број и међу „црногорском елитом“ који се није хтио одрећи обожавања два моћна и фатална култа, што их је одвело на пут са кога се, последије проласка кроз пакао и чистиљаште, већина вратила али за многе се не зна што је са њима било, или су пусто острво окитили својим идејама, илузијама и костима.

У књизи је истакнут и рад Друштва за културну сарадњу СССР-а и Црне Горе, све до увођења новог политичког курса, након избијања фаталног сукоба, када је требало не афирмисати него оспоравати совјетска достигнућа и вриједности. Није било лако преко ноћи рушити двоструки укоријењени култ. Тешко је било поново затворити отворену Пандорину кутију.

Као што је напоменуто, у књизи су уз студију публиковани и извори који су истражени и потврђују основну тезу овог научног рада.

Објављивање одабраних докумената који се односе на предметну тему је и оправдано и драгоцене из више разлога а посебно зато

што се из њиховог садржаја види ангажованост главних актера, посебно КПЈ, у пропагирању а затим негирању култа Совјетског Савеза и његовог вође, као и одјек који је и једно и друго имало у масама и реакције у народу коме је култ „мајке Русије“ било тешко избити из свијести, док је култ Стаљина постепено насвајао

и сасвим потиснуо култ Јосипа Броза Тита.

Књига Јадранке Селхановић је солидно исходиште за даља истраживања. Она отвара нове теме за научноистраживачку обраду, нарочито оне које се односе на вријеме након сукоба између Совјетског Савеза и Југославије, Стаљина и Тита.

Маријан Машо Миљић

САДРЖАЈ

ЧЛАНЦИ

Невенка БОГОЈЕВИЋ – ГЛУШЧЕВИЋ, <i>Provisions of the medieval Cattaro statute on testament and their application in notary practice</i>	7
Ловорка ЧОРАЛИЋ и МАЈА КАТУШИЋ, <i>Перашки капетан Јосип Замбела млетачки ратни брод Vittoria II и састав његове посаде (крај 18. стољећа)</i>	25
Маја ЂУРИЋ, <i>Опрема фотографија и дизајн реверсних страна црногорских фотографија у првој половини 20 вијека</i>	57
Стјепан МАТКОВИЋ, <i>Хрватска перцепција Балканских ратова</i>	69
Славко Бурзановић, <i>Италија и Црна Гора у анексионој кризи 1908-1909. године</i>	85
Драга МАСТИЛОВИЋ, <i>Херцеговачки батаљон црногорске војске у Италији према свједочењима повратника из Гаете</i>	111
Предраг СИМИЋ, <i>Извештаји Карнегијеве задужбине за међународни мир о Балканским ратовима из 1914. и 1996. године</i>	131
Дмитар ТАСИЋ, <i>Контрабавеиштајна служба (КОС) и резолуција ИБ. Прилог истраживању историје војне службе безбедности</i>	151

ПРИЛОЗИ

Јелена С. СКВРЦОВА, <i>Дјелатност министра спољних послова руске империје Сергеја Дмитријевича Сазонова пред Први свјетски рат</i>	171
Маријета БАРИЈАКТАРОВИЋ-ЛАНЗАРДИ и Милан ПОДУНАВАЦ, <i>Развој парламентаризма у Црној Гори и процес приближавања европској унији: значај и улога парламента</i>	179

ИЗВОРИ

- Маријан Машо МИЉИЋ, *Прилог питању пресељења
Историјског института Црне Горе из Цетиња
у Титоград 1959. године* 197

ХРОНИКА

Промоција књиге - зборника радова *Россија и Балканы в течение
последних 300 лет*, подгорица, 29.05.2013

- Радослав РАСПОПОВИЋ, *Ријеч на промоцији* 207
Звездан ФОЛИЋ, *Ријеч на промоцији* 209
Синиша ЈЕЛУШИЋ, *Ријеч на промоцији* 213
Е.П. посол РФ Андрей НЕСТЕРЕНКО, *Речь на презентацији* 219
Њ.Е. Амбасадор РФ господин Андреј НЕСТЕРЕНКО, *Ријеч на
промоцији* 221

Скуп посвећен обиљежавању 200-годишњице уједињења
Црне Горе и Боке которске – Котор, 30. мај 2013.

- Радослав РАСПОПОВИЋ, *Историјски контекст уједињења
Црне Горе и Боке* 223

ПРИКАЗИ

- Жарко ЛЕКОВИЋ, *Радоман В. Срдановић: Косорићи – породична
историја, ново измијењено и допуњено издање, Подгорица,
2011, стр. 364.* 231
Семир ХАМБО, *Есад Куртовић, Власи Бобани, Сарајево,
Друштво за проучавање средњовјековне босанске хисторије,
Посебна издања, књига 1, монографије, свезак 1, 2012, 162 стр. ..* 235
Маријан Машо МИЉИЋ, *Јадранка Селхановић, Култ Совјетског
Савеза и Стаљина у Црној Гори 1945-1948, Подгорица:
Државни архив Црне Горе, 2012, 230 стр.* 239

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Невенка БОГОЕВИЧ-ГЛУШЧЕВИЧ, <i>Положения средневекового Кодекса города Котор о наследственных отношениях и их применение в нотариальной практике</i>	7
Ловорка ЧОРАЛИЧ, Майя КАГУШИЧ, <i>Капитан города Пераст Йосиф Замбелла, венецианский военный корабль Vittoria II и состав его экипажа (конец 18-го века)</i>	25
Майя ДЖУРИЧ, <i>Обработка фотографий и дизайн на обороте фотографий в Черногории в первой половине 20 века</i>	57
Степан МАТКОВИЧ, <i>Взгляд Хорватии на Балканские войны</i>	69
Славко Бурзанович, <i>Италия и Черногория во время Аннексионного кризиса 1908-1909 гг.</i>	85
Драга МАСТИЛОВИЧ, <i>Герцеговинский батальон как часть черногорской армии в Италии, по свидетельствам лиц, вернувшихся из Гаэты</i>	111
Предраг СИМИЧ, <i>Доклады Фонда Карнеги за международный мир о балканских войнах в 1914 и 1916 гг.</i>	131
Дмитар ТАСИЧ, <i>Служба контрразведки (КОС) и резолюция Коминформа. Дополнение к исследованию истории военной службы безопасности</i>	151

ОЧЕРКИ

Елена С. СКВОРЦОВА, <i>Деятельность министра иностранных дел Российской империи Сергея Дмитриевича Сазонова перед Первой мировой войной</i>	171
Маријета БАРЈАКТАРОВИЧ – ЛАНЗАРДИ, Милан ПОДУНАВАЦ <i>Развитие парламентаризма в Черногории и процесс приближения к Европейскому Союзу: значение и роль Парламента</i>	179

ИСТОЧНИКИ

- Марьян Машо МИЛИЧ, *Дополнение к вопросу перемещения Исторического института Черногории из г.Цетинье в г.Титоград в 1959 году* 197

ХРОНИКА

Презентация книги - сборника трудов *Россия и Балканы в течение последних 300 лет*, Подгорица, 29.05.2013

- Радослав РАСПОПОВИЧ, *Речь на презентации* 207
 Звездан ФОЛИЧ, *Речь на презентации* 209
 Синиша ЕЛУШИЧ, *Речь на презентации* 213
 Е.П. посол РФ Андрей НЕСТЕРЕНКО, *Речь на презентации* 219

Конференция, посвященная 200-летию объединения Черногории и Боки Которской – Котор, 30 мая 2013 г.

- Радослав РАСПОПОВИЧ, *Исторический контекст объединения Черногории и Боки* 223

ОБЗОРЫ

- Жарко ЛЕКОВИЧ, *Радоман В. Срданович: Косоричи – Семейная история, новое издание, измененное и дополненное, Подгорица, 2011, 364 стр.* 231
 Семир ХАМБО, *Эсад Куртович, Влахи Бобаны, Сараево, Общество по изучению истории средневековой Боснии, Отдельные издания, книга I, монографии, тетрадь I, 2012, 162 стр.* 235
 Марьян Машо МИЛИЧ, *Ядранка Селханович, Культ Советского Союза и Сталина в Черногории 1945-1948, Подгорица: Государственный архив Черногории, 2012, 230 стр.* 239

CONTENTS

ARTICLES

Nevenka BOGOJEVIĆ-GLUŠČEVIĆ, <i>Provisions of the medieval Cattaro statute on testament and their application in notary practice</i>	7
Lovorka ČORALIĆ and Maja KATUŠIĆ, <i>The Perast captain Josip Zambela, venetian war ship Vittoria II and its crew structure (late 18th century)</i>	25
Maja ĐURIĆ, <i>Photography equipment and design of the reverse sides of photographs in Montenegro in early 20th century</i>	57
Stjepan MATKOVIĆ, <i>Croatian perception of the Balkan wars</i>	69
Slavko Burzanović, <i>Italy and Montenegro in the annexation crisis of 1908-1909</i>	85
Draga MASTILOVIĆ, <i>The Herzegovina battalion of Montenegrin army in Italy according to testimonies of gaeta repatriates</i>	111
Predrag SIMIĆ, <i>The 1914 and 1996 carnegie endowment for international peace reports on the Balkan wars</i>	131
Dmitar TASIĆ, <i>The counter-intelligence service (KOS) and the resolution of informbeaureau</i>	151

CONTRIBUTIONS

Jelena S. SKVRKOVA, <i>Activities of Sergey Dmitriyevitch Sazonov, the minister of foreign affairs of the Russian empire, before the First world war</i>	171
Marijeta BARJAKTAROVIĆ-LANZARDI i Milan PODUNAVAC, <i>Development of parlamentarism in Montenegro and the EU approximation process: the importance and role of the Parliament</i>	179

SOURCES

- Marijan Mišo MILJIĆ, *Annex to the issue of relocating the Historical institute of Montenegro from Cetinje to Titograd in 1959* 197

CHRONICLES

Book promotion - *Россия и Балканы в течение последних 300 лет* proceedings, Podgorica, may 29, 2013

- Radoslav RASPOPOVIĆ, *Promotion speech* 207
 Zvezdan FOLIĆ, *Promotion speech* 209
 Siniša JELUŠIĆ, *Promotion speech* 213
 H. E. Ambassador of the Russian Federation Mr. Andrey
 NESTERENKO, *Promotion speech* 219

A gathering dedicated to commemorating the 200th anniversary of the union of Montenegro and Boka Kotorska – Kotor, may 30, 2013

- Radoslav RASPOPOVIĆ, *The historical context of the union of Montenegro and Boka Kotorska* 223

REVIEWS

- Žarko LEKOVIĆ, *Radoman V. Srdanović, The Kosorić family – family history, the new revised edition, Podgorica, 2011, p. 364.* 231
 Semir HAMBO, *Esad Kurtović, The Bobani Vlachs, Sarajevo, Society for studying medieval Bosnian history, special edition, Book 1, monographs, Volume 1, 2012, p. 162.* 235
 Marijan Mašo MILJIĆ, *Jadranka Selhanović, The Cult of The Soviet Union and Stalin in Montenegro between 1945 and 1948, Podgorica, National Archives of Montenegro, 2012, p. 230.* 239

SOMMAIRE

ARTICLES

Nevenka BOGOJEVIĆ-GLUŠČEVIĆ, <i>Provisions of the medieval Cattaro statue on testament and their application in notary practice</i>	7
Lovorka ČORALIĆ i Maja KATUŠIĆ, <i>Capitaine de Perast Josip Zambela navire de guerre venitien Vittoria II et membres de son equipage (la fin du XVIIIième siecle)</i>	25
Maja ĐURIĆ, <i>Equipement des photographies et le design du verso des photographies au Monténégro de la première moitié du XXIème siècle</i>	57
Stjepan MATKOVIĆ, <i>Vue croates sur les guerres Balkaniques</i>	69
Slavko BURZANOVIĆ, <i>Italie et Montenegro pendant la crise d'anexion 1908 -1909.</i>	85
Draga MASTILOVIĆ, <i>Bataillon d'infanterie Herzegovinien de l'armee Montenegrine en Italie selon les temoignages des repatries de gaete</i>	111
Predrag SIMIĆ, <i>Rapports de la dotation carnegie pour la paix nationale sur les guerres Balkaniques de l'annee 1914. et 1996.</i>	131
Dmitar TASIĆ, <i>Service de contre-espionnage (KOS) et la résolution du Bureau d'information</i>	151

PIÈCES JOINTES

Jelena S. SKVRKOVA, <i>Activites du ministre des affaires etrangeres de l'empire Russe Serguei Dimitirievitch Sazonov a la veille de la premiere guerre mondiale</i>	171
Marijeta BARJAKTAROVIĆ-LANZARDI i Milan PODUNAVAC, <i>Développement du parlementarisme au Monténégro et le procès de rapprochement à l'Union européenne: importance et rôle du Parlement</i>	179

SOURCES

- Marijan Mišo MILJIĆ, *Apport à la question du déménagement de l'Institut de l'histoire du Monténégro de Cetinje à Titograd en 1959.* 197

CHRONIQUES

Promotion du livre – ensemble d'écrits

- Radoslav RASPOPOVIĆ, *Discours à la promotion* 207
 Zvezdan FOLIĆ, *Discours à la promotion* 209
 Siniša JELUŠIĆ, *Discours à la promotion* 213
 S. E. Ambassadeur de la RF Monsieur Andrei NESTERENKO,
Discours à la promotion 219

Reunion a l'occasion du bicentenaire de l'union du Montenegro et la Bouche de Kotor – Kotor, le 30 mai 2013.

- Radoslav RASPOPOVIĆ, *Contexte historique de l'union du Monténégro et la Bouche de Kotor* 223

PRÉSENTATION

- Žarko Leković, *Radoman V. Srdanović: Les Kosoritch – histoire de la famille, édition nouvelle et complétée, Podgorica, 2011, 364 pg.* 231
 Semir HAMBO, *Esad Kurtovic, Vlasi Bobani, Sarajevo, Société pour l'étude de l'histoire bosniaque médiévale, Editions spéciales, livre I, monographies, livret 1, 2012, 230 pg.* 235
 Marijan Maso MILJIĆ, *Jadranka Selhanović, Culte de L'union Soviétique et de Staline au Montenegro 1945-1948, Podgorica, Archive nationale du Monténégro, 2012, 230 pg.* 239

ТЕХНИЧКА УПУТСТВА САРАДНИЦИМА ЗА ПИСАЊЕ ЧЛАНАКА КОЈИ СЕ ПРЕДАЈУ ЗА ОБЈАВЉИВАЊЕ У *ИСТОРИЈСКИМ ЗАПИСИМА*

Научни часопис *Историјски записи (ИЗ)* објављује сљедеће категорије чланака:

1. уводна саопштења
2. изворне научне чланке
3. прегледне чланке
4. излагања са научних скупова
5. стручне чланке

Осим њих, *Историјски записи* објављују приказе књига и периодике, хронику научне активности, биљешке и слично. Категорију рада предлаже аутор, а коначну одлуку доноси Редакција. Сви радови морају имати краћи извод или сажетак (abstract), кључне ријечи (key words) и резиме (summary) на енглеском језику (до 1500 карактера)

Техничка упутства за писање чланака за Историјске записе

Сви прилози (чланци, прикази, реаговања, биљешке, извори...) морају бити написани у електронској форми, у некој од верзија програма MS Word (или у неком другом компатибилном програму) и снимљени у формату MS Word документа (*.doc). Такође, молимо наше сараднике да користе фонт Times New Roman, величине слова 12 и 1,5 величине проред. У критичком апарату у фуснотама је величина слова 10, а проред једнострук (single). Рад се предаје у електронској форми (CD, DVD, Flash memory stick или via e-mail), а уз који треба приложити и једну копију штампану на папиру. Радови не би требало да прелазе два ауторска табака (32 стр).

Аутор рада је обавезан да Редакцији достави своју регуларну, као и е-маил адресу, као и свој тренутни радни статус. Прилог се може предати лично у Историчком институту Црне Горе, са назнаком „за *Историчке Записе*“, или послати поштом на адресу:

Исторички институт Црне Горе
Булевар Революције 5
81000 Подгорица
Црна Гора,

односно, електронском поштом на адресу istorijskizapisi@gmail.com или ii@ac.me

**Техничка упутства за писање критичког апарата
чланака за *Историчке записе***

Име аутора и наслов чланка - curent (обична штампана слова)
Наслов монографије или часописа – italic (коса, надесно
нагнута слова)
Исто – italic
н.д. (наведено дјело) – italic

Радови који не задовољавају ове техничке критеријуме неће бити узети на разматрање за објављивање у часопису. Редакција часописа је отворена за сваки облик претходног интересовања и инструкција сарадницима по питању техничких пропозиција у вези изгледа чланка.

Часопис *Историјски записи* је доступан и преко
међународних база података
CENTRAL EASTERN EUROPEAN ONLINE LIBRARY (CEEOL)
EBSCO

И С Т О Р И Ј С К И З А П И С И

Година LXXXVI

Бр. 1-2/2013.

Издавач

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ
Подгорица, Булевар Револуције 5

За издавача

Радослав Распоповић, директор

Припрема

Жарко Павловић

Ликовно рјешење корица

Вјекослав Бојат

Лектура и коректура

ИК Глигорије Дијак

Садржај превели

Наташа Поповић, руски

Иван Лаковић, енглески

Јасмина Крајчевић, француски

Тираж:

300

Штампа

Штампарија Побједа

CIP - Каталогизација у публикацији
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

93/94

ИСТОРИЈСКИ записи : орган Историјског института
и Друштва историчара Црне Горе / главни и одговорни
уредник Радослав Распоповић. - [Год. 1], књ. 1, св.
1/2 (1948) - . - Подгорица (Булевар Револуције 5) :
Историјски институт Црне Горе, 1948 (Подгорица :
Побједа). - 24 cm

Четири пута годишње. - Је наставак: Записи
ISSN 0021-2652 = Историјски записи
COBISS.CG - ID 54807